

INSTITIUTIYUTII LEENJII OGESSOTA QAAMOLEE HAQAA FI QO'ANNOO SEERAADH OROMIYAA

Bu'aawwan Sagantaalee Fooyaa'insaa Manneen Murtii Oromiyaa: Kallattii Si'oomina,
Dhaqqabamummaa, fi Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaan Yoo Madaalamu

Qorataan: Tafarii Baqqalaa

Gulaaltonni : Misgaanuu Mul'ataa

Bisoo Baqqalaa

Adaamaa

Hagayyaa 2004

*Galata***Boqonnaa Tokko****Ka'umsaa fi Adeemsa Qorannichaa**

1.1.	Seensa	1
1.2.	Hima Rakkoo	2
1.3.	Gaaffilee Qorannichaa.....	3
1.4.	Kaayyoo Qorannichaa.....	3
1.5.	Mala Qorannichaa.....	4
1.6.	Faayidaa Qorannichaa.....	6
1.7.	Fayyadamtoota Qorannichaa	7
1.8.	Daangaa Qorannichaa	7
1.9.	Hanqina Qorannichaa	7
1.10.	Caaseffama Qorannicha	7

Boqonnaa Lama**Si'oomina, Dhaqqabamummaa, Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa: Sakatta'a Og-barruuwani**

2.1.	Si'oomina Abbaa Seerummaa	9
2.1.1.	Maalummaa	9
2.1.2.	Si'oomina Mirkaneessuuf Hojiiwan Hojjetamuu Qaban Irratti Yaadawwan Jiran	10
2.1.2.1.	B
	aaajata Mana Murtii Dabaluu.....	11
2.1.2.2.	D
	haqqabamummaa Gar-malee Daangessu.....	11
2.1.2.3.	M
	alawwan Filannoo Hiikkaa Waldiddaa Jajabeessuu	11
2.1.2.4.	A
	deemsa Walxaxoo Ta'an Salphisuu	12
2.1.3.	Maaliin Akka Safaramu.....	12
2.1.3.1.	B
	aay'ina Galmee Tokkoo Tokkoo Abbootii Seeraa Gahu (Case Load Rate).....	12

2.1.3.2.	H
anga Dhimmoota Qulqullaa'anii (Clearance Rate)	13
2.1.3.3.	D
himmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu (Time To Dispose Cases in Years)	14
2.1.3.4.	"
Congestion Rate"	15
2.2. Dhqqabamummaa	15
2.2.1. Maalummaa	15
2.2.2. Maaliin Akka Ibsamu	16
2.2.2.1.	F
urmaanni Jiraachuu (Existence of Remedy)	17
2.2.2.2.	F
urmaata Argachuu Danda'uu (Capacity to Seek Remedy)	17
2.2.2.3.	F
urmaata Bu'a Qabeessa Ta'e Kennuu Danda'uu (Capacity to Provide Effective Remedy)	18
2.3. Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa	19
2.3.1. Bilisummaa	19
2.3.1.1.	M
aalummaa	19
2.3.1.2.	M
aaliiin Akka Ibsamu	21
i.	W
abii Bara Hojii fi Hojiirraa Gaggeeffamuu	22
ii.	K
affaltii Gahaa	23
iii.	J
ijjiirraa fi Guddina	23
iv.	G
ahumsa Abbootii Seeraa Cimsuu	23
2.3.2. Itti Gaafatamummaa	24
2.3.2.1.	M
aalummaa	24
2.3.2.2.	M
aaliiin Akka Ibsamu	25

2.4.	Walmadaaluu Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Abbaa Seerummaa	25
	Boqonnaa Sadii	
	Sagantaalee Fooyaa'insa Manneen Murtii Oromiyaa fi Bu'uura Seerummaa Xiyeeffannoo Isaanii: Gabaabinaa	
3.1.	Sagantaalee Fooyaa'insa Manneen Murtii Oromiyaa	30
3.1.1.	Sagantaa Fooyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii	31
3.1.2.	Sagantaa Xiqqaa Fooyaa'insa Manneen Murtii	33
3.1.2.1.	G
	alma	33
3.1.2.2.	K
	aayyoo	34
3.1.3.	Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii (JBAH)	35
3.1.3.1.	R
	akkoowwan Qorannoo JBAH Bira Gahaman	36
3.1.4.	Sirna Madaallii Bu'aa Karoora Tarsiimwaa (SMBKT).....	37
3.1.4.1.	T
	oorawwan Xiyeeffannoo fi Bu'aawanwaa Isaanii	38
i.	Q
	ulqullina Tajaajila Abbaa Seerummaa	39
ii.	B
	ilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Abbaa.....	39
iii.	D
	haqqabummaa Tajaajila Abbaa Seerummaa	40
iv.	G
	ahumsa Qaamolee Haqaa.....	40
3.2.	Bu'uura Seerummaa Xiyeeffannoo Sagantaalee Fooyaa'insaa	41
3.2.1.	Si'oomina	41
3.2.2.	Dhqqabummaa	43
3.2.3.	Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa.....	44
	Boqonnaa Afur	
	Si'oomina, Dhaqqabummaa, Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Manneen Murtii Oromiyaa: Xiinxala Daataa	
4.1.	Si'oomina	48
4.1.1.	Xiinxala Daataa Istaatistikaawaa	48

4.1.1.1.....	H
anga Qulqullinaa (Clearance Rate).....	48
4.1.1.2.....	D
himmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu (Time To Dispose Cases In Years).....	49
4.1.1.3.....	C
ongestion Rate.....	49
4.1.1.4.....	R
aawwii	49
4.1.2. Xiiinxala Bar-Gaaffii, Af-Gaaffii, Marii Garee fi Daawwii	51
4.1.2.1.....	H
ojiiwan JBAH Hojiirra Oolchuun Walqabaan	51
a)	
Unkaalee Adda Addaa Qopheessuu.....	52
b).....	S
irna Beellamaa.....	54
4.1.2.2.....	T
eekinooloojitti Fayyadamuu.....	56
4.1.2.3.....	S
irna Qabanna Galmee Abbaa Qalamaa.....	58
4.1.2.4.....	R
TD Hojiirra Oolchuu.....	58
4.1.2.5.....	B
aajata Dabaluu.....	58
4.2. Dhaqqabummaa	60
4.2.1. Furmaata Argachuu Danda'uu.....	60
4.2.1.1.....	Q
aamaan Tajaajilamaatti Dhiyaachuu.....	61
4.2.1.2.....	S
irna Keessummeessaa.....	63
a).....	A
kkaataa Hawaasni Mana Murtii Abbootii Dhimmaa Itti Simatuu fi Itti Tajaajilu.....	63
b).....	W
iirtuu Odeeffannoo Gumeessuu	65
4.2.1.3.....	B
aasii (Kaffaltti Abbaa Seerummaa).....	66

4.2.1.4.....	H
ubannoo Seeraa Uumuu	67
4.2.1.5.....	G
argaarsa Seeraa Kennuu	68
4.2.1.6.....	H
iiktuu Afaanii	69
4.2.1.7.....	Y
eroo Hojii.....	71
4.2.1.8.....	H
iilkkaa Waldiddaa Filannoo (ADR).....	72
4.2.1.9.....	T
uulama Dhimmootaa Salphiisuu	74
4.2.2. Furmaata Bu'a Qabeessa Ta'e Argachuu	75
4.2.2.1.....	Q
ulqullina Murtii	75
4.2.2.2.....	R
aawwii Murtii	78
4.3. Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa.....	79
4.3.1. Walmadaaluu Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa	79
4.3.2. Bilisummaa.....	81
4.3.2.1.....	G
ahumsa Abbootii Seeraa	81
4.3.2.2.....	C
alallii fi Muudama Abbootii Seeraa.....	83
4.3.2.3.....	G
uddinaa fi Jijirraa Abbootii Seeraa	85
4.3.2.4.....	H
ojii Galmee.....	86
4.3.2.5.....	B
aajata	90
4.3.3. Itti Gaafatamummaa.....	93
4.3.3.1.....	N
aamusaa	93
a).....	H
ojii Sirna Diriirsuu.....	94

b).....	D
himma Naamusa Irratti Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Leenjisuu	95
c).....	M
arii Idileessuu	95
d).....	T
arkaanfiwwan Naamusaa Fudhachuu	96
e).....	A
bukaattotni fi Uummanni Sochii Hawaasa Naamusaa'aa Manneen Murtii Keessatti Uumuuf Jalqabame Akka Tumsan Mariisiisuu.....	97
4.3.3.2.....	S
irna Madaallii Raawwii Hojii	99
4.3.3.3.....	I
ftoomina	100
a).....	D
haddacha Ifaatti Dhimmoota Dhagahuu	100
b).....	M
iidiyan Murtii Qilleensa Irraa Oolchuu.....	103
c).....	W
araabbii (copy) Murtii Kennuu.....	103
4.3.3.4.....	K
aka'umsa Hojii	105
4.4. Hojirra Oolmaa Sagantalee Fooyaa'insaa Ilaalachisee Yaaddoowwan Turanii fi Jiran	107
4.4.1. Yaaddoowwan Ala.....	107
4.4.1.1.....	Q
aamoleen Ragaa Kennan Ragaa Sobaa Kennuu.....	108
4.4.1.2.....	C
allaiin, Hordoffii fi To'annoon Abukaattotaa Laafaa Ta'u.....	108
4.4.1.3.....	S
eeronni Tokko Tokko Afaan Hojii Naannoon Jiraachuu Dhabuu	108
4.4.1.4.....	H
anqina Baajataa.....	108
4.4.1.5.....	S
i'oominaan Walqabatee Hubanno Hawaasa Bira Jiru	109
4.4.2. Yaaddoowwan Keessaa.....	109

4.4.2.1.....	R
iifoormiiwwan Manneen Murtii Hojjirra Oolchuu Irratti Rincica Jiru.....	109
4.4.2.2.....	A
bbootiin Seeraa Muuxannoo Horatan Baay'inaan Hojii Gadhiisuu.....	109
Baqonnaa Shan	
Yaadota Gudunfaa fi Furmaataa	
5.1. Si'oomina	111
5.2. Dhaqqabamummaa	114
5.3. Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa.....	119
5.3.1. Bilisummaa.....	120
5.3.2. Itti Gaafatamummaa.....	123
5.4. Yaaddoowwan.....	125

Galata

Dhugaa dha! Hojiin qorannoo adda durummaan obsaa fi cimina qorataa gaafata. Kanas ta'u garuu, gargaarsa namoota biroo malee milkaa'uu hin danda'u. Qorannoonaun kuna irrataa adda miti.

Hunda dura, jalqaba gumee qorannichaa qopheessuutii kaasee hanga wixinee dhumaatti yaada qaban onnee guutuun naaf gumaachuun na wajjiin kan turan, Daarikteera Inistiitiyuutii keenya, Obbo Misgaanuu Mul'ataa, fi Abbaa Adeemsaa Hojii Bulchiinsaa fi Misooma Humna Namaa MMWO kan ta'an, Obbo Bisoo Baqqalaaf galanni koo guddaa dha.

Itti aansuudhaan, Obbo Milkii Makuriyaa boqonmaa afraffaa qorannichaa gulaaluun yaada guutummaa qorannichaa ijaaruuf gargaaru waan naaf kennaniif, galanni isaaniif mala.

Dhuma irratti, qorannoonaun Inistiitiyuutii keenyaan gaggeeffamu fooyaa'insa sirna haqaaf ta'uu hubatanii, akka hojii isaaniitti ilaaluun yeroo isaanii mi'aa ta'e haarsaa godhanii odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu gama hundaan kan kennanii fi akka kennamu haala kan mijessan hooggantootaa manneen murtii, waajjiraalee haqaa waajjiraalee poolisii, bulchiinsa manneen amala sirreessaa sadarkaa sadarkaan jiraniif, akkasumas ogeessota qaamolee kanneen keessa hojjetaniif, abukaattota dhuunfaa, fi abbootii dhimmaa odeeffannoo kennuun gumaacha naaf godhan hundaaf galata guddaa qaba.

Tafarii Baqqalaa

Hagayyaa 2004 A.L.I

Boqonnaa Tokko

Ka'umsaa fi Adeemsa Qorannichaa

1.1. Seensa

Jijjiiramni biyya tokko keessatti uumamu, keessumaa jijjiiramni siyaasaa sagantaa fooyyaa'insaa adda addaaf ka'umsa.¹ Biyyi keenyas bara 1987 A.L.I irraa kaastee Heera haaraa hojiirra oolchuun sirna haaraa waan diriirsiteef jijjiirama siyaasaa guddaa keessa seentee akka turte ifa galaa dha². Yaadawwan haaraa Heerri kun of keessatti qabatee ka'e hojiitti hiikuuf fooyyaa'insa tokko tokko gaggeessuun barbaachisaa ta'a. Mootummaanis akkuma Heerri ragga'een sagantaalee fooyyaa'insaa adda addaa keessa kan seene kanumaafi. Sekteroota sagantaan fooyyaa'insaa irratti gaggeeffamaa turanii fi jiran keessaa sekterri haqaa isa tokko yommuu ta'u, qaamota sektericha ijaaran keessaa manneen murtii adda duraan caqasamu.

Sirni bulchiinsa haqaa biyya keenyaa akka waliigalaatti, kan naannoo keenyaa akka addaatti rakkooowwan ciccimoo sadiin:

1. *dhaqqabamaa ta'uu dhabuu,*
2. *malaammaltummaa, aangootti gar-malee fayyadamuu fi siyaasaan giddulixamuu, fi*
3. *hanqina baajataan kan xaxame dha.*³

Leenjii fi gahumsa dhabuun abbootii seeraa, daangeffamuun bilisummaa abbootii seeraa, dhibamuun sirna itti gaafatamummaa abbootii seeraa mirkaneessu, bulchiinsi dhimmootaa dadhabaa ta'uu, fi kkf ammoo rakkooowwan biroo addatti manneen murtii ilaallatani dha.⁴

Hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtiif (akka biyyaattis ta'e akka naannoo Oromiyaatti) ka'umsa kan ta'anis rakkooowwan kanneeni. Haaluma kanaan,

¹ Christie S. Warren, Court Administration as A Tool for Judicial Reform: An International Perspective (Institute for Court Management, Court Executive Development Program Phase III Project, April 2001,F.9

² Heera kanaan sirni bulchiinsa biyyatti waaltawaarraa (Centralism) irraa gara federaalawaatti waan jijjiirameef, jijjiiramni ta'e kan bu'uuraati jechuun ni danda'ama.

³ Ministry of Capacity Building, FDRE Comprehensive Justice System Reform Program, Baseline Study Report, February 2005, F. 159.

⁴ Akkuma 3ffaa.

manneen murtii Oromiyaa keessatti yeroo adda addaatti sagantaaleen fooyyaa’insaa hojiirra oolaniiru; oolaas jiru. Sagantaa Fooyyaa’insa Bulchiinsa Manneen Murtii, Sagantaa Fooyyaa’insa Sirna Haqaa, Jijiirama Bu’uura Adeemsa Hojii,fi Sirna Madaallii Bu’aa Karoora Tarsiimawaa (BSC) akka fakkeenyatti maqaa dhahuun ni danda’ama. Sagantaaleen kunniin maqaan adda adda. Hojiirra kan oolanis yeroo adda addaatti. Xiyyefffanoon isaanii garuu, dhimmoota gurguddoo sadii: si’oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa irratti akka ta’e hayyooni ibsan ni jiru⁵. Hojiwwan hedduun manneen murtii keessatti hojjetamaa turanii fi jiranis dhimmoota kanneen irratti xiyyeffatu.

Kanaaf, erga sagantaaleen fooyyaa’insaa kunniin manneen murtii keessatti hojiirra ooluu jalqabanii as milkaa’inni argame maal? Maalti hojjetamee maalti hafe? Gara fuulduraatti xiyyefffanoon maal ta’uu qaba dhimmoota jedhanirratti qorannoo gaggeessuun barbaachisaa ta’a.

1.2. **Hima Rakkoo**

Sagantaaleen fooyyaa’insaa adda addaa yeroo adda addaatti manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolaniiru; oolaas jiru. Akkuma olitti ibsuuf yaalle, sagantaaleen kunniin galmaan walfakkaatu. Sababni isaa, hundi isaanii, si’oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa dhugoomsuu irratti kan xiyyeffatan waan ta’efi. Haata’u malee, sagantaaleen kunniin qabatamatti kallattiwwan sadan kanaan bu’aa maalii argamsiisan kan jedhu irratti qorannoon gaggeeffame hin jiru. Inni jirus sagantaa fooyyaa’insaa tokko qofa fudhachuun irra keessa kan ilaalu dha⁶. Bakka qorannoon

⁵ Fakkeenyaaaf, Tadesse Memberetsehai, The Three Basic Issues of Judicial Reform Program in Ethiopia, Ph.D Thesis <http://www.cba.org/SAJEA/en/pdf/events> forumreport.pdf.

⁶ Fakkeenyaaaf, bara 2002 A.L.I tti qorannoон bu’aa qabeessummaa *Sagantaa Fooyyaa’insa Bulchiinsa Manneen Murtii* fi Wiirtulee Leenjii Qaamolee Haqaa madaalu Ministeera Ijaarsa Dandeettiin gaggeeffamee ture. Qorannoон kun bu’aa qabeessummaa Sagantaa Fooyyaa’insa Bulchiinsa Manneen Murtii Federaala fi Naannolee afurii (Amaaraa, Tigiraay, Oromiyaa,fi Saba Sab-lammootaa fi Uummattoota Kibbaa) madaaleera. Haata’u malee, qorannichi naannolee aftran kanneen akkuma mata-duree xixiqqaa tokkootti fudhachuun kan ilaale malee, haala gadifageenya qabuun kan madaale miti. Fakkeenyaaaf, bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa manneen murtii Oromiyaa keessatti maal akka fakkaatu yommuu madaalu, akka malee dhiphisee bira darbe (Qorannicha fuula 40 ilaaluun ni danda’ama). Inniyyuu, odeeffannoo af-gaaffii fi bar-gaaffirraa argame qofarratti hundaa’uni. Akka qorataan kun hubatutti garuu, sirnootni manneen murtii keessatti diriiranii jiran kan akka naamusaa, madaallii raawwii hojii, filannoo, guddinaa fi jijjiirraa abbootii seeraa maal fakkaatu dhimmoota jedhanillee qorachuu ni barbaachisa ture.

gadi fageenya qabu hin jirretti, kenninsa tajaajila abbaa seerummaa fooyyeessuuf tattaaffii godhamu keessatti, dhimmootni xiyyeffannoo fi dursa argachuu qaban maalfaa akka ta'an beekuun waan hin danda'amneef, rakkoo ta'a.

1.3. **Gaaffilee Qorannichaa**

Qorannoон kun gaaffiwwan gurguddoo itti aananii jiran kan deebisu dha.

1. Sagantaaleen fooyyaa'insaa adda addaa manneen murtii Oromiyaa keessatti erga hojiirra oolanii as:
 - 1.1. Qabatamaan jijiiramni argame jiraa? Kallattii kamiin?
 - 1.2. Si'oominaa fi dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojiwwan hojjetaman maal fa'i? Maaliin ibsamu?
 - 1.3. Bilisummaa fi itti gaafatatumummaan walmadaaleeraaa? Walmadaalchisuuf hojiwwan hojjetaman maal fa'i?
2. Sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii Oromiyaa hojiirra oolchuun walqabatee waantonni akka danqaatti ilaalamanaa maal fa'i?

1.4. **Kaayyoo Qorannichaa**

Kaayyoон gooroо qorannoо kanaa, erga sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra ooluу eegalaniи as, kallattii si'oominaa,dhaqqabamummaa,fi bilisummaa fi itti gaafatatumummaa abbaa seerummaan jijiiramni argame maal akka fakkaatu madaaluу dha.

Dabalatanis, qorannichi kaayyoowwan gooree armaan gadii ni qabaata:

- Yaadrimeewwan si'oominaa, dhaqqabamummaa, bilisummaa, fi itti gaafatatumummaa abbaa seerummaa jedhaman maal jechuu akka ta'anii fi ulaagaa maaliin ibsamuu ykn safaramuu akka danda'an agarsiisuu
- Sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii keessatti hojiirra oolanii fi oolaа jiran eenyufaa akka ta'an adda baasuun bu'uura seerummaa qabaachuu isaanii agarsiisuu
- Si'oominaa fi dhaqqabamummaa, akkasumas bilisummaa fi itti gaafatatumummaa abbootii seeraa mirkaneessuuf hojiwwan manneen murtii Oromiyaa keessatti hojjetamaa turanii fi jiran maalfaa akka ta'an adda baasuu

- Sagantaalee fooyaa’insa manneen murtii Oromiyaa hojiirra oolchuun si’oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa mirkaneessuu keessatti waantonni danqaa ta’an maalfaa akka ta’an adda baasuu
- Yaadotni furmaataa sagantaalee fooyaa’insaa manneen murtiin taa’an; garuu, ammayyuu hojiirra hin oolle (yoo jiraatan) akkamitti hojiirra ooluu akka danda’an yaada dhiyeessuu

1.5. Mala Qorannichaa

Qorannoona kun malawwan adda addaatti fayyadamuun kan gaggeeffame dha. Adda duraan, og-barruuwwan rogummaa qabanti sakatta’ame. Og-barruuwwan sakatta’aman kunniinis kanneen akka waliigalaatti jiran, ykn kan biyya keessaa seerota rogummaa qaban waliin walbira qabuun kan ilaalamaniidha. Kanaanis, rakkooowwan sagantaalee fooyaa’insa manneen murtiif ka’umsa ta’an maalfaa akka turanii fi ta’an; akkasumas, rakkooowwan kanniin maqsuuf tarkaanfiwwan fudhatamuu qabu jedhamanii akka yaada furmaataatti dhiyaatan maalfaa akka ta’anti ittiin agarsiifame. Kanuma wajjiin, gabaasaaleen raawwii hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaatan kan waggoota dhihoo shanii ilaalamaniiru. Kanaanis, karoorii fi raawwiin hojii manneen murtii Oromiyaa (1999-2003 ALI) xiyyeeffannoowwan sagantaalee fooyaa’insaa waliin hangam hidhata akka qabanti madaalame.

Itti dabalees, bar-gaaffii, af-gaaffii, daawwannoo, fi mariin garee malawwan biroo odeeffannoonaan ittiin guurame dha. Haaluma kanaan, abbootii seeraarraa odeeffannoonaan malawwan sadaniinuu (bar-gaaffii, af-gaaffii, fi marii gareen) funaanameera. Abbootii alangaarraammoo mala bar-gaaffii, fi af-gaaffiitti fayyadamuun odeeffannoonaan walitti qabameera. Haaluma walfakkaatuun, poolisoonni, hooggantoonni bulchiinsa manneen amala sirreessaa, abukaattonnii, fi abbootiin dhimmaa af-gaaffii deebisuun yaada qaban kennaniiru. Akkaataa manneen murtii tajaajilamtoota itti keessummeessanii, fi dhiyeessawwan mooraa manneen murtii keessa jiran maal akka fakkaatu beekuuf qorataa kanaan daawwatamaniiru. Daataawwan istaatistikawaa ta’anis bakka rogummaa qabanitti fayyadamaniiru.

Odeeffannoonaan kan guurame mala iddattootti fayyadamuuni dha. Haaluma kanaan, akkaataa teessuma lafaarratti hundaa’uun **godinaaleen shan** (Shawaa Bahaa, Wallagga Bahaa, Shawaa Kibba-lixaa, Arsii Lixaa, fi Harargee Lixaa), tokkoo tokkoo godinaalee kanniin jalaa

aanaaleen lama lama; walumatti **aanaaleen kudhanii**, fi **Finfinneen** bakkeewwan odeeffannoona irraa guuramanidha.

Aanaaleen deemamanis Godina Shawaa Bahaa keessaa Adaamaa fi Ada'aa; Godina Wallagga Bahaa keessaa Guutoo Giddaa fi Saassiggaa; Godina Shawaa Kibba-lixaa keessaa Walisoo fi Iluu; Arsii Lixaa keessaa Shaashamannee fi Arsii Negellee; Godina Harargee Lixaa keessaa Ciroo fi Mi'eessoo dha.

Walumaagalatti, bakkeewwwan deemamanii fi baay'ina odeeffannoo guurame akka itti aanutti gabateen ibsamuun ni danda'ama.

Gabatee 1.1: Gabatee hanga daataa guurame agarsiisu

Lak	Bakka Deemamu	Af-gaaffii		Bar-gaaffii ⁷		Marii garee		Ibsa
		K	R	K	R	K	R	
1	MMWO	3	4	5	0	-	-	Pirezidaantii fi P/I/MMWO af-gaaffii deebisaniru
2	Godinaalee 5 i.MM Ol'aanaa	10	10	25	20	5	5	-Af-gaaffiiin Pir.MMO 6 fi a/seeraa muuxannoo yeroo dheeraa qaban 4 n deebi'eera -Mariin garee godinaalee hundarratti ni godhama.
		10	10	30	41	-	-	-Af-gaaffiiin Pir.manneen murtii aanaalee kudhaniin deebi'eera. -Bar-gaaffiiin aanaa tokkorraa a/seeraa 3n guutama
3	BHO	3	1	5	2	-	-	-Af-gaaffiiin Gaggeessaa Adeemsa Hojii Qurannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisaa BHO waliin gaggeeffame
4	Godinaalee 5 i. Qajeelcha Haqaa Godinaa	5	6	15	18	-	-	- Af-gaaffiiin I/Gaafatamtoota yknI/A/I/G 6n deebi'e -Godina tokkoratti bar-gaaffiiin A/A 3n guutame.
		10	11	20	24	-	-	- Af-gaaffiiin I/Gaafatamtoota aanaalee 10 fi A/A 1n deebi'eera -Bar-gaaffiiin A/An guutame
5	Koomishinii Poolisii Oromiyaa (KPO)	2	0	-	-	-	-	Komishineeraa fi A/A/H/ Qo yakkaa waliin af-gaggeessuuf kan karoorfame ta'us,sababa walgahitiin argachuu hin dandeenye

⁷ Amma danda'ametti, namootni af-gaaffii deebisan abbootii seeraa fi abbootii alangaa sirnicha keessa bubbuluun hojirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii duraa fi booda hojjechuuf carraa argatanidha. Qaamoleen biroo gaafatamanis haaluma walfakkaatuunidha.

6	Koree Fooyyaa'insa Sirna Haqaa	2	1	4	1	-	-	-Sadarkaa naannoorra kan jiranti gaafatame
7	Waajjira Poolisii Godinaa	5	5	-	-	-	-	I/G fi A/A/ H/Qo/ Y/M/H godinaalee 5n deebi'eera.
8	Waajjira Poolisii Aanaa	10	12	-	-	-	-	I/G fi A/A/H/Qo/Y/ Aanaalee 10n deebi'eera
9	Bulchiinsa manneen amala sirreessaa	7	19	-	-	-	-	-I/G 4,fi sirreffamtoota seeraa 15n deebi'e
10	Caffee	1	0	2	0	-	-	Af-gaaffiin Walitti qabaa koree dhaabbi seera baastuu waliin ta'a.
11	Abukaattota	10	13	-	-	-	-	Abukaattota dhuunfaa 8 fi abukaattota ittisaa 5 godinaalee adda addaa keessa jiraniin deebi'e.
12	Abbootii dhimmaa	15	22	-	-	-	-	3 sadarkaa MMWO; 8sadarkaa mana murtii ol'aanaa;11sadarkaa mana murtii aanaarraa gaafataman
<i>Ida'ama</i>		93	114	106	106	5	5	

Ibsa: K=karoora

R=Raawwii

Walumaagalatti, bargaaffiwwan 106 guuchisuuf karoorfame 106 guutamee deebi'eera; af-gaaffiwwan 93 gaafachuuf karoorfamee 114 gaafatameera; marii garee bakka 5tti adeemsisuuf yaadamee bakka shananittuu adeemsifameera; daawwannaa manneen murtii 15 keessatti gaggeessuuf yaadamee kudha-shananuu daawwatameera. Daataawwan qaamota kanarrraa malawwan kanaan funaanamanis bifa gaaffiwwan qorannoo olitti ibsaman deebisuu danda'aniin xiinxalamuun dhiyaataniiru.

1.6. Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun rakkowwan bulchiinsaa fi kenninsa tajaajila abbaa seerummaa manneen murtii Oromiyaa keessatti mul'atan adda baasuun rakkowwan kanneen maqsuuf kallattii furmaataa agarsiisa. Kun ammoo qaawwa jiru duuchuuf hooggansii, fi hawaasi manneen murtii, akkasumas qaamoleen mootummaa biroo tarkaanfii barbaachisaa ta'e akka fudhatan waan dandeessisuuf, milkaa'ina ergamaa fi mul'ata manneen murtii Oromiyaaf gahee guddaa qaba. Milkaa'uun ergamaa fi mul'ata manneen murtii ammoo deebi'ee fooyyaa'uu sirna haqaa naannoo keenyaaf akka galtee guddaatti waan gargaaruuf faayidaan isaa ol'aanaa dha.

1.7. Fayyadamtoota Qorannichaa

Qorannoo kanarrraa qaamoleen hedduu fayyadamtoota kan ta'an yoo ta'ellee, fayyadamaa adda duraa kan ta'u garuu, *mootummaa* dha. Keessattuu, MMWO bulchiinsa isaa irra

deebi'ee akka ilaaluuf carraa waan uumuuf, akkasumas sagantaalee fooyyaa'insaa adda addaa hojiirra oolchaa turee fi jiru eessaan akka gahe waan beekuuf, *fayyadamaa jalqabaa*(primary beneficiary) ta'a. Itti dabalees, Inistiitiyuutiin leenjii kennuuf, mootummaan imaammata baasuuf, qorattooni qorannoo gaggeessuuf waan itti gargaaramaniif fayyadamtoota biroo ta'u. Maddi odeeffannoos qaamolee mootummaa adda addaa irraa (mana murtii, waajjira abbaa alangaa, waajjira poolisii, waajjira manneen amala sirreessaa, koree sagantaa fooyyaa'insa sirna haqaa, abukaattota mootummaa fi kkf) bal'inaan kan guurame kanaafi. Kun hundi, dhuma irratti, uummata bal'aa naannoo keenyaa fayyadamaa taasisa.

1.8. Daangaa Qorannichaa

Sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolanii fi oolaa jiran matuma isaaniitiin hanqina qabaachuu danda'u. Qorannoon kun hanqinoota sagantaaleen kun qaban adda baasuu irratti hin xiyyeefatu. Ka'umsi isaa, sagantaalee fooyyaa'insaa kanniin akka sirriitti fudhachuun hojiirra oolmaa isaanii irratti rakkooowwanii fi ciminoonni jiran maal kan jedhu xiinxaluu dha.

1.9. Hanqina Qorannichaa

Yeroo daataan qorannoo funaanamutti **hooggantoonni sadarkaa naannoo** baayyeen walgahii irra waan turaniif, daataa hunda akka karoorfametti walitti qabachuuf hin milkoofne. Haa ta'u malee, beellamaa fi deddeebii taasifameen hooggantoota muraasaa fi hooggantoota itti aanoo dubbisuun bakka buusuuf yaalameera. Kanaaf, hanqina uumame kanaan dhuga qabeessummaan argannoo qorannoo kanaa gaaffii keessa gala sodaa jedhu hin qabu.

1.10. Caaseffama Qorannichaa

Rakkoo qabatee ka'eef furmaata laachuuf akka tolutti, qorannoon kun boqonnaawwan shanitti gurmaa'uun dhiyaateera. Boqonnaan tokkoffaa kan asiin olitti ilaalle yommuu ta'u, guutummaan guutuutti adeemsa qorannoon kun itti gaggeeffame kan agarsiisu dha.

Boqonnaan lammeffaa, yaadrimeewan gurguddoo sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii irratti xiyyeefatan sadan: si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa og-barruuwan rogummaa qabaniin ibsa. Dhimmoonni ijoo as keessatti hammataman lama dha. Inni duraa, yaad-rimeewan sadan kunniin maal jechuu akka ta'an kan agarsiisu dha. Inni biraa, yaad-rimeewan kunniin maaliin ibsamuu ykn safaramuu akka danda'an kan ibsu dha.

Boqonnaan sadeffaa,sagantaaleen fooyyaa'insa manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolan maalfaa akka ta'anii fi bu'uura seerummaa qabaachuu isaanii ibsuu irratti kan xiyyeffatu dha. Haaluma kanaan, boqonnichi kutaalee lamatti qoodameera. Kutaan inni duraa, sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii bakkeewwan gurguddoo afuritti: Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii, Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa Manneen Murtii irratti xiyyeffatu,Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii (JBAH),fi Sirna Madaallii Bu'aa Karoora Tarsiimowaa(SMBKT) jechuun erga qoodee booda, xiyyeffannoonaan isaaniis dhimmoota attamii irratti akka ta'e kan agarsiisu dha. Kutaan inni lammataa,bu'uura seerummaa xiyyeffanno sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii kan ibsu dha.

Boqonnaan afraffaa, sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii hojiirra oolchuun manneen murtii Oromiyaa gama si'oominaa,dhaqqabamummaa,fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan maalirra akka jiran daataawwan mala adda addaan qaamota adda addaa irraa funaanamanii,fi sakatta'a ogbarruuwanii boqonnaa lammeffaa keessatti godhame irratti hundaa'uun kan madaalu dha. Hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa keessattis keessaa fi alaan dhimmoontni yaaddoo ta'anii fi turan maalfaa akka ta'anis boqonnuma kana keessatti agarsiifamaniiru.

Dhuma irratti, boqonnaan shanaffaa, xiinxala qorannoo godhame irratti hundaa'uun yaadota gudunfaa fi furmaata kan kaa'uu dha.

Boqonnaa Lama

Si'oomina, Dhaqqabamummaa, Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa: Sakatta'a Og-barruuwwanii

Kaayyoon ijoo qorannoo kanaa si'oominni, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan manneen murtii Oromiyaa keessatti yeroo ammaa kana maalirra akka jiru madaaluu akka ta'e boqonnaa tokko jalatti caqasuuuf yaalameera. Madaallii yaadame kana qixa barbaadamuuun madaaluuf, dura yaad-rimeewan si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa maal jechuu akka ta'an og-barruuwwan rogummaa qaban irratti hundaa'uun hubannoo qabaachuun barbaachisaa ta'a. Boqonnaan kunis dhimma kana irratti fuuleffata. Haata'u malee, ibsi godhamu kun haala gabaabina qabuu, fi kaayyoon isaas xiinxala daataa boqonnaa afraffaa keessatti godhamu hubachuuf haala mijeessuu akka ta'e dubbisaan qorannoo kanaa gamanumaan hubachuu qaba. Sababni isaa, yaad-rimeewan kunniin bal'ina kan qabanii fi tokkoon tokkoo isaaniyyuu mata-duree qorannoo ta'uu kan danda'an waan ta'eef, ibsa gadi fageenya qabu gochuun kaayyoo qorannoo kanaan ala bahuu waan ta'uufi.

Haaluma kanaan, boqonnaan kun kutaalee sadiitti caaseffameera. Kutaan duraa, si'oomina abbaa seerummaa ibsa. Si'oominni abbaa seerummaa maal, si'oomina kana fiduuf maal hojjechuun akka barbaachisaa ilaachisee yaadawwan (theories) jiranii, fi maaliinis safaruun akka danda'amu kutaa kana jalatti ibsamaniiru. Kutaan lammeffaa, yaad-rimeen dhaqqabamummaa abbaa seerummaa maal akka ta'ee, fi maaliinis ibsamuu ykn safaramuu akka danda'u kan ibsu dha. Kutaan sadeffaa, bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa maal jechuu akka ta'anii fi maaliin ibsamuu akka danda'an agarsiisa. Hunda isaaniyyuu tokko tokkoon kaafnee mee haa ilaallu.

2.1. Si'oomina Abbaa Seerummaa

2.1.1. Maalummaa

Hayyuun Andrew Hitt jedhamu si'oomina abbaa seerummaa yommuu hiiku, "...judicial efficiency is a timely disposal of cases, which would result in a steady flow of decisions

released throughout the year rather than at the very end of or after the term⁸,“ jedha. Akka hiikkoo kanaatti, si’oominni abbaa seerummaa yeroodhaan dhimmootaaf furmaata kennuu jechuu yommuu ta’u, yeroon kunis dhuma waggaatti yookiin waggaan booda osoo hin taane, haala itti fufiinsa qabuun waggaan guutuu ta’uu kan qabu dha.

Kanarraa ka’uudhaan si’oomina abbaa seerummaa waantota sadiin ibsuun ni danda’ama:

1. Hojii dhimmootaaf furmaata kennun kan wal qabatu dha
2. Hojiin dhimmootaaf furmaata kennuu kunis itti fufiinsaan waggaan guutuu ta’uu qaba
3. Dhimmoonni furmaata argatan kun dhimma tokko yookiin dhimma lama qofa osoo hin taane, dhimmoota akka waliigalaatti mana murtiitti dhiyaatan ta’uu qabu.

Kanaaf, si’oomina abbaa seerummaa jechuun saffina yeroo dhimmoonni mana murtiitti dhiyaatan furmaata itti argatan jechuu yommuu ta’u, hojii abbaa seerummaa keessatti iddo guddaa kan qabuu fi raawwii hojii manneen murtii madaaluuf akka ulaagaa guddaa tokkotti kan ilaalamu dha⁹. Guddina dinagdee biyya tokkoo waliinis hidhata kallattii ta’e kan qabuu fi sagantaalee fooyyaa’insaa manneen murtii keessattis akka dhimma ijom tokkotti kan hammatamu dha.¹⁰ Gabaabumatti, si’oominni abbaa seerummaa haala qulqullina qabuunis ta’e osoo qulqullina hin qabaatiin dhimmootaaf yeroo gabaabaa keessatti furmaata kennuu kan agarsiisu dha.

2.1.2. Si’oomina Mirkaneessuuf Hojiwwan Hojjetamuu Qaban Irratti Yaadawan Jiran

Si’ominni hojii abbaa seerummaa keessatti dhimma murteessaa akka ta’e olitti caqasuuuf yaalleerra. Kanaaf manneen murtii hunduu si’oomina kana dhugoomsuuf hawwiin qaban

⁸ Appellate Judicial Efficiency, <http://law.marquette.edu/facultyblog/2009/08/21/appellate-judicial-efficiency>, Mudde 4,2004 A.L.I kan ilaalam.

⁹ Richard Y.Schauffler ,Judicial Accountability in the US State Courts Measuring Court Performance, Utrecht Law Review, http://www.utrechlawreview.org/volume_3, Issue 1(June),2007, F.121; Professor Mohan Gopal, Evaluating Judicial Performance, National Judicial Academy, <http://www.njca.com.au/IOJT%20conference/G, F.2,Fulbaana 27,2003 A.L.I <kan ilaalam>> ilaaluun ni danda’ama.

¹⁰ Fakkeenyaaaf, Baankiin Addunyaa guiddinni dinagdee biyya tokkoo fi si’oominni abbaa seerummaa hidhata kallattii akka qabu cimsee amana (Research Institute of Economy,Trade &Industry,Toward Enhancing Judicial Efficiency-Role of ADR as Engine of Judicial Reform, <http://www.reit.go.jp/en/special/economics-review/016.htm> , F.1 <Onkoloolessa 16,2004> kan ilaalam ilaala).

guddaa dha. Haata'u malee, yoo maal goone si'oomina kana dhugoomsuu dandeenya kan jedhu irratti yaadota adda addaati jira. Fakkeenyaaf, barreeffamni olitti caqasame yaadota afur (four schools of thought) :

1. *Baajata mana murtii dabaluu*
2. *Dhaqqabamummaa gar-malee xiqqeessuu*
3. *Malawwan Filannoo Hiikkaa Waldiddaa Jajjabeessuu, fi*
4. *Adeemsota Walxaxoo Ta'an Salphisuu*¹¹ jechuun kaa'a.

2.1.2.1. Baajata Mana Murtii Dabaluu¹²

Yaadni kun rakkinni mana murtii inni guddaa hanqina baajataati kan jedhu irraa ka'a. Bakka baajanni gahaa ta'e hin jirretti, lakkofsa manneen murtii, abbootii seeraa fi hojjettoota biroo dabaluunii, fi leenjiwwan barbaachisoo ta'an kenuun hin danda'amu. Isaan kunniiin hin jiran taanaan ammoo, si'oominni ni jiraata jedhamee hin yaadamu. Kanaaf, yaadni kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf baajata manneen murtii dabaluun barbaachisa jedhee amana.

2.1.2.2. Dhaqqabamummaa Gar-malee Daangessuu¹³

Akka yaada kanaatti, manneen murtii akka malee dhaqqabamoo taasisuun si'oomina abbaa seerummaa xiqqeessuu ta'a. Sababni isaa, dhimma tokko mana murtii geessuuf daangaan hin jiru taanaan,dhimmoonni hundi,warreen sasalphoo ta'anillee gara mana murtii dhufu. Kun ammoo mana murtiitti hojii baay'isuun si'oominni akka harkifatu taasisa. Kanaaf, yaadni kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuun yoo barbaadame haala dureewwan tokko tokko kaa'uun dhaqqabamummaa manneen murtii daangessuun barbaachisaa dha ejjennoo jedhu qaba.

2.1.2.3. Malawwan Filannoo Hiikkaa Waldiddaa Jajjabeessuu¹⁴

Yaadni sadeffaa kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf malawwan filannoo hiikkaa waldiddaa (ADR) diriirsuun barbaachisaa dha kan jedhu agarsiisa. Malawwan filannoo hiikkaa waldiddaa jiraannaan, dhimmoonni baayyeen mana murtii osoo hin ga'iin achumatti fala argachuu danda'u. Akkasumas, ogeeyyii seeraa manneen murtii fi ogeeyyii seeraa osoo

¹¹ Akkuma 3^{ffaa},F.2.

¹² Akkuma 4^{ffaa}.

¹³ Akkuma 5^{ffaa}.

¹⁴ Akkuma 6^{ffaa}.

hin ta'iin mala biraan namoota falmii hiikan jidduutti miira dorgommii waan uumuuf kaka'umsaan akka hojjetan godha. Yeroo kana, si'oominni abbaa seerummaa ni dabala jechuun yaadicha sababaan deggaranii ibsu.

2.1.2.4. Adeemsota Walxaxoo Ta'an Salphisuu¹⁵

Adeemsi manneen murtii ofuma isaatiyyuu walxaxaa fi keessa darbuuf rakkisaa dha. Kun, keessuma biyyoota sirna haqaa isaanii biyyoota guddatan irraa fudhatan biratti (biyyoota guddataa jiran keessatti) daran hammaata. Sababni isaas, biyyootni baayyee haala qabatama isaanii waliin deemuu fi dhiisuu osoo hin yaaliin seerota biyyoota guddatanii kallattiin fudhachuun hojiirra kan oolchan waan ta'eefi. Kanaaf, akka yaada kanaatti, si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf manneen murtii adeemsa walxaxaa keessa isaanii jiru salphisuu qabu jechuu dha.

Akka waliigalaatti, ibsa olitti godhame kanarraa hubachuun kan danda'amu, si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessuun dhimma murteessaa ta'us, haala kamiin dhugoomsuun akka danda'amurratti yaadni adda addaa kan jiru ta'uu isaati. Yaadonni ka'an kun hunduu si'oomina mirkaneessuuf gahee olaanaa akka qaban tilmaamuun nama hin dhibu. Haata'u malee, yaada isa kamti caalaatti si'oomina kana dhugoomsuu danda'a kan jedhu haala qabatama biyya tokkoorratti hundaa'uun garaagara ta'uu akka danda'u dhimma hubatamuu qabu dha¹⁶.

2.1.3. Maaliin Akka Safaramu

Manneen murtii si'omina qabu yookiin hin qaban jechuuf safartuuwwan gargaaran hedduu yommuu ta'an¹⁷, baay'ina dhimmoottaa tokkoo tokkoo abbootii seeraa gahu, hanga dhimmoota qulqullaa'anii, dhimma murteessuuf yeroo fudhate, fi "congestion rate"¹⁸ akka fakkeenyaaatti caqasuun ni danda'ama.

¹⁵ Akkuma 7ffaa

¹⁶ Akkuma 8ffaa, F.3.

¹⁷ Baay'ina galmeewan waggaatti banamanii, baay'ina galmeewan waggaatti murtaa'anii ykn cufamanii, dhuma waggaarratti baay'ina galmeewan osoo hin murtaa'iin hafanii, umrii dhimmooni mana murtii keessatti lakkofsisan, baay'ina beellamaa, baay'ina abbootii seeraa, fi k.k.f hundi si'oomina safaruuf kan gargaaranidha. (Fakkeenyaaaf, Maria Dacolias, Court Performance around the World: A Comparative Perspective (World Bank Technical Paper) July 1999 fuula 10-20 ilaaluun ni danda'ama).

¹⁸ Yeroo ammaa kana MMWO safartuuwwan kanniiniti fayyadamaa waan jiruuf maalummaa isaanii gaggabaabsinee ilaaluun hubannoof gaarii ta'a.

2.1.3.1. Baay'ina Galmee Tokkoo Tokkoo Abbootii Seeraa Gahu (Case Load Rate)¹⁹

Safartuun kun gahee ida'ama dhimmoota naanna'anii (pending cases), fi waggaan kana keessa mana murtiitti dhiyaatan baay'ina abbootii seeraaf hiruun argamu dha. Baay'inni dhimmoottaa bara darberraaraa bara kanatti ce'an yookiin dhimmoota haaraa gara mana murtiitti dhufan yoo dabale, dhimmi tokkoo tokkoo abbaa seeraaf quodamu akkasuma dabala jechuu dha. Dabale jechuun ammoo si'oominni xiqlaachuu agarsiisa. Ida'amni dhimmoottaa si'oomina safaruuf gargaaru kun gosa- gosaan (case- category, i.e, civil, criminal, commercial, etc), yookiin osoo gosa dhimmaan adda hin fo'iin akka waliigalaatti ta'uu danda'a.²⁰ Haata'u malee, sadarkaa walxaxinsa dhimmoottaa beekuuf, yookiin dhimmoota murteessanii xumuruuf yeroo fudhachuu danda'u tilmaamuuf yoo gosa- gosaan ta'e caalaatti filatama.²¹

Fakkeenyaaaf, bara 2003 keessa sadarkaa MMWOTTI baay'inni dhimmoota naanna'anii 8498; dhimmoonni haaraa dhufan ammoo 19,928 ture. Baay'inni abbootii seeraa mana murtii kanarra jiran 36 yoo ta'an, baa'inni dhimmoottaa tokkoo tokkoo abbootii seeraa gahee kan shallagamu akka itti aanutti ta'a:

Baay'ina dhimmoota naanna'anii + Baay'ina dhimmoota haaraa dhufanii

Baay'ina abbootii seeraa

$$= \underline{8498+19,928} = \underline{28,426}$$

36

36

$$= \underline{\underline{789.6}}$$

Kanaaf,bara kanatti, abbaan seeraa MMWO tokko galmeewan 789.6 hojjechuu qaba jechuu dha. Galmeewan sadarkaa kanatti dhiyaatan ammoo galmeewan manneen murtii biroon walbira qabamanii yoo ilaalaman cimoo fi walxaxoo dha. Kanaaf, si'oomina mana murtii irratti dhiibbaa qaba jechuun ni danda'ama.

¹⁹ Dr.Pim Albers, Performance Indicators and Evaluation for Judges and Courts (Council of Europe), F.4 <http://coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/ev,28/1/2003> kan ilaalame.

²⁰ Akkuma 12ffaa.

²¹ Akkuma 13ffaa.

2.1.3.2. Hanga Dhimmoota Qulqullaa'anii (Clearance Rate)

Kun baay'ina dhimmootaa mana murtiitti dhiyaatan (kan naanna'ee fi haaraa) keessaa per seentiin hangamti furmaata argate (murtaa'e) kan jedhu beekuuf safartuu fayyadamnu dha²². Fakkeenyaaf, bara 2003 keessa sadarkaa MMWO dhimmoonni dhiyaatan 28,426 yommuu ta'an kana keessaa kan murtii argatan 23,031 dha. Baay'ina dhimmoota qulqullaa'anii foormulaa itti aanu hordofuun shallaguun ni danda'ama:

$$28,426 = 100\%$$

$$23,031 = y$$

$$Y = \frac{23,031}{28,426} \times 100\%$$

$$Y = 81.02\%$$

$$\underline{Y = 81.02}$$

Hangi qulqullaa'innaa 100% jechuun galmeen hunduu murtaa'ee dhumeera; bara itti aanutti hin dabarre jechuu agarsiisa. Hangi qulqullinaa %100n gadi yoo ta'e, tuulamni dhimmootaa jiraachuu agarsiisa. Akkuma hangi qulqullina dhimmootaa xiqlaachaa deemu tuulamni dhimmootaa dabalaan deema jechuu dha. Fakkeenya olitti kennamerratti hangi dhimmoota qulqulleessuu MMWO 81.02% dha. Kun sadarkaa mana murtii kanatti bara jedhame keessatti kan si'ominni hafu ta'uu agarsiisa.

2.1.3.3. Dhimmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu

(Time to Dispose Cases in Years)

Kun baay'ina dhimmootaa wagga keessatti beellamaman (number of cases pending) baay'ina dhimmootaa murtaa'aniif (number of cases resolved) hiruun gahee argamu dha²³. Gaheen kun ol ka'e jechuun dhimmi tokko jalqabee dhumuuf yeroo dheeraa fudhata jechuu dha. Gadi bu'eera taanaan garuu, dhimmichi jalqabee hanga murtaa'utti yeroo gabaabaa fudhata jechuu dha. Tokkoo ol ta'e jechuun ammoo manni murtichaa hanga galmeewwan bara darban beellamamaniyyuu hin murteessine jechuu agarsiisa²⁴.

²² Maria Dakolias, Court Performance Around the World,A Comparative Perspective (World Bank Technical Paper No.430) July 1999 ,f.13.

²³ Akkuma 15ffaa, F.18.

²⁴ Akkuma 16ffaa, miiljalee 61ffaa ilaaluun ni danda'ama.

Fakkeenyaaf, bara 2003tti MMWO galmeewwan 5,395 beellamee, galmeewwan 23,031 ammoo murteesse. Dhimma tokko murteessuuf yeroo hangam akka fudhate beekuuf foormulaan fayyadamnu:

$$\underline{Baay'ina dhimmoota beellamamanii}$$

$$Baay'ina dhimmoota murtaa'anii$$

$$= 5,395/23,031$$

$$\underline{\underline{0.23}}$$

2.1.3 .4. “Congestion Rate”

Kun dhimmoota naanna'anii fi haaraa dhufan murteessuuf giddu galeessaan yeroo hangam akka fudhatu kan ittiin safarru dha²⁵. Kana beekuuf wagga keessatti daataa istaatistikaawaa sadii argachuu barbaachisa. Isaanis: baay'ina dhimmoota haaraa mana murtiif dhiyaatanii, baay'ina dhimmoota bara darberra naanna'anii, fi baay'ina dhimmoota murtii argatanidha. Kanaaf akkaataan shallaggii isaa:

$$Congestion rate = \underline{Baay'ina dhimmoota naanna'anii + Baay'ina dhimmoota haaraa dhufanii}$$

$$Baay'ina dhimmoota murtii argatanii$$

$$ta'a jechuu dha.$$

Bu'uuruma kanaan, “Congestion rate”n MMWO fakkeenya olitti kenname :

$$(8498+19928)/23031$$

$$= \underline{\underline{1.23}} \text{ dha.}$$

Kana jechuun manni murtii kun dhimmoota jiran maraaf furmaata kennee fixuuf giddu-galeessaan wagga tokkoo ol itti fudhata jechuu dha. Safartuu kanaan si'oominni haala gaariirra jira kan jedhamu bu'aan shallaggii 1tti kan dhihaatu yoo ta'e dha.

Ibsa olitti kenname kanarrraa, caaseffamnii fi hojimaanni manneen murtii seera, siyaasaa, fi aadaa biyyootaarratti hundaa'uun garaagarummaa yoo qabaatanis, si'oomina isaanii malawwan adda addaa irratti hundaa'uun safaru akka dandeenyu hubachuun ni danda'ama. Haa ta'u malee, safartuuwwan kunniin guutuu fi hanqina kan hin qabne osoo hin taane, si'ominni jira ykn hin jiru jechuuf kallattii agarsiiftota akka ta'an dagachuu hin qabnu.

²⁵ Akkuma 17ffaa, F.17.

2.2. Dhaqqabamummaa

2.2.1. Maalummaa

Dikshinaariin jechoota seeraaf hiikoo kennuun beekamu, *Black's Law Dictionary*, jecha dhaqqabamummaa jedhu “*an opportunity, or ability to enter, approach, pass to and from, or communicate with*²⁶” jechuun hiika. Kana gara afaan Oromootti yoo jijiirru, dhaqqabamummaan itti lixuu, itti dhiyaachuu, itti darbuu ykn irraa goruu,ykn qunnamuu danda’uu jechuu dha.

Sagantaan Misoomaa Mootummoota Gamtoomanii (UNDP) dhaqqabamummaa haqaa kallattii mirgaatiin (from a rights-based perspective) ilaalee hiikkoo itti kenna. Hiikkichis kan itti aanu fakkaata:

Access to justice, from a rights-based perspective, refers to the ability of people from disadvantaged groups to prevent and overcome human poverty by seeking and obtaining a remedy, through formal and informal justice systems, for grievances in accordance with human rights principles and standards²⁷.

Hiikkoon kun dhaqqabamummaa hiyyummaa waliin walitti qabsiisa. Akka hiikkoo kanaatti, dhaqqabamummaan namootni harka qalleeyyii ta'an komii qaban akkaataa qajeeltoowwan mirga namoomaatti mala idilee yookiin al-idilee ta'een furmaata argachuu danda’uu agarsiisa. Tarii, hiikkoon kun maaliif harka-qalleeyyii giddu galeessa godhate? Dureeyyiif dhaqqabamummaan hin barbaachisuu? Gaaffiin jedhu ka’uu mala. Akka qorataan kun hubatutti, carraan haqni hiyyeessaa fi dhaqqabamaa itti ta’uu fi duressaaf dhaqqabamaa itti ta’u tokko miti. Dureessi osuma haqni dhaqqabamaa ta’uu baatee, harki isaa dheeraa waan ta’ef dhaqqabamaa godhachuu danda’aa. Kanaaf, yommuu dhimma dhaqqabamummaa kaasnu, hiyyeessaa giddu-galeessa godhachuun keenya waanuma sirrii ta'a. Sababni isaa, hiyyeessaaaf haqni dhaqqabamaa ta'e tokko duressaafis dhaqqabamaa taa'uun isaa kan oolu miti waan ta’efi. Garagaltoon kanaa garuu, dirqama dhugaa ta’uu dhiisuu danda’aa.

²⁶ Black's Law Dictionary, 8th ed.(2004),F.14.

²⁷ Background Paper on Access to Justice Indicators in the Asia-Pacific Region (2003), F.5, <http://www.undp.org/Practices/.../a2j/.../Access%20to%20Justice%20Indicators.pdf> Mudde 24, 2004 kan ilaalame.

Gabaabumatti, dhaqqabamummaa abbaa seerummaa yommuu jennu, namni tokko (hiyyeessa haa ta'u sooreessa) osoo baayyee hin dhama'iin komii isaatiif furmaata argachuu haala itti danda'u jechuu akka ta'e hiikkawwan olitti kennaman kana irraa hubachuun ni danda'ama.

2.2.2. Maaliin Akka Ibsamu

Dhaqqabamummaan jira yookiin hin jiru jechuuf dhaabbileen adda addaa agarsiiftota adda addaa fayyadamu²⁸. Haata'u malee, qabiyyee agarsiiftota kanaa yoo ilaallu, bakka gurguddaa sadiitti quoduun ni danda'ama. Isaanis:

1. *furmaanni jiraachuu (existence of remedy)*
2. *furmaata argachuu danda'uu (capacity to seek remedy) fi*
3. *furmaata bu'a qabeessa ta'e argachuu danda'uu(capacity to seek effective remedy) dha.*²⁹

Itti aansuun, maalummaa agarsiistota kanniinii gaggabaabsinee ilaaluuf yaalla.

2.2.2.1. Furmaanni Jiraachuu (Existence of Remedy)

Agarsiiftuun kun eegumsi barbaachisu mirgootaaf sadarkaa Seerota Idila Addunyaa fi Heera Mootummaan, seerotaa fi qajeelfamoota biroo, fi duudhaalee fi aadaa jiruun godhamuu kan agarsiisu dha.³⁰ Kanaaf, furmaanni jiraachuu ka'umsa seeraa (legal framework) qabaachuu dhaqqabamummaa waliin kan walqabatu dha. Seera qofaas osoo hin taane, duudhaa fi aadaa uummataas kan dabalatu waan ta'eef bal'aa dha. Aadaan uummata keessa jiru tokko dhaqqabamummaan akka dhugoomu,ykn akka hin dhugoomnee gochuu danda'a. Isa akka dhugoomu godhu dinqisiifachaa; isa akka hin dhugoomne godhu irratti ammoo hojjechuu barbaachisa jechuu dha. Kanarraa kan hubannu, yaad-rimeen dhaqqabamummaa haqaa bal'ina qabaachuu isaati. Kana hayyuun *Anderson* jedhamu, dhaqqabamummaan haqaa mirgoota heeraan eeggamtiin kennameef qofa kan tiks uosoo hin taane, galma gahinsa

²⁸ Dhaabbileen kun Ejensiwwan mootummaa, dhaabbilee hawaasaa, ykn dhaabbilee misoomaa ta'u danda'u (Fakkeenyaaaf,olitti yaadannoo lak.20,F.3 ilaala)

²⁹ Akkuma 21ffaa, F.1.

³⁰ Akkuma 22ffaa; seeronni kun kan addunyaa ykn kan biyyolessaa ta'u danda'u. Fakkeenyaaaf, Waliigalteewan Addunyaa (International Conventions), ykn ammoo Heera biyyittiin ittiin bultuu, fi seeronni heera bu'uureffachuu ba'an eegumsa attamii mirgoota namoomaaaf godhanii jiru kan jedhu agarsiisa.

misoomaa fi hiyyummaa xiqqeessuullee akka dabalatu ibsa.³¹ Kanaafuu, eegumsi mirgootaaf godhamu heeraa fi seerota biroo qofaan osoo hin taane, gama aadaa fi duudhaanillee jiraachuu qaba jechuu dha.

2.2.2.2. Furmaata Argachuu Danda'uu (Capacity to Seek Remedy)

Kun mirga seeraan kabajamee jiru kabachiifachuu danda'uu kan agarsiisu dha. Waan ta'eefuu, hubannoo seeraa qabaachuu, gorsa seeraa argachuu danda'uu, fi tajaajila haqaa qaamolee haqaan kennaman argachuu danda'uu waliin kan walqabatu dha.³²

Hubannoo seeraa qabaachuu yoo jennu lammileen mirgoota bu'uuraa fi sirna seeraarratti hubannoonaan qaban maal akka fakkaatu, uummanni karaa kamiin seerarratti odeeffannoo akka argatu, sagantaaleen uummata barsiisan diriiruu fi kkf agarsiisa³³.

Gorsa seeraa yommuu jennu ammoo abukaattoon ittisaa tajaajilamtoota haala bu'a qabeessa ta'een tajaajiluu danda'u jiraachuu, ogeeyyi seeraa osoo hin ta'iin (non-lawyers) tajaajilamtoota namoonni gargaaran jiraachuu, kkf kan agarsiisu dha³⁴.

Haaluma walfakkaatuun, tajaajila haqaa qaamolee haqaan kennaman argachuu danda'uu yommuu jennu, tajaajilamtooni qaamolee haqaa bira akka hin geenyee waantonni akka danqaatti taa'an maalfa'i kan jedhuun walqabata. Kun, fakkeenyaaf, dheerachuu ykn gabaabbachuu adeemsa falmii, gadi bu'uu ykn ol ka'uu kaffaltiin tajaajilaa, baayyachuu ykn xiqlaachuu ogeeyyi seeraa, fi kkf waliin kan walqabatu dha³⁵.

Walumaagalatti,furmaata argachuu danda'uun jiraachuu dhaqqabamummaa ulaagaalee agarsiisan keessaa isa tokko kan ta'ee, fi kallattiawan gurguddoo sadiin, jechuunis hubannoo seeraa, gorsa seeraa, fi caasaa fi adeemsa qaamolee tajaajila kennaniin ibsamuu kan danda'u akka ta'e hubachuun nama hin dhibu.

³¹ “Beyond institutional effectiveness, access to justice is integral not only in upholding constitutionally guaranteed rights but also in addressing the broader goal of development and poverty reduction” jedha (Access to Justice Indicators in Asia and the Pacific, olitti yaadannoo 21,F.7 ilaala).

³² Akkuma 24ffaa, F.22.

³³ Akkuma 25 ff.

³⁴ Akkuma 26ffaa, F.23.

³⁵ Akkuma 27ffaa, F.30.

2.2.2. 3. Furmaata Bu'a Qabeessa Ta'e Argachuu Danda'uu

(Capacity to Provide Effective Remedy)

Agarsiiftuun kun dhimmoota gurguddaa lama of jalatti kan hammatu dha. Inni duraa, haqni qaama idileenis ta'e al-idileen kennamu qulqullinaan kennamuu danda'uu yommuu ta'u, inni biraa ammoo haqni qulqullinaan kenname kun akkuma kennametti raawwachuu danda'uu dha.³⁶ Kanaaf, qajeeltowwan bu'uura seeraa kan akka walqixxummaa (equality), tilmaamamuu danda'uu (predictability), walfakkaachuu (consistency), fi kkf dhimmoota qulqullina ibsuu danda'an yommuu ta'u, itti gaafatatumummaan hojjechuun qaamolee raawwachiisoo, keessattuu poolisii fi manneen amala sirreessaa ammoo raawwii ibsu³⁷.

Walumaagalatti, yaad-rimeen dhaqqabamummaa bal'aa fi dhimmoota hedduu mari'achiisuu danda'an of keessatti kan hammatu dha. Ta'us ibsi gabaabaa olitti godhame kun agarsiiftota gurguddoo jiraachuun ykn dhabamuun isaa ittiin ibsamuu danda'u akka ta'e hubachuun gaarii ta'a.

2.3. Bilisummaa fi Itti Gaafatatumummaa

Kutaa kana jalatti maalummaa bilisummaa fi itti gaafatatumummaa fi lamaanuu maaliin ibsamuu akka danda'an walduraa duubaan ilaaluuf yaalla.

2.3.1. Bilisummaa

2.3.1.1. Maalummaa

Gaaleen "bilisummaa abbaa seerummaa" jedhu hiikkoo tokkoo fi tokko ta'e hin qabu. Hayyooni seeraa fi siyaasaa hiikkoo adda addaa kennuufi. Sababonni garaagarummaa kanaa hedduu ta'anis, isaan keessaa sirna seeraa fi siyaasaa biyyi tokko hordoftuu fi seenaa duuba biyyittii adda duraan caqasuun ni danda'ama³⁸. Kana jechuun, sirni seeraa biyyi tokko hordoftu *sivilidhamoo komanii* dha; aadaan dimokiraasi biyya sanaa sadarkaa maaliirratti argama dhimmoota jedhanirratti hundaa'uun hiikkoon kennamu adda addummaa qabaachuu danda'a jechuu dha. Kanarraa ka'uun, hayyooni tokko tokko gaalichaaf kana jedhanii kallattiin hiikkoo kennurra dura hiikkoo kennuuf dhimmoota gargaaran adda baasuu filatu. Fakkeenyaaaf, hayyuun Kiristofer Laarkiin jedhamu maalummaa bilisummaa abbaa

³⁶ Olitti yaadannoo lak. 20, F.1.

³⁷ Akkuma 29ffaa, F.32.

³⁸ Justice F.B. William Kelly, An Independent Judiciary: The Core of the Rule of Law: http://www.icclr.law.ubc.ca/Publications/Reports/An_Independent_Judiciary.pdf F.1.

seerummaa hubachuuf dhimmootni sadii: eegumsa (insularity), alloogummaa (impartiality), fi aangoon (authority) murteessoo akka ta'an ibsa³⁹.

Eegumsi (Insularity) umrii guutuu hojirra turuu danda'uu, muudamarratti to'annoo fi hordoffiin jiraachuu (check and balance), miindaan gahaa ta'e jiraachuu, bulchiinsii fi hooggansi bilisa ta'e diriiruu agarsiisa.⁴⁰ Aangoon (authority) ammoo seera baasuu danda'uu (making of law), amantaa uummataa argachuu, waa'ee hojii mana murtii odeeffannoo sirrii ta'e kennuu, fi murtiwwan qaamolee bulchiinsaan kennaman keessa deebi'anii ilaaluu danda'uu agarsiisa⁴¹. Alloogummaan ammoo (impartiality) ammoo abbootiin seeraa dhimma dhihaateef tokko seeraa fi ijoo dubbii qofarratti hundaa'uun murteessuu danda'uu agarsiisa⁴².

Kana waan ta'eef, bilisummaan hiikkoo guutuu ta'e kan argatu yaad-rimeewanisa ibsuu danda'an sadan kanniin of keessatti kan hammate yoo ta'e dha. Sababni isaa, yaad-rimeewan kanniin hammachiisuun hiikuu jechuun bilisummaa abbaa seerummaa bifalaan: bilisummaa abbootii seeraa akka dhuunfaa, fi bilisummaa mana murtii akka dhaabbataatti ilaaluu danda'uu jechuu waan ta'eefi. Mee hiikkoo itti aanu haa ilaallu:

Judicial independence is the principle that judges should reach legal decisions free from any outside pressures, political, financial, media-related or popular. Judicial independence means judges must be free to act solely according to the law and their good-faith interpretation of it, no matter how unpopular their decisions might be. It means judges need not fear reprisals for interpreting and applying the law to the best of their abilities⁴³.

³⁹ Kristy Richardson, A Definition of Judicial Independence: <http://www.scribd.com/doc/7262131/definition-of-Judicial-Independence> FF.80-82,21/5/2004 kan ilaalam. Haata'u malee, dhimma kanarratti bakka hundattuu yaadni walfakkaataa ta'e jira jechuun hin danda'amu. Fakkeenyaaaf,barreffamni Baankii Addunyaan qophaa'e, Judicial Independence: What It Is, How It Can Be Measured, Why It Occurs in legal Institutions(2001) jedhu bilisummaan abbaa seerummaa amaloota gurguddoo sadiin:alloogummaa,xumuraa fi kabaja argachuu murtii, fi jiddu lixummaa qaama alaarraa bilisa ta'uun ibsama jedha (<http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/JudicialIndependence.pdf> ilaala). Kanas ta'u garuu, yaadonni hunduu kan waldegeren akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

⁴⁰ Akkuma 32ffaa.

⁴¹ Akkuma 33ffaa.

⁴² Akkuma 34ffaa.

⁴³ The Newsroom Guide to Judicial Independence, An Initiative of the Constitution Project, F.4 pdf.

Hiikkoon kun bilisummaan abbaa seerummaa abbootiin seeraa dhiibbaa seeraan alaa kallattii adda addaan godhamu kamirraayyuu (fakkeenyaaaf, karaa uummataa, dhaabbilee sab-qunnamtii fi kkf) bilisa ta'uun sodaa tokko malee dhimma dhiyaate firii dubbii, ragaa, fi seera dhimmicha bitu irratti hundaa'uun murteessuu danda'uu agarsiisa. Hiikkaan kennname kun bilisummaa abbaa seerummaa kallattii tokko qofaan innis, kallattii bilisummaa abbootii seeraan kan ilaale dha.⁴⁴ Haa ta'u malee, bilisummaa abbaa seerummaa kallattii kana qofaan ilaaluun hiikkicha guutuu hin taasisu. Guutuu kan ta'u bilisummaa dhaabbataa dabalachuu yoo danda'e dha. Inni kun, manni murtii qaamolee mootummaa sadan keessaa (seera baaftuu, seera raawwachiiftuu fi seera hiktuu) tokko ta'uun of danda'ee dhaabachuu isaa kan agarsiisu dha⁴⁵. Kanarrraa hubachuun kan danda'amu, bilisummaan abbaa seerummaa dhiphatee yookiin bal'atee hiikamuu danda'uu isaati. Kana abbaan seeraa Mana Murtii Waliigala biyya Indiyaa yeroo tokko akkas jechuun ibseera:

Independence of judiciary in a narrow sense deals with independence and impartiality of individual judges in relation to the appointment, tenure, payment of salaries and procedures for removal from the office. In a broader sense at second level, the concept is about institutional independence of the judiciary⁴⁶.

Kana jechuun, bilisummaan abbaa seerummaa dhiphatee yoo hiikamu bilisummaa abbootii seeraa akka dhuunfaatti gama muudamaa, hojiirra turuu, mindaa, fi adeemsa hojiirraa ka'uun bilisaa fi alloogummaa kan agarsiisu yommuu ta'u, bal'atee yoo hiikamu ammoo bilisummaa akka dhaabbataatti jiru kan agarsiisu dha jechuu dha.

Walumaagalatti, bilisummaa abbaa seerummaa jechuun abbootiin seeraa akka dhuunfaatti hojii murtii dhiibbaa tokko malee seeraan qajeelfamanii hojjechuu;

⁴⁴ Bilisummaa akkasii kana hayyooni tokko tokko "decisional independence" jedhanii ibsu. Kun dhiibbaa fi sodaa tokko malee dhimma dhihaate seera jirurratti hundaa'uun murteessuu danda'uu agarsiisa (yaadannoo 36^{ffaa} ilaala). Akkasumas, bilisummaan dhuunfaa abbaan seeraa tokko dhuunfaa isaatiin sammuu ani bilisa jedhee yaadu (*the internalized self-conception and beliefs of judges*) qabaachuu kan agarsiisu dha (Paul Gewirtz, Independence and Accountability of Courts, Yale Law School, http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Intellectual_life/CL_independence_eng.pdf, F.5, Adoolessa 17,2004 ALItti kan ilaalame).

⁴⁵ Olli yaadannoo lak.37.

⁴⁶ Hon.Satya Brata Sinh, Judicial Independence, Fiscal Autonomy, and Accountability (2005) jrn21.judiciary.gov.ph/forum.../ICSJR India%20 (SB%20 Sinha).pdf F.4 Mudde 24,2004 ALI kan ilaalame.

manni murtii ammoo akka dhaabbataatti baajata ramadamuu fi humna namaa (abbootii seeraa fi hojjettoota biroo) ofin of danda'ee bulchuu fi hojjechiisu kan agarsiisu jechuu dha. Bilisummaan abbaa seerummaa bu'a qabeessa kan ta'us dhimmoonni kunnin walfaana yoo dhugoomanidha⁴⁷.

2.3.1.2. Maaliin Akka Ibsamu

Asiin olitti bilisummaa abbaa seerummaa jechuu maal jechuu akka ta'e ilaaluuf yaalleerra. Maalummaa bilisummaa abbaa seerummaa caalaatti beekuuf maaliin ibsamuu akka danda'u beekuu barbaachisa. Kutaa kana jalattis, kanuma ilaalla. Kun akkuma hiikkaa abbaa seerummaa kallattii abbootii seeraa fi mana murtiin ibsamuu kan danda'u dha. Haaluma kanaan, abbaan seeraa dhimma dhihaateef tokko dhiibbaa keessaa fi alaarraa bilisa ta'uun seerarratti hundaa'uun murteessuu danda'uun, manni murtii baajata hojiif barbaachisu tilmaamuun ofii qopheeffachuu raggaasifachuu danda'uun;kan ramadameef jiddu seenummaa qaama raawwachiiftun ala ofii bulchuu danda'uun, abbootii seeraa fi hojjettoota biroo ofii calaluun⁴⁸, gahumsa isaanii ofii mirkaneessuun,yeroo hojiirra turmaata isaanii ilaalchisuun eegumsa seeraa gochuu, dhimmoota jijiirraa, guddinaa, mindaa, fi faayidaalee biroon walqabatan ofii murteessuu danda'uu,fi dhimmoota naamusaan walqabatanirratti murteessuu danda'uu, fi kkf amaloota bilisummaa abbaa seerummaa ibsuu danda'ani dha⁴⁹.

Itti aansuun, amaloota bilisummaa ibsuu danda'an kanniin ilaaluuf yaalla.

⁴⁷ Barbaachisummaa walfaana jiraachuu bilisummaa dhuunfaa fi dhaabbataa barreeffamni tokko yoo ibsu, without a structure that supports independence, independence is impossible. But without a mentality that insists on independence, no structure can produce it (Paul Gewirtz, Olli yaadannoo lak.37, F.5).

⁴⁸ Asirratti biyyootni adda addaa sirna calallii walfakkaataa ta'e qabu jechuu akka hin taane hubatamuun qaba. Haata'u malee sirna calallii kana keessatti gaheen manneen murtii qaban ol'aanaa akka ta'e muuxannoob biyyoota alaa ni agarsiisa. Fakkeenyaaaf, Ameerikaatti abbootiin seeraa federaalaa Pirezidaantiin dhiyaachuu seenatiin kan muudaman yommuu ta'u, kaadhimamtoota qulqulleessee pirezidaantiif kan dhiyeessu ammoo KOREE miseensota Seeneeti of keessaa qabu dha. Kanaadaatti ammoo abbootiin seeraa kan muudaman karaa kaabinee yommuu ta'u, calaluun kaabineef kan dhiyeessu ammoo koree miseensota Waldaa Abukaattoo, Mana Murtii fi kutaa hawaasaa gara biroorraa walitti babbahanirraati (*Fakkeenyaaaf, Boston College International and Comparative Law Review, Vol.8,issue 1, Selection and Training of Judges in Spain, France, West Germany, and England ,F.8 ilaala;http://lawdigitalcommons.bc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1411...iclr,Caamsaa 25,2004 ALItti kan ilaalam*).

⁴⁹ Akkuma 40ffaa, F.2; Dabalataanis, abbaan seeraa Mana Murtii Waliigala Kanaadaa *F.B.William Kelly jedhamu olitti yaadannoo lak. 31, F. 4 irratti waantota bilisummaan ittiin ibsamuu danda'an kanniin the concept of judicial independence has many elements, but generally they fall under the headings of security of tenure and pay, and individual and institutional freedom from unwarranted interference with the judicial process jechuu ibsa*. Dhugumayyuu, gadi qabnee yoo ilaalle, bilisummaa ni ibsu jedhamuun dhimmoonni caqasaman kunnin mata-dureewwan inni tarreesse jalatti kufuu kan danda'ani dha.

i. Wabii Bara hojii fi Hojiirraa Gaggeeffamuu

Bilisummaa abbaa seerummaa mirkaneessuu keessatti wabiin bara hojii murteessaa dha. Kanaaf, eegumsa seeraa gochuufiin baayyee barbaachisa akka ta'e barreeffamoonni dhimma kana wajjiin rogummaa qaban ni ibsu⁵⁰. Kun abbootiin seeraa gahumsaa fi naamuusa gaarii qaban hojii abbaa seerummaarra akka turan godha⁵¹. Kana biratti, murtiin abbaa seeraa tokkoon kennamu ija siyaasaatiin yoo ilaalamu fudhatama kan hin qabne ta'uu mala. Yeroo kana, abbaan seeraa sun hojiirraa gaggeeffamuun danda'a sodaa jedhuun akka hin raafamne kan gargaaru waan ta'eef⁵², bilisummaa mirkaneessuu keessatti gahee inni qabu salphaa miti.

Kun mala adda addaatti fayyadamuun hojiirra ooluu danda'a. Fakkeenyaaaf, muudama abbaa seeraa umrii guutuu ykn hanga wagga ta'eetti seeraan murteessanii kaa'uu ta'uu danda'a⁵³. Kana jechuun garuu, abbaan seeraa tokko osoo umriin seeraan murtaa'e hin gahiin haala kamiinuu ka'uu hin danda'u jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Abbaan seeraa tokko hanqina gahumsaa yookiin naamusaa kan qabu yoo ta'e hojiirraa ka'uu danda'a⁵⁴. Kanas ta'u garuu, adeemsa mataasaa qabaachuu qaba⁵⁵

Walumatti, barri hojii fi akkaataa abbaan seeraa tokko hojiirraa itti ka'u eegumsa seeraa akka qabaatu gochuun bilisummaa abbaa seerummaa mirkaneessuu keessatti gahee guddaa kan qabu akka ta'e jala muruun ni danda'ama.

ii. Kaffaltii Gahaa

Bilisummaa abbaa seerummaa mirkaneessuu keessatti dhimmi biroo iddo guddaa qabu kaffaltii (remuneration) dha. Mindaan abbootii seeraaf kaffalamu gahaa, fi murtaa'aa (adequate and fixed), akkasumas yeroo yerootti akka arge kan hin jijiiramne ta'uu qaba⁵⁶. Kunis seeraan ifatti adda bahee beekamuu qaba⁵⁷. Kun, karaa tokkoon namoota gahumsa

⁵⁰ Olitti yaadannoo lak.31, F.7

⁵¹ Alamaayyoo Taganee,Qajeeltoowwan Bu'uraa Manneen Murtii ittiin Qajeelfaman,Bilisummaa Abbaa Seerummaa,Itti Gaafatatumummaa fi Iftooma,Moojuulii Leenjii Hojin Duraa,Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'anno Seeraa Oromiyaa (2001),F.32.

⁵² Akkuma 44ffaa.

⁵³ Olitti yaadannoo 31,F.8.

⁵⁴ Akkuma 46ffaa (Judges shall be subject to suspension or removal only for reasons of incapacity or behaviour that renders them unfit to discharge their duties).

⁵⁵ Akkuma 47ffaa.

⁵⁶ Olitti yaadannoo lak.31, F.7.

⁵⁷ Akkuma 49ffaa

gaarii qaban kan hawwatu yommuu ta'u, karaa biraatiin ammoo akka abbootiin seeraa rakkina dinagdeetiin harka namaa hin ilaalle godha⁵⁸.

iii. Jijiirraa fi Guddina

Abbootiin seeraa akka feeteedhaan bakka tokkoraa bakka biraatti kan jijiiraman yoo ta'e, karaa kanaan yoon murteesse sababa kanaan gara iddo biraatti nan jijiirama laataa! sodaa jedhu sammuu isaanii keessatti uumuu danda'a waan ta'ef bilisummaarratti dhiibbaa badaa dhaqqabsiisa.⁵⁹ Kanaaf, eegumsi seeraa akkaataa jijiirraa fi guddina abbootii seeraa hoogganu jiraachuu qaba.

iv. Gahumsa Abbootii Seeraa Cimsuu

Abbaan seeraa gahumsa hin qabne raawwii hojiinis dadhabaa dha. Kun ammoo ofitti amanamummaa dhabamsiisuun jiddu lixummaa adda addaaf karaa waan saaquuf, bilisummaa balaarra buusa⁶⁰. Kanaaf, gahumsa abbootii seeraa leenjii fi barnootaan fooyyeessuun tarkaanfiiwwan bilisummaa abbaa seerummaa eegsisuuf fudhataman keessaa isa tokko.

2.3.2. Itti Gaafatamummaa

2.3.2.1. Maalummaa

Akkuma bilisummaa abbaa seerummaa, itti gaafatamummaa abbaa seerummaaf hiikkoo walfakkaataa ta'e kennuun rakkisaa dha⁶¹. Haata'u malee, jarri lachuu dhimmoota gargar bahanii hin ilaalamnee, fi inni tokko isa biraarrraa adda bahee bu'a qabeessa ta'uu akka hin dandeenye hayyooni hedduun waliigalu⁶². Yaada kana cimsuuf mee barreeffama tokko waraabnee akka itti aanutti haa ilaallu:

⁵⁸ Akkuma 50ffaa.

⁵⁹ Olitti yaadannoo lak.44, F.35.

⁶⁰ Federal Democratic Republic of Ethiopia, Comprehensive Justice Reform Program, Baseline Study Report (2005) FF.165-166.

⁶¹ Judicial accountability is another term that is difficult to pin down, although there are a few basic principles about which everyone can agree (David Pimentel, Reframing the Independence v.accountability Debate: Defining Judicial Structure in Light of Judges' Courage and Integrity, January 2009, http://works.bepress.com/david_pimentel/2 Adoolessa 17,2004 ALItti kan ilaalame).

⁶² Olitti yaadannoo 39, F.1.

Judicial accountability is an indispensable counter balance to judicial independence, for an unaccountable judge would be free to disregard the ends that independence is supposed to serve. ⁶³

Kana jechuun, itti gaafatatummaan abbaa seerummaa bilisummaa abbaa seerummaaf gita madaalawaa ta'e dha. Sababni isaa, abbaan seeraa itti gaafatatummaa hin qabne tokko kaayyoo bilisummaan kaayyeffameef of duubatti dhiisuuf kan isa daangessu waan hin jirreefi jechuu dha.

Ibsa olii kanarraa kan hubannu, itti gaafatatummaan abbaa seerummaa gita madaalawaa bilisummaa abbaa seerummaa ta'uu dha. Kanaafuu, itti gaafatatummaan abbaa seerummaa akkuma bilisummaa abbaa seerummaa bifoota lama: itti gaafatatummaa abbootii seeraa fi itti gaafatatummaa mana murtii qaba jechuu dha⁶⁴. Itti gaafatatummaan dhuunfaa kan agarsiisu, abbaan seeraa dogoggora raawwatu tokko ilaachisee itti gaafatatummaa akka qabu itti amanee keessa isaatiin fudhachuu danda'uu yommuu ta'u, itti gaafatatummaan dhaabbataa garuu, mana murtii akka dhaabbataatti sirni itti gaafatamaa taasisu jiraachuu dha⁶⁵. Walumatti, itti-gaafatatummaa abbaa seerummaa jechuun adeemsa ol'aantummaa seeraa mirkaneessuuf godhamu keessatti itti gaafatatummaa abbootii seeraa fi waajjirri mana murtii ogummaa isaanii fi qaama isaan hoogganuuf qaban jechuun gabaabsanii hiikuun ni danda'ama.⁶⁶

2.3.2.2. Maaliin Akka Ibsamu

Sirna dimokiraasii keessatti itti gaafatatummaan dhimma murteessaa dha⁶⁷. Kana waan ta'eef, akkaataa fi adeemsi isaan itti gaafataman gahee hojiisaaniurratti hundaa'uun garaagarummaa kan qabu yoo ta'eliee, qaamoleen mootummaa marti itti gaafatatummaa

⁶³ Cyrus Das & Chandra, Judges and Judicial Accountability (2004), F.7.

⁶⁴ As irratti waanti hubatamu qabu akkaataa itti gaafatatummaan abbaa seerummaa itti hubatamu irratti yaadotni adda addaa kan jiran ta'uu isaati. Fakkeenyaaaf, barreffamoonni yaad-rimee kallattii dhaabbataa qofaan ilaaluun kan abbaa seeraa akka dhuunfaa bira darban ni jiru; itti gaafatatummaa abbaa seeraa akka dhuunfaatti jiru kan hin mul'annee fi hin safaramne godhanii ilaaluuti jira (Daved Pimentel, olitti yaadannoo lak. 25, F.17). Gama biraatiin garuu, itti gaafatatummaa abbaa seerummaa kallatti abbaa seeraa qofaan kan ilaalamu ta'uu barreffamoonni agarsiisan ni jiru (Fakkeenyaaaf, olitti yaadannoo lak.44, F.41 ilaala).

⁶⁵ Daved Pimentel, Olitti yaadannoo lak.54, FF.23-25.

⁶⁶ Rogell Preze Perdomo (2006), Independence and Accountability, <http://www.worldbank.org/legal/efop> Judital/jiconf-paper.pdf.

*qabu*⁶⁸. Akka waliigalaatti, qaphxiin guddaa itti gaafatamummaa ibsu danda'u iftoominni jiraachuu dha⁶⁹. Kun itti gaafatamummaa abbaa seerummaarrattis raawwatinsa kan qabu dha. Haata'u malee, dhimmoonni itti gaafatamummaa abbaa seerummaa ibsuu danda'an addatti ni jiru. Sirna ol-iyyannoo diriirsuu, dhimmi tokko abbootii seeraa tokkoo oliin akka ilaalamu gochuu(multi member tribunals), koodii naamusaa qabaachuu, sirna madaallii raawwii hojii diriirsuu, adeemsalee iftoomina agarsiisan kan akka miidiyaatti fayyadamuun hojiwwan hojjetaman ifa gochuu, dhaddacha banatti hojjechuu, odeeffannoo qindeeffatanii qabachuu, fi kkf akka fakkeenyatti maqaa dhahuun ni danda'ama.⁷⁰

2.4. Walmadaaluu Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Abbaa Seerummaa

Bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa walmadaaleera kan jedhamu osoo bilisummaatti hin bu'iin itti gaafatamummaa dhugoomuu yoo danda'e dha. Egaa, gaaffiin asitti ka'u, wal madaaluu yommuu jennu jarri lamaan walitti bu'u jechuu dhaa? Walitti hin bu'an taanaan maal walmadaalchifna? kan jedhu dha. Akkuma olitti kaasuuf yaalle, bilisummaa fi itti gaafatamummaan bifoota lama: kan dhuunfaa fi kan dhaabbataa qaba. Bifoota kanneen keessaa walitti bu'insi bilisummaa fi itti gaafatamummaa kan mul'atu kan dhaabbataa irratti dha⁷¹. Sababni isaa, bilisummaan dhaabbataa akkuma cimaa deemu itti gaafatamummaan laafaa adeemuuf carraa inni qabu bal'aa dha. Haaluma walfakkaatuun, bilisummaan dhaabbaataa laafaa yommuu deeemu, itti gaafatamummaan cimaa adeema. Gama biraatiin garuu, bilisummaa fi itti gaafatamummaa dhuunfaa irratti walitti dhufeenyi jiru kallattii dha. Kana jechuun, cimuun bilisummaa cimuu itti gaafatamummaati; laafuu bilisummaa laafuu itti gaafatamummaa ta'a jechuu dha. Kana waan ta'eef, bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalchisuu yommuu jennu, bilisummaa fi itti

⁶⁷ Judicial Accountability in India, <http://legalservicesinindia.com/article/article/judicial-accountability-in-india-538-1.htm> F.1 < 5/6/2004 kan ilaalame>

⁶⁸ Akkuma 60ffaa.

⁶⁹ Akkuma 61ffaa.

⁷⁰ Kearney, Richard and Painter, Sharon, Judge Not That Ye Be Not Judged: Evaluating the Performance of Judges F.14 http://www.allacademic.com/meta/p-mala-apa-research-citation_2/0/9/16/1; FDRE Justice Reform Program, Baseline Study, olitti yaadannoo lak.53, FF 163-166.

⁷¹ Daved Pimentel, Olitti yaadannoo lak.54, F.26 (Hayyuun kun akka itti aanutti ibsa: ... *It should be obvious at this point, however, that the entire debate—the whole concept that independence and accountability come only at each other's expense—is true only for these principles in their structural sense*).

gaafatamummaa dhaabbataa wal madaalchisuun kan ilaalu malee, kan dhuunfaa kan hin ilaalle ta'uu hubatamuu qaba.

Akkuma addunyaatti,bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalchisuun hojii ulfaataa fi rakkisaa ta'e dha⁷². Dhimmoota kanniin walmadaalchisuuf biyyoonni adda addaas mala adda addaa fayyadamu.⁷³ Walmadaalchisuuf adeemsa hordofamuu qabu irrattis hayyoonni yaadota adda addaa qabu. Gariin bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalchisuuf, dursa bilisummaa dhugoomsuun booda itti gaafatamummaaf hojjechuun adeemsa sirrii dha jedhanii amanu⁷⁴. Gariin ammoo, akkanumaan dursa bilisummaa dhugoomsuun itti gaafatamummaaf hojjechuu ykn ammoo dursa itti gaafatamummaa dhugoomsuun bilisummaaf hojjechuu qabna jechuu osoo hin taane, haala qabatama biyya tokkoo (seenaa fi aadaa jiru) ilaalu qabna⁷⁵. Haaluma kanaan, biyya aadaa fi seenaa bilisummaa abbaa seerummaa cimaa ta'e hin qabne keessatti, itti gaafatamummaa mirkaneessuuf hojjechuun ykn biyya aadaa fi seenaa itti gaafatamummaan cimaa ta'e hin qabne keessatti bilisummaa dhugoomsuuf hojjechuun kufaatii fida malee bilisummaa fi itti gaafatamummaa wal hin madaalchisu jedhanii amanu⁷⁶.

Haa ta'u malee, walmadaaluu bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa madaaluuf dhimmoota sadii akka ka'umsaatti fudhachuun barbaachisaa dha⁷⁷. Isaanis: amantaa abbootiin seeraa akka dhuunfaatti keessa isaaniitti qaban (mentality), Walitti dhufeenyä keesso manu murtii (internal relationships), fi walitti dhufeenyä manu murtii qaamolee biroo waliin qabu (external relationships) dha⁷⁸. Dhimmoonni sadan kunis bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa ni ibsu jennee warreen olitti kaasne waliin hidhata guddaa qabu.

Amantaa abbootiin seeraa akka dhuunfaatti keessa isaaniitti qaban (mentality) yommuu jennu, kutannoo dhuunfaa abbootiin seeraa loogii fi dhiibbaa itti dhufuu malu dandamachuun

⁷² Lord Irvine of Lairg, The Balance between Judicial Independence and Accountability, <http://www.dca.gov.uk/speechs/1999/5-7-99.htm>, Adoolessa 16,2004 ALItti kan ilaalamme.

⁷³ Akkuma 65ffaa.

⁷⁴ Fakkeenyäaf, Paul Gewirtz, olitti yaadannoo lak.37, F.5.

⁷⁵ Fakkeenyäaf, Daved Pimentel, Debating Independence versus Accountability in Judicial Systems, Coastal Law Magazine, <http://www.fcsi.edu/blogs/magazine/2011/09/15,F.2>.

⁷⁶ Akkuma 68ffaa, F.3-4.

⁷⁷ Paul Gewirtz, olitti yaadannoo lak.37, F.5.

⁷⁸ Akkuma 70ffaa

daangaa seeraan taa'e qofa keessatti daangeffamanii hojjechuu agarsiisa⁷⁹. Kana jechuun, akkuma bilisummaan hojjennu mara itti gaafatamummaas qabna jedhanii of amansiisuu danda'uu abbootii seeraa agarsiisa.

Walmadaaluu bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa madaaluuf qaphxiin biraa ilaalamu walitti dhufeenya keessoo manni murtii sun mataa isaatiin qabu yommuu ta'u, kun karaa adda addaa ibsamuu danda'a. Fakkeenyaaaf, dhimmi tokko abbaa seeraa tokkoo oliin akka ilaalamu gochuu (multi-member tribunals), sirna ol iyyannoo (appellate review) diriirsuu, sirna murtii duraa kenname hordofanii murteessuu qabaachuu (precedent), fi naamusa abbaa seerummaa keessumaa adeemsa isaa diriirsuun adeemsa keessaa bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalchisanidha⁸⁰.

Walitti dhufeenya manni murtii qaamolee biroo waliin qabu karaa sadeffaa walmadaaluu bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa agarsiisu dha. Manni murtii dhimmoota hunda ofisaatiin guuttachuu hin danda'u. Kanaaf qaamolee biroo waliin walitti dhufeenya ni qabaata. Walitti dhufeenyi kunis karaa adda addaa ibsamuu kan danda'u yommuu ta'u, kanneen keessaa abbootii seeraa calaluun, manneen murtiif gargaarsa qarshii kennuun, seera abbootiin seeraa hojiirra oolchan tumuun, aangoo manneen murtii seeran daangessuun, murtii kennamu hojiirra oolchuu keessatti qooda fudhachuunii, fi kkf akka fakkeenyatti warreen ka'anidha⁸¹. Walitti dhufeenya godhamu kana keessatti bilisummaan cimee itti gaafatamummaan laafuu;ykn itti gaafatamummaan cimee bilisummaan laafuun yaad-rimeewan lamaan akka wal hin madaalle ta'uu mala.

Ibsa olii kana irraa waanti hubatamu, walmadaaluun bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa kan madaalamu hubannoo abbootiin seeraa akka dhuunfaatti qabanii, fi caasaa akka sirnaatti diriiree jiruunidha. Ulaagaan tokko guutee inni biraayoo hafe, madaallii godhamu sirrii hin dhufu. Madaallii kana akka barbaadamutti milkeessuufis aadaa fi seenaan biyyi tokko qabdu murteessaa dha.

⁷⁹ Akkuma 71ffaa, F.6.

⁸⁰ Akkuma 72ffaa,FF.8-12.

⁸¹ Akkuma 73ffaa,F.13.

Boqonnaa Sadii

Sagantaalee Fooyyaa'insaa Manneen Murtii Oromiyaa fi Bu'uura Seerummaa Xiyyeeffannoo Isaanii: Gabaabinaan

Without the protection of human and property rights, and a comprehensive framework of laws, no equitable development is possible. A government must ensure that it has an effective system of property, contract, labor, bankruptcy, commercial codes, personal rights law, and other elements of a comprehensive legal system that is effectively impartially, and cleanly administered by a well-functioning, impartial, and honest judicial and legal system.⁸²

Kana gara Afaan Oromootti yoo deebisnu, eegumsa mirga namoomaa fi qabeenyaa; akkasumas, sirna seeraa hunda hammachuu danda'u malee guddinni madaalawaa ta'e dhufuu hin danda'u. Kanaaf, mootummaan seera qabeenyaa, waliigaltee, hojjetaa fi hojjechiisaa, kisaaraa, daldala, fi mirgoota dhuunfaa bu'a qabeessa, alloogessaa, fi amanamaa ta'ee sirriitti hojjechuu danda'uun deggarame jiraachuu isaa mirkaneeffachuu qaba ergaa jedhu kan dabarsu dha.

Yaadichi Pirezidaantii Baankii Addunya, *James D.Wolfensohn* jedhamaniin ALAttii bara 1999 kan barreeffame yommuu ta'u, guddina biyya tokkoo keessatti sirni haqaa akka waliigalaatti, kenninsi tajaajila abbaa seerummaa ammoo akka addaatti gahee ol'aanaa kan qabu akka ta'e sirriitti kan agarsiisu dha. Kanarraa ka'uun 1980'ootaa fi 1990'ota keessa guddina itti fufinsa qabu fiduu keessatti ga'een manni murtii fi sirni seeraa qabu guddaa ta'uun isaa Baankii Addunyaan xiyyeeffannoo argachaa dhufe.⁸³ Biyyootni baayyeen manneen murtii isaanii fooyyeessuuf sagantaawwan adda addaa yommuu diriirsan Baankiin kun deeggarsa gochuu jalqabe;ni jajjabeesses.

⁸² Maria Dakolias,Court Performance around the World,A comparative perspective,World Bank Technical PaperNo 430,1999,Fuula "forward"; <http://www.scribd.com/doc/53642245/A-Quantitative-Assessment-of-the-Efficiency-o...<Amajjii 11,2004 ALI>> kan ilaalame.

⁸³ Akkuma 1ffa.

Biyyi keenyas ,akkuma boqonnaa 1 jalatti ibsuuf yaalame, guyyaa Heerri mootummaa RDFI ragga'ee kaasee seektera, seekteraan sagantaalee fooyyaa'insaa adda addaa keessa seenteetti. Sekterri haqaas sekteroota fooyyaa'insa barbaadan keessaa isa tokko ture. Kanarrraa ka'uun tajaajila kenninsa abbaa seerummaa fooyyeessuuf jecha akka biyyaattis ta'e akka naannoo keenyaatti sagantaaleen fooyyaa'insa manneen murtii diriiraniiru. Sagantaaleen kунии yeroo adda addaatti kan diriiranii, fi maqaa adda addaa kan qaban yoo ta'es galmaan walfakkaatu⁸⁴. Boqonnaan kunis dhimmoota kanarratti kan xiyyeffatu yommuu ta'u, kutaalee lamatti goodameera.

Kutaan duraa, sagantaaleen kунии eenyufaa akka ta'anii fi xiyyeffannoonaanisaaniis maalirratti akka ta'e gabaabinaan ibsa. Kutaan lammataa, dhimmoonni xiyyeffannoona sagantaalee kanaa deeggersa heeraa fi seeraa qabaachuu fi dhiisuu isaanii xiinxala. Mee tokko tokkoon haa ilaallu.

3.1. Sagantaalee Fooyyaa'insa Manneen Murtii Oromiyaa

Manneen murtii Oromiyaa labsiin hundaa'anii hojii erga eegalani kunoo waggoottan 19 lakkoofsisiiri.⁸⁵ Turtii kana keessatti, sagantaaleen fooyyaa'insaa hedduu gaggeeffamaniiru ; gaggeeffamaas jiru. Kanas ta'u, sagantaalee fooyyaa'insaa kanniin bakka gurguddaa afuritti quoduun ilaaluun ni danda'ama. Isaanis:

1. Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii (CARP)
2. SFSH Keessatti SagantaaXiqqaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii
3. Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii (JBAH), fi
4. Sirna Madaallii Bu'aa KarooraTarsiimowaa (SMBKT, BSC) dha.

⁸⁴ Sirni abbaa seerummaa (Judicial system) biyya tokkoo sirna siyaasaa, heeraa fi seeraa, akkasumas dandeettii raawwachiisummaa biyyoonni qabanirratti hundaa'uun garaagarummaa ni qabaatu. Haata'u malee, sagantaaleen fooyyaa'insa manneen murtii biyyoota baayyee dhimmoota akka *si'omina, qulqullina, madaalawummaa (fairness), dhaqqabummaa, fi iftoomina jedhamanirratti xiyyeffata* (Maria Dakolias, olitti yaadannoo lak 1 ilaala). Isaan kun ammoo deebi'anii *si'omina, dhaqqabummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa* jechuun dhimmoota cuunfine jalatti gurmaa'uun danda'u. Kanaafuu, sagantaaleen fooyyaa'insa manneen murtii biyyoota adda addaa keessatti taasifaman kaayyoon erga walfakkaatanii kan biyya tokko keessatti taasifaman (akka biyyaa fi akka naannootti) ammoo caalaatti akka walfakkaatan tilmaamuun nama hin dhibu.

⁸⁵ Manneen Murtii Kun yeroo duraaf Labsii Lak. 3/1985, magalata Oromiyaatiin hundaa'an.

Itti aansuun, xiyyeefannoo tokkoo tokkoo sagantaalee fooyyaa'insaa kanniin ilaaluuf yaalla.

3.1.1. Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii

Sagantaan Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii (SFBMM) Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa (SFSH)n dura gargaarsa dhaabbata biyya alaa "**Canadian International Development Agency, CIDA**" jedhamuun akka biyyaatti kan eegale dha.⁸⁶ Xiyyeefannoona isas dhimmoota ijoo shan irratti. Isaanis:

1. *Si'oomina*
2. *Qulqullina*
3. *Dhaqqabamummaa*
4. *Bilisummaa fi itti gaafatamummaa, fi*
5. *Tilmaamummaa murtii mirkaneessuu*⁸⁷ dha.

Dhimmoonni xiyyeefanno SFBMM ta'an kunniin qofa qofaatti haa taa'an malee tokko isa biraan kan utubu dha. Fakkeenyaaaf, qulqullinnii fi tilmaamummaa murtii mirkaneessuu dhimmoota walitti hidhatan akka ta'e beekamaa dha. Sababni isaa, osoo qulqullinni hojii hin mirkanan'iin murtii timaamamaa ta'e kennuun hin yaadamu. Haaluma walfakkaatuun, dhaqqabamummaa fi si'oominni walitti hidhata qabu. Sababni isaa, osoo dhaqqabamaa hin ta'iin si'oominaan tajaajilamaa keessummeessuu hin danda'amu waan ta'eefi. SFBMM dura sadarkaa federaalaatti kan eegale yoo ta'u, hojiirra oolmaan isas yaaliin jalqabee kan milkaa'ee ture. Booda gara naannoleetti gadi akka bu'u ta'ee naannoleenis saganticha fudhachuu jalqabani.

Haata'u malee, sagantaan fooyyaa'insaa bifaa bibittinnaa'een tokkoo tokkoo qaamolee haqaa keessatti gaggeessuun(fakkeenyaaaf,manni murtii qofa keessatti) bu'aa barbaadamu argamsiisuun kan hin danda'amne ta'uu waan itti amanameef, sagantaa galma guddaa fi kaayyoo bal'aa qabu,daangaan raawwatinsa isaa akka biyyaatti qaamolee haqaa hunda keessatti ta'e hojiirra oolchuun barbaachisaa akka ta'e itti amaname. Sagantaan kunis SFSH

⁸⁶SFSH kan eegale Akka Lakkoofsa Awurooppaatti bara 2002 keessa. SFBMM garuu Akka Lakkoofsa Awurooppaatti bara 1997 keessa kan eegale ta'uun barreeffamoonni SFSH irratti barreeffaman ni ibsu. (Fakkeenyaaaf, Miixiraa Girmaa, Rakkoowwan Gurguddoo Sirna Haqaa Biyyatti. Qabiyyee SFSH Naannoo Oromiyaa fi Haala Amma Irra Jiru (2002), Mana Kitaabaa ILQSO, F.10 ilaaluun ni danda'ama). SFBMM SFSH dura jalqabame kan jedhames kanumaafi.

⁸⁷ Sanada SFBMM,F.

“Comprehensive Justice System Reform Program” jedhama⁸⁸. Yeroo kana, SBMMs qaamuma SFSH kana ta’uun keessatti liqimfame. Sagantaa kanaan rakkooowan qaamoleen haqaa (Qaama seera tumu, Mana murtii, Waajjira Abbaa Alangaa, Waajjira Poolisii, Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa, fi Manneen Barnoota Seeraa) tokko tokkoon adda baafamanii taa’aniiru. Haaluma kanaan,

- *Gahumsi ogummaa abbootii seeraa gadi aanaa ta’uu*
- *Leenjiin hojiin duraa fi hojiirraa abbootii seeraaf kennamuu dhabuu*
- *Sirni itti gaafatamummaa abbootii seeraa mirkaneessuu dhibuu*
- *Bilisummaan abbootii seeraa qabatamaan mirkanaa’uu dhabuu*
- *Murtii fi odeeaffannoon manneen murtii uummataaf akka barbaadamutti dhaqqabamaa ta’uu dhabuu*
- *Hubannoon uummanni sirna haqaarratti qabu xiqqaa ta’uu*
- *Hirmaannaan uummanni sirna haqaa keessatti qabu xiqqaa ta’uu*
- *Manneen murtii itti gaafatamummaa isaanitti kennname akka bahataniif haalli mijachuu dhabuu, fi kkf rakkooowan manneen murtii akka ta’an sagantaa kanaan bira gahamaniiru⁸⁹*

Sagantaan akka biyyaatti diriire kun boodarra naannoottis gadi bu’uun SFSH naannoo Oromiyaa jedhame. Qabiyyeen SFSH naannoo kun baay’inaan kanuma biyyaan walfakkaata. Kana jechuun garuu, waanta adda isa godhu hin qabu jechuu miti. Fakkeenyaaaf, akka isa biyyooleessa manneen barnoota seeraa (Law Schools) of keessatti hin hammanne⁹⁰. Akkasumas, sagantaa fooyyaa’insaa bulchiinsaa fi nageenyaa (SFSH biyyooleessa keessatti kan hin hammatamne) sagantaa xiqqaa taasisuun of keessatti qabateera⁹¹. Akka waliigalaatti, SFSH naannoo Oromiyaa sagantaalee xixiqqaa adda addaa of keessaa kan qabu yommuu

⁸⁸ Akkuma 5ffaa (Sagantaa kana diriirsuuf eksipertoota alaan deggaramuun barbaachisaa waan tureef, dhaabbanni biyya alaa “**Center for International Legal Cooperation, CILC**” jedhamu hojicha keessatti gahee guddaa akka taphate hubachuun barbaachisaa dha).

⁸⁹ Olitti yaadannoo lak.5, F.13.

⁹⁰ Dokimantii Sagantaa Fooyyaa’insa Sirna Haqaa Naannoo Oromiyaa (Woorkishooppii Eksipertoota SFSH Godinaalee fi Aanaaleef Qajeelcha SFSHn Gabaabbatee Dhiyaate), Mudde 1999, FF.10-16.

⁹¹ Akkuma 9ffaa

ta'u, sagantaan bulchiinsa manneen murtiis sagantaa xiqqaa tokko.⁹² Qorannoo kana waliin kan deemu sagantaa xiqqaa kana waan ta'eef, kanatti aansuun gabaabinaan isa ilaalla.

3.1.2. Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Manneen Murtii Oromiyaa

Sagantaan xiqqaa kun galma, kaayyoo, fi milkaa'ina isaafis hojiiwwan hojjetamuu qaban maalfaa akka ta'an of keessatti kan qabate dha.

3.1.2.1. Galma

Galmi sagantaa xiqqaa fooyyaa'insa bulchiinsa manneen murtii Oromiyaa,

*Manneen murtii miira tajaajilummaa uummataan gabbatan,
qajeeltoowwan bilisummaa fi itti gaafatamummaan hojjetan,
hojimaataa fi gurmaa'insaan hammayummaa gonfatan, naamusaan
qulqulla'an, tajaajila saffisaa fi haqa ta'e hawaasa tajaajilamuuf
dhiheenyatti kennan, akkasumas nageenya, misoomaa fi ijaarsa sirna
dimokiraasi naannichaaf gahee ba'an gochuu dha⁹³.*

Kanaafuu, galmi sagantaa kanaa hojimaata keessoo manneen murtii kallattii adda addaan fooyyeessuun guddina waliigalaan naannoo keenya keessatti gama nageenya, misoomaa, fi ijaarsa dimokiraasiitiin gahee manni murtii taphachuu qabu akka taphatu gochuu dha. Fooyyaa'insa sagantaa kanaa "kachoo" sadii keessa kaa'anii ilaaluun ni danda'ama.

Inni duraa, **si'oomba abbaa seerummaa** mirkaneessuun walqabata. Gaaleen "...tajaajila saffisaa.." jedhu kallattiin kana agarsiisa. Dabalataan, ciroowwan"...miira tajaajilummaa uummataan gabbatan..., hojimaataa fi gurmaa'insaan hammayummaa gonfatan..." jedhanis gam-tokkoonis ta'u yaada kana ibsuu danda'u. Sababni isaa, osoo miira tajaajilummaa hin qabaatiin, tajaajila saffisaa kennun hin yaadamu waan ta'eefi. Akkasumas, hojimaatii fi gurmaa'insi hammayyaa'ummaa qabu tajaajila saffisaa kennuuf haala mijataa waan uumuufi.

⁹² Akkuma 10ffaa, F.25. Sagantaaleen xixiqqa shanan SFSH naannoo keenya kunniin Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Mana Maree Naannoo,Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Mana Murtii Naannoo,Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Biirroo Haqaa Naannoo,Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Komishinii Poolisii Naannoo,Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Koomishinii Manneen Amala Sirreessaa, fi Sagantaa Xiqqaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa Biirroo Bulchiinsaa fi Nageenya fa'i.

⁹³ Olitti yaadannoo lak.9ffaa, F.26.

Inni itti aanu, **dhaqqabamummaa abbaa seerummaan** walqabata. Ciroowwan “...*hawaasa tajaajilamuuf dhiheenyatti kennan..., tajaajila... haqa ta'e hawaasa tajaajilamuuf... kennan*” jedhanis kallattiidhan dhimma kana agarsiisu. *Dabalataan*, ciroon “...*hojimaataa fi gurmaa'insaan hammayyummaa gonfatan...*” jedhu yaadrimee dhaqqabamummaa ibsuu danda'a. Sababni isaas, hojimaatii fi gurmaa'insi hammayyaa'aa dhaqqabamaa ta'uuf haala gaarii uuma waan ta'eefi.

Inni sadeffaa, bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa dha. Galmicha keessatti ciroon “...*qajeeltoowwan bilisummaa fi itti gaafatamummaan hojjetan...*” jedhuu, fi gaaleen “...*naamusaan qulqulla'an...*” jedhamuu ibsaman ifatti kana agarsiisu.

Walumatti, Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa keessatti galmi sagantaa xiqqaa fooyyaa'insa bulchiinsa manneen murtii hojiwwan idilee guyyaa guyyaan hojjetu imaammata mootummaa naannoo waliin walitti kan hidhe akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

3.1.2.2. Kaayyoo

Sagantaan xiqqaa kun kaayyolee armaan gadii qaba:

- ✓ *Qaama seeraa keessatti jijiirama ilaalchaa fi hojimaataa fiduudhaan gaaffii haqaa uummatichaa seeraan deebisuu*
- ✓ *Bilisummaa fi itti gaafatamummaa manneen murtii gabbisuu*
- ✓ *Manneen murtii hojimaataa fi maateeriyaalaan hammayyaa taasisuun si'oomina manneen murtii fooyyeessuu*
- ✓ *Gahumsa humna namaa fi hojimaata manneen murtii jabeessuu*
- ✓ *Manneen murtiif waajjiraa fi meeshaalee waajjiraa guutuu*
- ✓ *Manneen murtii uummata tajaajilamuuf qaqqabamaa fi mijaa'aa taasisuu*
- ✓ *Manneen murtii qaamolee haqaa kan biroo waliin qindoomina qaban cimsuu*
- ✓ *Sirna qabiinsa gal mee fi odee effannoo manneen murtii hammayyaa fi saffisaa gochuu⁹⁴*

Kaayyoowwan olitti caqasaman kana fiixa baasuuf hojiwwan hojjetamuu qabanis sagantichi adda baasee kaa'eera. Haaluma kanaan,

- *Bilisummaa qaamolee seeraa fi itti gaafatamummaa mirkaneessuu*
- *Sirni seeraa saffisaa ta'e akka jiraatu taasisuu*

⁹⁴ Akkuma 12^{ffaa}, FF. 26-27.

- *Murteewwanii fi tajaajiltoonni manneen murtiin laataman qulqullina (seera qabeessummaa fi haqummaa) akka qabaatan gochuu*
- *Murteewan manneen murtiin laataman tilmaamamoo akka ta'an gochuu*
- *Manneen murtii uummata tajaajiluuf qaqqabamaa fi mijaa'aa gochuun hojiwwan sagantichaan hojjetamuu qabanidha.*⁹⁵

Gabaabumatti, Sagantaa Fooyaa'insa Sirna Haqaa keessatti sagantaan xiqa fooyaa'insa manneen murtii sagantalee fooyaa'insaa manneen murtii keessatti gaggeeffaman keessaa tokko akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

3.1.3. Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii (JBAH)

Akkuma biyyatti, Sagantaan Fooyaa'insa Sirna Haqaa bara 1997 irraa kaasee hojiirra kan oole yoo ta'eliee, sagantichi manneen murtii rakkoo dura keessa turan keessaa guutummaan guututti baaseera jechuun hin danda'amu. Kana yoo jennu, karaa biraatiin, si'oominni barbaadamu hin dhufne, dhaqqabamummaan yaadame bira hin gahamne; akkasumas, bilisummaa fi itti gaafatamummaan akka walmadaaluu qabutti wal hin madaalle jechuu keenya. Kun hundi, manneen murtii tajaajila kennaa jiraniin tajaajilamaa garaa akka hin geenye godhu. Fakkeenyaaaf, adeemsi hojii baniinsa galmee,bahinsa ajajaa,kenninsa garagalcha murtii fi ol iyyannoo walduraa duubaan gulantaawwan 8,9,fi 10 keessa kan darban yommuu ta'u, uummatni garuu dhimmoonni kunniin gulantuma 1 keessatti osoo dhumaniifii akka hawwu qorannaan JBAH ni agarsiisa⁹⁶. Turmaanni yeroos gulantaawwan dhimmoonni itti raawwataman kana waliin kan dheeratu akka ta'e ifa galaa dha.

Kun kan agarsiisu, sagantaaleen fooyaa'insaa durattu raawwatamaa turan jijiirama bu'uuraa fiduu kan hin dandeenye ta'uu, fi sagantaan fooyaa'insa bira rakku kana hundeedhaan jijiiruu danda'u diriiruu akka qabu dha. Rakkoo kana ni fura jedhamee sagantaan fooyaa'insaa itti amaname ammoo Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii (JBAH) dha. Sababni isaa, sagantaan kun jalqabumaan kenninsa tajaajilaa keessatti qajeeltoowwan adeemsa hin barbaachifne hambisuun garagahinsa tajaajilamtootaa dabaluu danda'an kan qabu waan ta'eefi.⁹⁷ Manneen murtii Oromiyaa keessattis bara 2000 irraa kaasee sagantichi hojiirra

⁹⁵ Akkuma 13^{ffaa}, F. 27.

⁹⁶ Bojaa Taaddasaa fi Mokonnon Dirribaa,JBAH fi Jijiirama Manneen Murtii Oromiyaa Keessatti Dhufe, Inistiitiyutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'anno Seeraa Oromiyaa,Moojuulii Leenjii Hojiirraa F.18.

⁹⁷ Fakkeenyaaaf, sagantichi qajeeltoowwan gurguddoo armaan gadii irratti hundaa'uun kan saxaxame dha:

ookeera. Rakkoowwan qorannoo JBAHn bira gahaman maalfa'i? Kaayyoon ijoo sagantichaa maal ture? gaaffiiwan jedhan deebisuun xiyyeffannoon sagantichaa maal akka ture beekuuf kan gargaaru waan ta'eef, kutaa-xiqqaa itti aanuttis dhimma kana ilaalla.

3.1.3.2. Rakkoowwan QorannooJBAHn Bira Gahaman

Akkaataa qorannoo JBAHtiin manneen murtii Oromiyaa adeemsalee ijoo lama: adeemsa hojii ijoo kenninsa tajaajila abbaa seerummaa fi adeemsa hojii ijoo bulchiinsa iyyannoo fi naamusaa qabu.⁹⁸ Adeemsaaleen lamaanuu rakkoo mataa-mataa isaanii qabu⁹⁹. Haaluma kanaan, kenninsi tajaajila abbaa seeerummaa:

1. Gulantaalee (steps) baayyee keessa darba¹⁰⁰,
2. Yeroo dheeraa kan fudhata¹⁰¹,
3. Hanqina qulqullinaa qaba¹⁰² akkasumas,

1. Hojiin addaan bibittinnaa'uun raawwataman bakka tokkotti walitti makamuu (Several jobs are combined into one)
2. Hoijettooni murtii kennuu danda'uu (Workers make decision)
3. Sadarkaaleen adeemsa hojii keessa jiran dhangala'a uumama isaanii eeganii raawwatamu (The steps in the process are performed in a natural order)
4. Adeemsi hojii JBAHn irratti gaggeeffame karaa hedduu kan raawwatamu ta'uu (Reengineered processes have multiple versions)
5. Hojiin kan raawwatamu iddo akka gaariitti hojjetama jedhamee yaadamutti (Work is performed where it makes the most sense) (*Ibsa dabalataaf*, Hammer and Champy (1994), BPR: Role of Information Technology in the implementation of BPR, www.anterron.com/cgi-bin/white_papers/do; Bojaa Taaddasaa fi Mokonnon Dirribaa, olitti yaadannoo lak. 15, FF.21-24 dubbisuun ni danda'ama).

⁹⁸ Sanada Karoora Waadaa TOR Adeemsa Hojii Ijoo Kenninsa Tajaajila Abbaa Seerummaa Manneen Murtii Oromiyaa, Gulantaa tokkoffaa, F.2 ilaala.

⁹⁹ Olitti yaadannoo lak.15, F.17.

¹⁰⁰ Fakkeenyaaaf,baniinsi galmees gulantaa 6,dhimmoota hariiroo hawaasaa fi yakkaa ilaachisee ajaji dhaddachaan kennamu ba'ii ta'uuf gulantaa adda addaa 9,dhimmoota argate tokko ilaachisuun abbaan dhimmaa deebii argachuuf gulantaa 10 keessa darbuu akka qabu qorannoon JBAH Kenninsa Tajaajila Abbaa Seerummaa (KTAS) ni ibsa (Olitti yaadannoo lak.17^{ffaa},FF.27-28 ilaala).

¹⁰¹ Dhimmoonni mana murtiitti dhiyaachuun furmaata argachuuf turmaata yeroo adda addaa akka qaban ni hubatama. Qorannoon JBAH kenninsa tajaajila abbaa seerummaas kanuma agarsiisa. Haaluma kanaan,giddu galeessaan dhimmi yakkaa turinsa baati 40.5,dhimmoota ol iyyannoo yakkaa baati 10.75,dhimmoota hariiroo hawaasaa baati 28,dhimmoota raawwachiisa murtii baati 14.25,dhimmoota ol iyyannoo hariiroo hawaasaa baati 2.25 akka fixan qorannichi ni ibsa(Olitti yaadannoo lak. 17^{ffaa},F.31 Ilaala).

4. Baasii hin malleef nama saxila¹⁰³.

Kanaaf, rakkooowwan duratti Sagantaa Fooyyaa’insa Sirna Haqaaf ka’umsa ta’an baruma 2000 keessayyuu kan turan ta’uu hubachuun ni danda’ama. Waan ta’eefuu, si’oominni, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa dhugoomeera jechuuf hin danda’amu. JBAH manneen murtii Oromiyaas kan diriire rakkooowwan kanniin maqsuuf yaadameeti.

Kanaafuu, galmii fi kaayyoon JBAH manneen murtii Oromiyaa adeemsa hojii gabaabaa, iftoominni, si’oominni, qulqullinni,bilisummaanii fi itti gaafatamummaan keessatti mirkanaa’e diriirsuudhaan kenninsa tajaajila abbaa seerummaa loogii adda addaa irraa bilisa ta’e mirkaneessuun amantaa uummataa horachuu fi ol’aantummaa seeraa kabachiisu dha¹⁰⁴. Kanarraa ka’uudhaan, fooyyaa’insi JBAH manneen murtii akkuma kan SFSH keessatti sagantaa xiqqaa fooyyaa’insa manneen murtii si’oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa mirkaneessuuf kan xiyyeffate dha jechuu dandeenyaa.

3.1.4. Sirna Madaallii Bu’aa KarooraTarsiimowaa (SMBKT)

JBAHtti aanee sagantaan fooyyaa’insaa manneen murtii Oromiyaa keessatti gaggeeffame inni biraa SMBKT dha. Kunis kan ta’eef, hoggansa jijiirama adeemsa hojii gaggeeffame (JBAH) bu’ a qabeessaa taasisuuf dirqama hoggansa tarsiimawaatti hidhuun waan barbaachiseefi. Walitti hidhaminsi akkasii kan jiraatu ammoo SMBKT hojiirra kan oole yoo ta’e dha. Sababni isaa, SMBKT karoora fi hoggansa tarsiimawaa hojii guyyaa guyyaatti hojjatamu haala mul’ataa fi ergama mana murtii wajjiin walsimaa deemuu danda’uu isaa sagantaalee fi madaallii hojii tarsiimawaa dirirsa waan ta’eefi. Kun kan agarsiisu, JBAH bu’ a qabeessa taasisuuf SMBKTn hojiirra oolchuun murteessaa ta’uu isaati. Manneen murtii Oromiyaa keessattis sagantichi hojiirra oolaa kan jiru kanumarraa ka’ameeti.

¹⁰² Kanarrattis galmeewwan 100 ilaalaman keessaa 68 (%68) hanqina qulqullinaa yommuu qaban, 32(%32) ammoo qulqullina hojii kan qaban ta’uu qorannoon JBAH kenninsa tajaajila abbaa seerummaa ni agarsiisa (Olitti yaadannoo Lak.17^{ffaa},F.32-33).

¹⁰³ Namoota 101 gaafataman keessaa namoonni 62 (%61.4) baasii hin malleef saaxilamneerra jechuun akka deebisanii fi kanaafis sababni gochaawwan bu’aa dabalataa abbaa dhimmaatiif hin argamsiifne hedduun kan raawwataman ta’uu hubatameera (Olitti yaadannoo lak.17^{ffaa}, F.34 ilaala).

¹⁰⁴ Olitti yaadannoo lak.17^{ffaa}, F.3.

SMBKTn hojjirra oolchuuf gulantaalee 9: sakatta’insa haala mana hojji keessaa fi alaa, toora xiyyeffannoo tarsiimawaa fi bu’aa isaanii murteessuu, kaayyoowwan tarsiimawaa adda baasuu, maappii tarsiimawaan walitti hidhaminsa jiru agarsiisuu, safartuulee kaayyoowwan tarsiimawaa adda baasuu, sagantaalee fi pirojekitii raawwachuu qaban beekuu, hojjiwwan hojjetaman kanniin teekinooloojiin akka deeggaruu (automation) gochuu, hojjiwwan hojjetamuu qaban gadibuusuu (cascading), fi bu’aa argame madaaluu keessa darbuu akka qabu saayinsiin isaa ni ibsa¹⁰⁵.

Gulantaalee saglan kanneen keessaa gulantaa lammeffaarra kan jiru kaayyoo qorannoo kanaa waliin waan deemuuf, akka itti aanutti ilaaluuf yaalla.

3.1.4.1. Toorawan xiyyeffannoo fi Bu'aawan Isaanii

Manneen hojji mootummaa ergamaa fi mul’ata mataa-mataa isaanii kan qabanii, fi kunis ergamaa fi mul’ata mootummaan akka waliigalaatti baafate waliin kan wal simu ta’uun isaa beekamaa dha. Manneen murtii Oromiyaas ergamaa fi mul’ata mataa isaanii kan qaban yommuu ta’u, kunis haala ergamaa fi mul’ata mootummaa naannoo Oromiyaa waliin walsimuu danda’uun kan saxaxame dha. Ergamnii fi mul’anni bira gahuuf yaadame fiixa bahuu kan danda’u dhimmoonni irratti xiyyeffachuun hojjetamuu qaban bu’aa irraa eegamu waliin adda baafamanii yoo taa’anidha. Isaan kanas saayinsii SMBKTn toorawan xiyyeffannoo jennee waamna.

Manneen murtii Oromiyaas toorawan xiyyeffannoo afur adda baafachuun irratti hojjetaa jiru. Isaanis:

1. *Qulqullina Tajaajila Abbaa Seerummaa*
2. *Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Abbaa Seerummaa*
3. *Dhaqqabamummaa Tajaajila Abbaa Seerummaa, fi*
4. *Gahumsa Qaamolee Haqaa ti*¹⁰⁶.

Tokkoo tokkoo toorawan xiyyeffannoo kanaafis ibsi laatamee jira.

¹⁰⁵ The Nine Steps to Success –Balanced Scorecard Institute, www.balancedscorecard.org /BSC Resources/The Nine Steps to Success/...06/07/2004 ALI kan ilaalamé.

¹⁰⁶ Sanada SMBKT MMWO, F.62.

i. Qulqullina Tajaajila Abbaa Seerummaa

Qulqullinni tajaajila abbaa seerummaa yeroo himanni dhi'aatu irraa kaasee hanga murtii fi tajaajila biroo sanaan walqabatan kennamanitti hojiiwwan hojjetaman xiyyeeffannoon kennameefii qulqullina barbaadame akkaataa fiduu danda'uun hojjechuu kan agarsiisu yommuu ta'u, bu'aan irraa eegamus **tajaajila abbaa seerummaa haqa mirkaneesse dha.**¹⁰⁷

Kun akkaataa himannii fi deebiin itti dhi'aatu, falmiin afaanii itti gaggeeffamu, ijoon dubbii itti qabamu, ragaan itti dhagahamu, seerotnii fi hojimaatonni walxaxoo ta'an akkaataa itti hiikaman, ajajii fi murtiin ifa ta'e akkaataa itti barreeffamuu fi raawwatu hunda of keessatti kan qabatu dha.¹⁰⁸

Walumaagalatti, toorri xiyyeeffanno kun falmii dhugaa baasuu danda'u gaggeessuudhaan tajaajila abbaa seerummaa haqa qabeessa tahe kennuudhaan bu'a qabeessummaa tajaajila abbaa seerummaa mirkaneessa jedhamee kan filatame dha.

ii. Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa Abbaa Seerummaa

Hojii abbaa seerummaa qixa barbaadameen hojjechuuf haala duree barbaachisan keessaa bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaale mirkanaa'uu akka ta'e boqonnaa lama jalatti ilaallee jirra. Manneen murtii Oromiyaas SMBKT keessatti dhimmicha toora xiyyeeffanno tokko gochuun kan diriirsaniif kanumarraa ka'ameeti. Bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaalchisuuf, hawaasa mana murtii irraa naamusa hojichi barbaadu uumuudhaaf hojjechuu, sirna odeeffanno cimsuu, dandeettii raawwachiisummaa cimsuuf hojjechuu, itti fayyadama teekinooloojii cimsuu fi garaa gahiinsa hawaasa mana murtichaa haala itti dabaluun danda'amuu fi KKF irratti hojjechuudhaan amantaa uummataa dabaluu kan gaafatu yommuu ta'u, bu'aan toora kanarrraa eegamus, **tajaajila abbaa seerummaa seeraa fi seera qofa irratti hundaa'ee kennname** dha¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Akkuma 25^{ffaa}, F.63.

¹⁰⁸ Akkuma 26^{ffaa}.

¹⁰⁹ Akkuma 27^{ffaa}.

iii. Dhaqqabamummaa Tajaajila Abbaa Seerummaa

Teessoon mana murtii, fageenyaa fi dhiyeenyi lafaa, salphinaa fi walxaxiinsi adeemsi falmii fi miirri tajaajilummaa kallattiin dhaqqabamummaa tajaajila abbaa seerummaa wajjin walitti dhufeenya kan qabu dha¹¹⁰.

Haaluma kanaan, dhaqqabamummaa abbaa seerummaa mirkaneessuun, gufuuwwaan gurguddoo kan ta'an kan akka fageenya lafaa, walxaxinsaa fi sodaachisummaa adeemsa falmii , rakkoo dandeetii afaanii, yaada qalbii /xiinsammuu/, walxaxiinsaa fi sodaachisaa adeemsa falmii fi kkf dhabamsiisuu kan barbaadu dha¹¹¹. Bu'aan toora xiyyeffannoo kanaarraa argamus, *tajaajila abbaa seerummaa itti dhi'eenyaa fi haala salphaan kennname dha.*

iv. Gahumsa Qaamolee Haqaa

Toora xiyyeffamnnoo kana jalatti hojiin hojjetamu hojii leenjii ogeessota seeraa, qorannoo fi qo'annoogaggeessuu, mirkaneessaa gahumsa ogummaa fi gorsa ti¹¹². Kunis kan ta'eef, hojiwwan kanniin sadan (jechuunis, hojii leenjii,qorannoo fi qo'noon,fi gorsi) walfaana yoo gaggeeffaman yaadawwan furmaataa haaraa fooyya'iinsa sirna haqaatiif bu'a qabeessa ta'an bifa wal fakkaatuu fi qindoomina qabuun naannicha keessatti mirkaneessuun ni danda'ama jedhameeti. Bu'aan toora xiyyeffannoo kanarraa eegamus, *kenniinsa tajaajila sirna haqaa fooyyaa'e dha.*

Egaa, MMWO toora xiyyeffannoo godhachuudhaan irratti hojjechuuf kan kaawwate dhimmoota afran kanniini. Kana wajjiin waanti hubatamuu qabu, toorawwan xiyyeffannoo kunniin qofa qofaatti adda bahanii haa taa'an malee, inni tokko isa biraatti gonkumaa kan hin hirkannee fi walitti hidhata kan hin qabne jechuu akka hin taane dha. Kana caalaatti fakkeenyaa ifa gochuun ni danda'ama. Yaad-rimeen dhaqqabamummaa dhimmoota sadiin: furmaanni jiraachuu, furmaata argachuu danda'u,fi furmaata bu'a qabeessa ta'e argachuu danda'uun ibsamuu akka danda'u boqonnaa lama jalatti ilaalleerra. Qaphxiwwan sadan keessaa "furmaata bu'a qabeessaa argachuu danda'u" kan jedhu qulqullina akka agarsiisus achumatti ilaalleerra. Haata'u malee, sanada SMBKT MMWO keessatti lamaanuu, jechuunis dhaqqabamummaa, fi qulqullinni toorawwan xiyyeffannoo adda addaa of

¹¹⁰ Akkuma 28^{ffaa}, F.64.

¹¹¹ Akkuma 29^{ffaa}.

¹¹² Akkuma 30^{ffaa}

danda'an ta'uun qabamanii jiru. Haaluma walfakkaatuun, gahumsii fi bilisummaan walitti hidhata kallattii ta'e kan qabanidha. Sababni isaa, abbaan seeraa ykn hojjetaan gahumsa hin qabne tokko bilisa ta'ee hojjeta jechuun hin danda'amu waan ta'eefi.

Akka waliigalaatti, sagantaaleen fooyaa'insaa adda addaa manneen murtii Oromiyaa keessatti kan gaggeeffaman ta'uu ibsa boqonnaa kana keessatti kennamerra hubachuun ni danda'ama. Sagantaaleen kunniin maqaa adda addaa qabu; kan gaggeeffamanis yeroo adda addaatti. Yeroon gaggeeffamaa kunis walitti dhiyaate (fakkeenyaaaf, JBAH fi BSC) ykn walirraa fagaateeti (fakkeenyaaaf, SFBMM fi BSC). Kanaaf, bu'aan yoo argamu bu'aan argamu sun guutummaatti kan sagantaa isa kanaa ykn isa sanaa qofa jechuuf nama rakkisa. Kan jechuun danda'amu, jijjiiramni yeroo amma kana manneen murtii Oromiyaa keessatti mul'atu, walitti ida'ama bu'aawwan sagantaalee fooyaa'insaa kanniin hundaati. Kana waan ta'eef, riifoormiiwwan kunniin hundi kan waldeggaranii, fi yaad-rimeewwan gurguddoo qabannee kaane sadan (si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa) milkeessuuf kan gargaaran akka ta'e jala muruun ni danda'ama.

3.2. Bu'uura Seerummaa Xiyyeffannoo Sagantaalee Fooyaa'insaa

Sagantaaleen fooyaa'insaa manneen murtii keessatti hanga ammaatti gaggeeffamaa turan si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa irratti kan xiyyeffatan ta'uu olitti ilaalleerra. Amma ammoor dhimmoonni xiyyeffannoo sagantaalee fooyaa'insaa ta'an kunniin bu'urri seerummaa isaanii maal fakkaata kan jedhu tokko tokkoon ilaaluuf yaalla.

3.2.1. Si'oomina

Yaad-rimeen si'oomina abbaa seerummaa "yeroo" wajjiin walitti hidhata guddaa akka qabu boqonnaa lammaffaa jalatti agarsiisuuf yaalleerra. Yaad-rimeen kun Heerawan Mootummaa RDFI fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa keessatti akka itti aanutti ibsamee jira:

*Namni himatame erga himanni irratti dhiyaateen booda, yeroo gabaabaa
malu keessatti mana murtii idileetti dhaddacha uummataaf ifa ta'etti
dhagahamuudhaaf mirga qaba. Ta'us jireenyi dhuunfaa falmattootaa,
haala hamilee uummatichaatii fi nageenya biyyattii yookiin naannoodhaa*

*eeguudhaaf jecha qofa, falmichi dhaddacha cufaatiin dhagahamuu danda'a*¹¹³.

Tumaa heerota kanneenii keessatti gaaleen “...**yeroo gabaabaa malu keessatti...**” jedhu dhimma qabanne waliin rogummaa kan qabu dha. Kanaan walqabatee, **yeroon gabaabaa malu** hammam ? maaliinis safarama? gaaffiwwan jedhan ka’uu akka danda’an ifa. Gaaffiwwan kanneen xiinxaluun daangaa qorannoo kanaan ala bahuu ta’a. Haata’u malee, ijoon dubpii heerota kanneeniin qaqqabsiisuun yaadame, manneen murtii haqa si’oominaan kennuu akka qaban ta’uu dha. Gaaffiin biraa asitti ka’u, tumaan heerota kanneenii waa’ee si’oomina dhimma yakkaa qofa irratti kan xiyyeffatu fakkaata. Sababni isaa, keewwata-xiqaan biroo keewwatumma 20 jala jiru yoo ilaalle, ifatti dhimma yakkaa ta’uu waanti nuti agarsiisu jira waan ta’eefi¹¹⁴. Kana jechuun, si’oominni abbaa seerummaa dhimma yakkaa malee kan hariiroo hawaasaa hin dabalatu jechuu dhaa? gaaffiin jedhu ka’uu mala. Lakkii! Kana akka hin taane waan lamaan ibsuun ni danda’ama. Tokkoffaa, mirga haqa argachuu Heera mootummaan kwt.37 jalatti beekamtiin kennameefii jiruuni. Mirgi haqa argachuu si’oominaan alatti kan yaadamu miti. Lammaffaa, kaayyoo seera deemsa falmii hariiroo hawaasaa akka waliigalaatti jiru ilaaluu dandeenya. Kaayyoowwan seera deemsa falmii hariiroo hawaasaa gurguddoo keessaa inni tokko gareewan yeroo gabaabaa keessatti baasii xiqaan dhimma isaanii akka fixatan dandeessisuu dha¹¹⁵. Biyyi keenyas Seera Deemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa mataa ishii qabdi. Kaayyoon isaas, kaayyoo waliigalaa Seera Deemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa kan ta’e, innis yeroo gabaabaa fi baasii xiqaan dhimmoota keessummeessuu irraa adda hin ta’u. Kanaaf, Seera Deemsa Falmii Hariiroo qabaachuun mataa isaatiin yaad-rimee si’oomina dhimma siivilii kan agarsiisu dha jechuun ni danda’ama.

¹¹³ Heera mootummaa RDFI, fi Heera mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa’ee Bahe, kwt. 20(1). Dhimma kanarratti Heeronni lamaanuu tokkuma. Garaagarummaan jidduu isaaniitti mul’atu Heerri mootummaa naannoo ...**nageenya biyyattii ykn naannoodha** ...yoo jedhu,heerri mootummaa RDFI garuu,...**nageenya biyyattii..** qofa jedha.

¹¹⁴ Fakkeenyaaaf, kwt.20(3) jalatti,himatamaan kamiyyuu,**yakka ittiin himatameef** falmiirra yeroo jiru,akka nama balleessaa hin qabneetti lakkaawamuuf mirga qaba. Himata isatti dhiyaterrattis ragummaadhaan dhiyaachuuf akka hin dirqisiifamne mirga qaba. “...yakka ittiin himatameef...” kan jedhu kun dhimmichi dhimma yakkaa ta’uu kan agarsiisu dha.

¹¹⁵ Overriding Objective-Civil Procedure Rules, Rule 1.1.2 (b fi d),www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part01,Caamsaa 22,2004 ALI tti kan ilaalamé.

Waan ta'eefuu, si'oominni abbaa seerummaa dhimmoota yakkaa qofatti kan daangeffame osoo hin taane, dhimmoota hariroo hawaasaallee kan dabalatu akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Haqni ture akka haqni dhowwatameetti lakkaa'ama (*justice delayed is justice denied*) qajeeltoon jedhus yaaduma kana kan deggeru dha.

3.2.2. Dhaqqabamummaa

Kunis akkuma si'oominaa bu'uura seerummaa kan qabu dha. Heerumarraa kaanee yoo ilaalle, tumaawan dhaqqabamummaa agarsiisan ni jiru. Tokkoffaa, namni himatame tokko abukaattoon falmachuu akka danda'u tumamee jira:

Namni himatame, abukaatoo filateen bakka bu'amuu, yookiin abukaatoo ofii dhaabbachuuf dandeettii yoo hin qabaannee fi haalli haqni itti hir'atuu danda'u ennaa mudatu, mootummaarraa abukaatoo argachuuf mirga qaba¹¹⁶.

Karaawan dhaqqabamummaan ittiin ibsamuu danda'u keessaa tokko **furmaata argachuu danda'uu (capacity to get remedy)** akka ta'e boqonnaa lama jalatti ilaaluuf yaalleerra. Kana jechuun, dhaqqabamaa jedhamuuf aguuggiin seeraa jiraachuun qofti gahaa hin ta'uu dha. Dabalataan, waan seeraan aguuggii argatee jiru lammileen hojirra oolfachuu akka danda'aniif dandeessiftuun jiraachuun qaba malee. Dandeessistoota kana keessaa tokko abukaattoon falmachuu danda'uu dha. Sababni isaa, himatamaan tokko osoo haqaa qabuu akkaataa haqasaa itti ibsachuu danda'u wallaaluu qofaan mirgi isaa sambamuu hin qabu waan ta'eefi. Kanaaf, haalli mijachuufii qaba. Heeronni lamaanuu (kan biyyaa fi naannoo) himatamaan abukaatoo dhaabbachuuf humna kan qabu yoo ta'e haadhaabtu; kan hin qabne yoo ta'e ammoo mootummaan baasii mataasaatiin haadhaabuufi jechuun kan tuman kanumarraa ka'ameeti.

Lammeffaa, falmiin kan gaggeeffamu afaan himatamaan hubachuun hin dandeenyen yoo ta'e, akka mirgaatti hiikkaa gaafachuu danda'uu dha. Kunis "*falmiin afaan isaaf [himatamaaf] hin galleen ennaa adeemsifamu, baasii mootummaatiin falmichi akka hiikamuuf gaafachuuf mirga qaba*" jedhamuun heerota keessatti tumamee jira¹¹⁷. Kun kan agarsiisu, haala

¹¹⁶ Heera Mootummaa RDFI, fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa'ee Bahe, kwt.20(5)

¹¹⁷ Heera Mootummaa RDFI, fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa Bahe, kwt.20(7). Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Lab.Lak.141/2000, kwt.14 jalattis afaan hojii manneen murtii Oromiyaa afaan Oromoo ta'uu ibsuun himatamtoota afaan Oromoo hin dandeenyeef manni murtii turjumaana akka dhaabu tumameera.

addaatiin afaan hojiitiin ala keessummeessuun kan danda'amu ta'uunisaati. Himatamaan afaan dhaddachi ittiin gaggeeffamu waan hin beekneef qofa, mirga isaa dhabuu akka hin qabneef eegumsa godhame dha. Kun ammoo dhaqqabamummaa abbaa seerummaa dhugoomsuu keessatti gahee mataasaa kan qabu akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

Sadeffaa, manneen murtii teessoo isaaniitiin uummatarraa akka hin fagaanneef, caaseffamni isaanii sadarkaa federaalaattis ta'e naannootti caasaa bulchiinsaa jiruu akka hordofu ta'eera. Haaluma kanaan, sadarkaa federaalaa fi naannootti manneen murtii caaseffama sadii qabaachuun, Mana Murtii Waliigalaa, Mana Murtii Ol aanaa fi Mana Murtii Sadarkaa Tokkoffaa jedhamuun akka hundeeffaman Heerri Mootummaa RDFI ni kaa'a¹¹⁸. Bu'uura kanaan, Heerri Mootummaa Naannoo keenyaas manneen murtii Mana Murtii Waliigalaa, Mana Murtii Ol aanaa Godinaa fi Mana Murtii Aanaa jechuun gurmeesseera¹¹⁹. Labsiwwan manneen murtii gurmeessuuf bahanis caaseffama Heerota kanneeniin taa'an kana bu'uureffachuun kan labsamanidha¹²⁰. Gurmaa'insi akkasii kun hojii abbaa seerummaa dhaqqabamummaa taasisuu keessatti gahee inni qabu laayyoo miti.

3.2.3. Bilisummaa fi Itti gaafatamummaa

Heerri mootummaa RDFI fi naannoo Oromiyaa qaama abbaa seerummaa bilisa ta'e hundeessaniiru.¹²¹ Kanaaf, manni murtii akka dhaabbataatti, abbootiin seeraa akka dhuunfaatti hojii isaanii bilisummaan raawwatu jechuu dha. Kun Heera Mootummaa biyyaa fi naannoo keenya keessattis ifatti taa'ee jira. Haaluma kanaan, manni murtii sadarkaa kamittuu argamu (federaalaa, fi naannoo), dhiibbaa qaama mootummaa, abbaa taayitaa, ykn qaama biraa kamiyyurraa bilisa.¹²² Baajata hojii abbaa seerummaaf barbaachisus Mana Maree Bakka Bu'oota Uummataaf (Caffeef) dhiyeessuudhaan kan murteessisu, fi baajata hayyamames ofumaa kan bulchu dha¹²³. Akkasumas, abbootiin seeraa akka dhuunfaatti hojii

¹¹⁸ Heera Mootummaa RDFI, kwt.78 (2) fi (3).

¹¹⁹ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe, kwt. 64(1).

¹²⁰ Fakkeenyaaaf, Labsii Manneen Murtii Federaalaa Hundeessuuf Bahe, Lab.Lak.25/1988, Negarit Gaazzexaa, fi Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Labsii Lak. 141/2000, Magalata Oromiyaa ilaaluun ni danda'ama.

¹²¹ Heera Mootummaa RDFI, kwt. 78 (1) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe,kwt.61(1).

¹²² Heera Mootummaa RDFI kwt.79 (2) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe,kwt.63(2) walfaana dubbisuun ni danda'ama.

¹²³ Heera Mootummaa RDFI, kwt.79 (6) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe, kwt. 64(7).

abbaa seerummaasaanii bilisummaa guutuun kan raawwatani, fi seeraan malee haala biraan kan hin hoogganamne dha.¹²⁴ Dabalataniis, haala addaan yoo ta'een ala, barri tajaajilaa osoo hin gahiin abbootiin seeraa fedhii isaaniitiin ala hojii abbaa seerummaasaaniirraa ka'uu hin danda'an¹²⁵. Kun hundi bilisummaa abbaa seerummaaf eegumsa gochuuf kan tumamanidha.

Gara itti gaafatamummaatti yommuu dhufnu, haalawan addaa abbaan seeraa tokko hojii abbaa seerummaarraa ka'uu itti danda'u taa'anii jiru. Kanneen keessaa, gahumsaa fi naamusaa hojichi barbaadu dhabuu adda duraan caqasun ni danda'ama¹²⁶.

Dhimmi bilisummaa fi itti gaafatamummaa kun sadarkaa Heeraa qofatti rarra'ee kan hafe miti. Heera bu'uureffachuuun labsiileen bahanis dhimmichaaf haguuggii kennaniiru. Fakkeenyaaaf, Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Labsii Lak. 141/2000 ilaaluun ni danda'ama. Labsii kana baasuun kan barbaachiseef keessaas tokko bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalawaa ta'e akka jiraatu gochuu dha¹²⁷. Danbii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa Bifa Haaraatiin Bahe Lakk.2/2001 keessattis dhimmi bilisummaa fi itti gaafatamummaa hammatamee jira. Akka waliigalaattis, danbii naamusaa qabaachuun kan barbaachiseef bilisummaa abbaa seerummaa Heera Mootummaa federaalaa fi naannoontaa ta'e mirkaneessuuf akka ta'e danbichi ni ibsa¹²⁸. Kanaaf, bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa akkuma si'oominaa fi dhaqqabamummaa bu'uura seerummaa yaad-rimee qabu ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Gabaabumatti, yaad-rimeewwan gurguddoo abbaa seerummaa sadan: si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa jedhaman kуниин bu'uura Heeraa fi seerota biroo kan qabani dha. Riifoormiiwwan addaa manneen murtii keessatti yeroo

¹²⁴ Heera Mootummaa RDFI, kwt. 79 (3) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa'ee Bahe, kwt.63(3).

¹²⁵ Heera Mootummaa RDFI, kwt. 79 (4) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa'ee Bahe,kwt.63 (4).

¹²⁶ Heera Mootummaa RDFI, kwt.79 (4)(a) fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyaa'ee Bahe, kwt. 63 (4)(a)

¹²⁷ Seensa Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Lab. Lak.141/2000, paragiraafii 3ffaa dubbisuun ni danda'ama. Akkasumas, labsiin kun kwt. 8(1) (2) jalatti, bilisummaa abbaa seerummaa (kan mana murtii fi abbootii seeraa) ifatti tumee argama.

¹²⁸ Seensa Danbii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa, Danbii Lak.2/2001.

adda addaatti gaggeeffamanis yaad-rimeewwan kanniin irratti kan xiyyeffatan kanumarraa ka'uun jedhanii tilmaamuun ni danda'ama.

Boqonnaa Afur

Si'oomina, Dhaqqabummaa, Bilisummaa fi Itti Gaafatummaa Manneen Murtii Oromiyaa: Xiinxala Daataa

Boqonnaa kana keessatti, yeroo ammaa kana si'oominni, dhaqqabummaan, bilisummaa fi itti gaafatummaan abbaa seerummaa manneen murtii Oromiyaa keessatti maal akka fakkaatan walduraa duubaan ilaalla. Akka waliigalaatti, erga sagantaaleen fooyyaa'insaa adda addaa hojiirra ooluu jalqabanii as, si'oominaa, dhaqqabummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatummaa abbaa seerummaa irratti jijiiramni gaarii akka jiru odeeffannoona qaamota adda addaa irraa mala adda addaan funaaname ni agarsiisa. Kana qabatama gochuuf odeeffanno bargaaffiin funaaname fayyadamuun ni danda'ama. Fakkeenyaaaf, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa,"erga sagantaaleen fooyyaa'insaa hojiirra ooluu jalqabanii as jijiiramni dhufe jiraa?" gaaffii jedhu barreeffamaan gaafatamanii akka armaan gadiitti deebisaniiru.

Gabatee 4.1: Gabatee hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaan jijiiramni jiraachuu agarsiisu

Qaama gaafatame	Meeqa akka gaafatame	Eyyee	Lakkii
Abbootii seeraa	62	58	4
Abbootii alangaa	44	41	3
Ida'ama	106	99	7

Akkuma gabateen 4.1 agarsiisu, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa 106 gaafficha deebisaniiru. Isaan keessa, 99 "eyyee"; 7 "lakkii" jechuun deebisaniiru. Kunis dhibbeentaan yoo ibsamu, walduraa duubaan %93.39 fi %6.60 ta'a waan ta'eef, garaagarummaan mul'atu bal'aa dha. Kanaaf, sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii keessatti hojiirra oolan jijiiramna gaarii kan fidan ta'uu hubachuun ni danda'ama. Odeeffannoona mala af-gaaffii fi marii gareen argames yaaduma kana kan cimsu dha.

Kan itti aanu, jijiiramni jira erga jedhamee jijiiramni kun kallattii kamiin ibsamuu danda'a dhimma jedhu adda baafachuu ta'a. Haaluma kanaan, gaaffiin kunis abbootii seeraa fi abbootii alangaaf barreffamaan dhiyaatee akka itti aanutti deebi'eera.

Gabatee 4.2: Gabatee hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa 'insaan booda kallattii jijiiramni ittiin ibsamu danda'u agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Si'oomina qofa</i>	<i>Dhaqqabamu mmaa qofa</i>	<i>Bilisummaa fi I/Gaafatamummaa qofa</i>	<i>Si'oomina,dhaqqa bamummaa,fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa</i>
A/seeraa	59	7	4	2	46
A/alangaa	35	6	2	3	24
Ida'ama	94	13	6	5	70

Akkuma gabateen kun mul'isutti abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa 94 gaafficha deebisaniiru. Haaluma kanaan, namoonni 70 jijiiramni gama si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan; namoonni 13 gama si'oominaa qofaan; namoonni 6 gama dhaqqabamummaa qofaan; namoonni 5 gama bilisummaa fi itti gaafatamummaa qofaan dhufeera jedhaniiru. Kun dhibbeentaan yoo ibsamu walduraa duubaan %74.46, %13.82, %6.38, %5.31ta'a. Odeeffannoon mala af-gaaffii fi marii gareen walitti qabames yaaduma xiinxala bar-gaaffii kana kan deggaru dha. Kanaafuu, sagantaaleen fooyyaa 'insaa manneen murtii keessatti hojiirra oolan dhimmoota sadan irratti: si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti-gaafatamummaa abbaa seerummaa irratti jijiirama bu'a qabeessa ta'e fidaniiru jechuun ni danda'ama.

Kana jechuun garuu, jijiiramni dhufe kun guutuu waan ta'eef, ammaan achi rakkoon tokkoyyuu hin jiru jechuu akka hin taane hubatumuu qaba. Kaayyoon boqonnaa kanaas si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa manneen murtii Oromiyaa keessatti maalirra akka jiranii, fi rakkowwan isaanin walqabatanii mul'atan maalfaa akka ta'an adda baasuun ilaaluu dha. Kanaafis daataawwan istaatistikaawaa, bar-gaaffii, af-gaaffii, marii garee, fi daawwii akkuma barbaachisummaa isaatti gara mala ammamtaatti (quantitatively) yookiin gara mala akkamtaatti (qualitatively) jijiiramnuun hojiirra ni oolu.

4.1. Si'oomina

4.1.1. Xiinxala Daataa Istaatistikaawaa

Boqonnaa lama jalatti, ulaagaalee si'oominni hojii abbaa seerummaa ittiin safaraman baayyee akka ta'an ibsuun isaan keessaa hangi dhimmoota qulqullaa'anii, dhimmoota jiran murteessanii xumuruuf yeroo hangam akka fudhatuu, fi "congestion rate" akka fakkeenyatti fudhannee ilaalleerra. Kutaa kana jalattis, manneen murtii Oromiyaa safartuulee kanaan yoo madaalaman maal akka fakkaatan ilaalla.

Gabatee 4.3: Gabatee Sadarkaa Raawwannaa Galmeewwanii Ibsu

<i>Bara (A.L.I)</i>	<i>Hanga Dhimmoota Qulqullaa'anii (Clearance Rate)</i>	<i>Dhimmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu (Time to Dispose Cases in Yrs)</i>	<i>Congestion rate</i>	<i>Raawwi (% dhaan)</i>
1997	101.22	0.20	1.20	83.06
1998	97.11	0.28	1.28	78.39
1999	101.59	0.26	1.26	79.17
2000	94.24	0.35	1.35	73.91
2001	105.62	0.22	1.22	81.95
2002	108.89	0.10	1.10	90.94
2003	102.41	0.09	1.09	92.09

Madda: Mana Murtii Waliigala Oromiyaa

4.1.1.1. Hanga Qulqullaa'ina Dhimmoottaa (Clearance Rate)

Akkuma gabatee oliirraa hubachuun danda'amu, hangi qulqullaa'ina dhimmoottaa 1997-1999 jidduu jiru itti fufinsaan guddataa ykn hir'achaa kan deeme miti. Garuu,bara 2000 - 2002tti waggoota sadif itti fufinsaan dabalaan deemee, bara 2003tti ammoo % 6.48 n hir'ate. Hangi qulqullaa'inaa dabalaan deemee jechuun ammoo tuulamni dhimmoottaa xiqqaachaa waan deemuuf, si'ominni jira nama jechisiisa. Akka waliigalaatti yoo ilaalle

garuu, hangi qulqullaa'inaa kan bara 1998 fi 2000 irraan kan hafe hundi isaaniitiyyuu %100 ol. Kun waan lama agarsiisuu danda'a: tuulamni dhimmoottaa gar-malee jiraachuu, ykn tuulamni dhimmoottaa jiraatus manneen murtii keessaa bahuuf ciminaan hojjechaa jiraachuu dha. Hangi qulqullinaa manneen murtii Oromiyaa keessatti mul'ate kun isa lammeffaa kanaan kan walqabatu dha jechuun ni danda'ama. Sababni isaa, manneen murtii keenya tuulama dhimmoottaa hamaa keessa waan turaniif keessaa bahuuf tarkaanfiwwan hedduu fudhachaa kan turan waan ta'eefi. Tarkaanfiwwan fudhatamaa turan kunniin maalfa'ikan jedhu boqonnuma kana kutaa dhaqqabamummaa jedhu jalatti kan ilaallu waan ta'uuf, asitti osoo hin kaasiin bira darbameera.

4.1.1.2. Dhimmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu (Time to Dispose Cases in Years)

Kun gahee galmee waggeratti beellamame galmeewwan waggeratti murtaa'aniif hiruun argamu dha. Gaheen argamu xiqaay yoo ta'e, si'oominni jira jechisiisa. Akkuma gabatee 4.3 irraa hubachuun danda'amutti, gaheen kun ammas itti fufinsaan dabalaay yookiin hir'achaa kan deeme ta'uu baatus, 0.09 fi 0.35 jidduu kan naanna'e dha. Ittis hin dhiyaanne. Bara 2000 irraa kaasee ammoo waggoota afuriif walitti aansee walduraa duubaan 0.35, 0.22, 0.10, fi 0.09 waan ta'eef hir'achaa deemee jira. Kunis si'oominni jiraachuu namatti kan agarsiisu dha.

4.1.1.3. Congestion Rate

Kunis akkuma dhimmoota qulqulleessuu fi dhimmoota murteessuuf yeroo fudhatuu itti fufinsaan waggeratti dabalaay ykn hir'achaa kan adeeme akka hin taane gabateen olii kun ni agarsiisa. Haa ta'u malee, bara 2000 irraa eegalee waggoota afuriif walitti aansee (walduraa duubaan 1.35, 1.22, 1.10, 1.09 waan ta'eef) hir'achaa deemera. Kana jechuun dhimmoonti mana murtii jiran marti furmaata argachuuf giddu galeessaan waggeratti tokkoo ol kan itti fudhatu ta'us, waggeratti irraan waggeratti yeroon kun gabaabbataa deemuu waan agarsiisuuf, safartuu kanaanis si'oominni fooyyaa'aa deemuu isaa hubachuun ni danda'ama.

4.1.1.4. Raawwii

Raawwiin manneen murtiis itti fufinsaan dabalaay ykn hir'achaa kan deeme osoo hin taane, yeroo tokko ol bahaa yeroo biraa ammoo gadi bu'aa kan deeme ta'uu gabateen 4.3 ni agarsiisa. Ta'us, bara 2000 irraa eegalee waggoota afuriif walduraa duubaan 73.91, 81.95, 90.94, fi 92.09 ta'aa waan dhufef, itti fufinsaan dabalaay gabaticha irraa hubachuun ni danda'ama. Raawwiin ofii isaatii safartuu si'oominaa ta'uu baatus, raawwii hojii

fooyyeessuu keessatti si'oominni hojii akka galtee tokkootti waan gargaaruuf, waggoottan afran kana keessatti si'oominnis yeroo irraa yerootti fooyyaa'aa deemeera hiikoo jedhutti nu geessuu dhimma danda'u dha.

Waggoottan afran darbanitti, si'oominni kenninsa tajaajila abbaa seerummaa dabalaan deemuu isaa ragaan biraa agarsiisus ni jira. Fakkeenyaaaf, ragaan Komishinii Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa Oromiyaa irraa argame ilaaluun ni danda'ama. Komishinii Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa Oromiyaaf si'oominni abbaa seerummaa jira kan jedhamu namoonni mana sirreessaa jiran baayyeen ykn hundi murtii argatanii; kan beellama irra jiran ammoo muraasa yoo ta'an ykn gonkumaa yoo dhabamani dha. Kanarratti, manneen murtii Oromiyaa waggoottan afran darban maal akka fakkaatan akka itti aanutti mee haa ilaallu:

Gabatee 4.4: Gabatee sadarkaa namootni manneen amala sirreessaa keessa jiran agarsiisu

Bara	Namoonni manneen amala sirreessaa jiran sadarkaa irra jiran (%dhaan)			
	Murtii	beellama idilee	beellama yeroo	daa'imman
2000	76.4%	15.9%	6.9%	0.8%
2001	84.33%	11.37%	3.45%	0.85%
2002	90.39%	7.29%	1.54%	0.78%
2003	90.78%	6.90%	2.32%	0.78%

Madda: Komishinii Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa Oromiyaa

Akkuma gabatee kana irraa dubbisuun danda'amu, baay'inni namoota murtii argatanii mana sirreessaa keessa jiran walitti aansuudhaan waggoottan afuriif dabalaan (76.4% irraa gara 90.78%tti) deemeera. Karaa biraatiin, baay'inni namoota beellama idileerra jiranii walitti aansuun waggoota afuriif hir'achaa deeme. Kun kan agarsiisu, si'oominni manneen murtii yeroo irraa yerootti dabalaan deemuu isaati. Baay'ina namoota beellama yeroo irra jiran yoo ilaalle garuu, akka namoota beellama idilee irra jiranii itti fufiinsaan hir'achaa kan deeme miti. Waggaasadiif (2000-2002) itti fufiinsaan hir'achaa dhufee, bara 2003tti garuu ol ka'e (1.54% irraa gara 2.32%). Daataa kana irraa ammoo waan biraa hubachuu dandeenya. Si'oominni manneen murtii ol iyyata dhagahanii si'oomina manneen murtii sadarkaa duraan

dhimmoota dhagahaniin walbira qabamee yoo ilaalamu, warreen sadarkaa duraan falmii dhagahan caalaatti si'ayina kan qaban ta'uu dha.

Akka waliigalaatti, xiinxala daataa istaatistikaawaa kana irraa hubachuun kan danda'amu, erga sagantaaleen fooyaa'insaa manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolanii as si'oominni abbaa seerummaa yeroo tokko ol ka'aa yeroo biraa ammoo gadi bu'aa kan deeme yoo ta'elée, bara 2000 irraa eegalee garuu walitti fufiinsaan dabalaan kan deeme ta'uu isaati.

4.1.2. Xiinxala Bar-gaaffii, Af-gaaffii, Marii Garee, fi Daawwii

Erga sagantaaleen fooyaa'insaa manneen murtii keessatti hojiirra ooluu jalqabanii as hojiwwan si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf gargaaran hedduun hojjetamaniiru. Kanarrattis gaaffiin, “*si'oomina tajaajila haqaa fooyyeessuuf manneen murtii keessatti hojiwwan hojjetaman jiruu?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf kan dhiyaate yoo ta'u, deebiin kennames kan armaan gadiiti.

Gabatee 4.5: Gabatee si'oomina tajaajila haqaa dhugoomsuuf hojiwwan hojjetaman

jiraachuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	56	0
Abbootii alangaa	41	37	4
Ida'ama	97	93	4

Gabateerraan akkuma arguun danda'amu, abbootii seeraa fi abbootii alangaa 97 gaafataman keessaan namootni 93 (%95.87) ta'an si'oomina mirkaneessuuf hojiwwan hojjetaman jiru yoo jedhan, namootni 4 (%4.12) ta'an ammoo hojiin hojjetame hin jiru jechuun deebisaniiru. Kana irraa ka'uun, si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf hojiwwan hojjetaman kan jiran ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Hojiwwan kunniin maalfa'i gaaffiin jedhus barreeffamaan, afaaniin, akkasumas marii gareerratti gaafatame deebiin kennameerafi. Deebiwwan gaaffii kanaa akka itti aanutti cuunfuun dhiyeessuun ni danda'ama.

4.1.2.1. Hojiwwan JBAH Hojiirra Oolchuun Walqabatan

Si'oominni tajaajila abbaa seerummaa akkaataa itti dhugoomuu danda'u keessaan tokko adeemsalee walxaxoo ta'an dhabamsiisuu akka ta'e boqonnaa lama jalatti ilaalleerra. JBAH

jalqabumarraa hojiwwan haala uumama isaaniitiin walitti fiduudhaan gulantaa hin barbaachifne hambisuu dha. Dabalataanis, amaloota biroo hojii si'oomsuu danda'an akka qabu boqonnaa sadeffaa keessatti ilaalleerra. Kana waan ta'eef, hojiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatanii hojjetaman si'oomina mirkaneessuu keessatti gaheen qaban laayyoo miti. Manneen murtii Oromiyaa baayyee keessattis jijjiiramni bu'uura adeemsa hojii kun hojiirra oolee jira. Kana qabatama gochuuf yaadamee, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa gaaffii barreeffamaan “*mana murtii isin itti hojjettan keessatti JBAH hojiirra ooleeraa?*” jedhu akka deebisan ta'eera. Akka itti aanuttis deebi'eera:

Gabatee 4.6: Gabatee manneen murtii keessatti hojiirra oolmaa JBAH agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	58	55	3
Abbootii alangaa	39	35	4
Ida'ama	97	90	7

Akkuma gabatee 4.6 kana irraa hubachuun danda'amu, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa 97 ta'an gaafatamanii 90 (%92.78) “eyyee” yoo jedhan,namoonni 7(%7.21) ammoo “lakkii” hojiirra hin oolle jechuun deebisaniiru. Kanarraa ka'uun, sagantaan kun bakka baayyeetti hojiirra akka oole hubachuu dandeenya. Hojiirra oolmaa sagantaa kanaan walqabatee hojiwwaan si'oomina dabaluu keessatti gahee ol'aanaa qaban akka armaan gadiitti ibsuun ni danda'ama.

a. Unkaalee Adda Addaa Qopheessuu

Manneen murtiif gaaffiwwan hedduu kan dhiyaatan yoo ta'u, isaan keessaa ol iyyanni naaf haa kennamu,dhorki kennname haa ka'u, murtiin naaf haa raawwatu,mirgi wabii naaf haa eegamu,himata ykn deebii akkan fooyeffadhu naaf haa hayyamamu warreen jedhan akka fakkeenyatti caqasuun ni danda'ama. JBAHn dura,kana hunda abbaa dhimmaati qopheeffata ture. Sagantaaleen fooyyaa'insaa hojiirra ooluun dura ammoo abbaa dhimmaatiin waraqa fi kobbee bitadhuu kottu jedhamaa ture. Amma garuu, unkaaleen kunniin qophaa'anii kutaa odeeffannoo waan jiraniif, adeemsa dheeraa osoo hin deemiin achumaa fuudhanii itti guutuu qofa. Kana qabatama gochuuf,”*unkaaleen qophaa'anii taa'uun akka abbaan dhimmaa itti*

fayyadamuuf tola kennaman jiruu?” gaafffin jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhiyaatee akka itti aanutti deebi’eera:

Gabatee 4.7: Gabatee jiraachuu unkaalee agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	61	57	4
Abbootii alangaa	38	26	12
Ida’ama	99	82	16

Namoota 99 gaafataman keessaa namoonni 82 (%82.82) “eyyee” jechuun yoo deebisan, namoonni 16 (%16.16) ammoo “lakkii” unki qophaa’ee hin jiru jedhaniiru. Garaagarummaan kun mul’achuu kan danda’e, tarii, sadarkaa hojiirra oolmaa JBAH irratti hundaa’uuni. Bakka JBAH akkaataa barbaadameen hojiirra oolee jirutti unkaaleen kunniin hojiirra ooluu ifatti mul’atu. Bakkeewwan JBAH hojiirra oolchuuf haalawwan mijatoo hin taane jiranitti (fakkeenyaaaf, bakka waajjirri hojii hin mijanetti) ammoo kun ifatti mul’achuu dhiisu danda’a. Haa ta’u garuu, yeroo ammaa unkaaleen adda addaa qophaa’anii waan jiraniiif, tajaajilamtoonni tola fayyadamaa jiru. Himataa fi deebii malee waanti alatti qophaa’u hin jiru. Itti fayyadamni unkaalee kanaas tola. Kun si’oomina qofa osoo hin taane, abbootii dhimmaa baasii adda addaa irraa waan oolchuuf¹²⁹ dhaqqabummaa mirkaneessuu keessattis gahee guddaa qaba.

Haa ta’u malee, unkaalee kanaan walqabatee rakkoon mul’atu akkaataa dhimmi barbaaduu fi seeronni deemmii falmii kaa’aniin yeroo yerootti irra deebi’aniil ilaalu (reclibrate) dhabuu dha. Kun ammoo qulqullina hojii irratti dhiibbaa mataa isaa ni qabaata. Fakkeenyaaaf, dhimmi ilaalamaa jiru dhimma ijoolee abbaan tokko ta’an garuu ammoo, haadhaan garaagara ta’an kan ilaallatu ta’uu mala. Unki qophaa’ee jiru garuu, ijooleen hunduu abbaa fi haadha tokko irraa dhalatan tilmaamaa jedhuuni dha.

¹²⁹ Fakkeenyaaaf, Manni Murtii Aanaa Wolisoor qorannoo gaggesseen unkaaleen kun guyyaatti giddu galeessaan qarshii kuma tokkoo fi digdamii-shan (1025) abbootii dhimmaaf kan qusate ta’uu mirkaneesseera. Mana murtii aanaa tokkootti qarshii hanga kanaa qusachuun erga danda’amee, guutummaa Oromiyaatti qarshii hangam qusachuun akka danda’amu tilmaamuun ni danda’ama.

b. Sirna Beellamaa

Akka JBAHtti, umriin galmeewwanii murtaa'aa dha. Haala addaan yoo ta'e malee, dhimmoonni kallattiin mana murtiitti dhiyaatan ji'oota sadii keessattis furmaata argachuu qabu. Yeroo daanga'ee taa'e kana waliin deemuuf beellama gaggabaabsuun dirqama ta'a. Manneen murtii keenyas kanuma gochaa jiru. Sirna beellamaa ilaalchisuun abbaan dhimmaa falmii lafa baadiyyaa qabu tokko waan duratti argee fi kan amma jiru akka itti aanutti waldorgomsiisa:

*Waggaa shanan har'aan dura falmiima lafaaf manuma murtii kana
dhufreen ture. Yeroo sana, dhimmi koo xumura argachuuf **waggaa lamaa**
fi ji'a shan fixe. Amma garuu, ergan jalqabee **torban sadiiyuu hin**
guunne. Har'a beellama sadeffaa dha. Kan beellamames murtiidhaasi.
Kan ammaa fi kan durii walbira yoo qabnu fardaa fi lafa¹³⁰.*

Ibsa olii kana irraa dhimmumti walfakkaataa ta'e, dhimmi lafa baadiyyaa, JBAHn dura xumura argachuuf waggaa lamaa fi ji'a shan yoo fixu, hojiirra oolmaa JBAHn as garuu, ji'a tokko osoo hin guutiin beellama sadiin murtii argataa kan jiru waan ta'eef, beellamni haalaan gaggabaabbachuu isaa hubanna. Yeroo ammaa kana manneen murtii Oromiyaa keessatti beellamni gaggabaabbachuu qofa osoo hin taane, kan kennamus sa'atiini¹³¹. Haa ta'u malee, beellama kenuun walqabatee rakkooowwan armaan gadii ni jiru¹³².

¹³⁰ Af-gaaffii Obbo Mokonniin Alamaayyoo, Abbaa dhimmaa, Qonnaan Bulaa Ganda Fayyineerraa, waliin gaafa Sadaasa 11, 2004ALI gaggeeffame.

¹³¹ Kana qorataan kun waayita daawwannaa manneen murtii gaggeessu gabatee beeksisa manneen murtii irraas ija isaatiin argeera.

¹³² Rakkooowwan kunniin af-gaaffiiwwan qaamolee adda addaa waliin gaggeeffame irraa kan argamani dha. Fakkeenyaaaf,a) Abukaattota dhuunfaa fi gorsitoota seeraa (Obbo Mohaammad Nuuree, Mudde 14,2004 A.L.I; Obbo Asaffaa Warqinaa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I, Gammadaa Saafa'oo, Mudde 19, 2004 A.L.I)

b) Pirezidaantotaa fi abbootii seeraa Manneen murtii Ol'aanoo (obbo Xilaahun Birruu, Sadaasa 15,2004 ALI; Obbo Dajanee Ayyaansaa Mudde 2, 2004 A.L.I)

c) Hooggantoota Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa (Inispekter Darajjee Diribsa, Sadaasa 25, 2004 A.L.I)

d) Hooggantoota Poolisii (Komaandar Tashoomaa Fayyeeraa, Sadaasa 14, 2004 A.L.I; Komaandar I/A Abarraa Baqqalaa, Mudde 11, 2004 A.L.I)

1. Beellamni saa'atiin haa kennamu malee, sa'a beellamametti keessummeessuu dadhabuun ni mul'ata. Kun, keessumaa, sadarkaa mana murtii ol aanaa fi Waliigalaatti caalaatti mul'ata. Kanaafis waanti akka sababaatti ka'u hanqina humna namaati. Haa ta'u malee, hanqinni humna namaan kun, keessumaa sadarkaa Mana Murtii Waliigalaatti qofaa isaa sababa ta'a jechuuf nama rakkisa. Yeroo ammaa kana, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa eksipertoota seeraa osoo hin dabalatiin abbootii seeraa 32 qaba. Muuxannoo biyyoota biroo waliin walbira qabamee yoo ilaalamu lakkoofsi kun xiqqaan kan jedhamu miti.

Fakkeenyaaaf, mootummoolee naannoo Ameerikaa fudhannee yoo ilaalle, Manni Murtii Waliigala Koloraadoo, Kansasii fi Kaalifoorniyaa abbootii seeraa toorba toorba¹³³; Alaskaa fi Teeneseen shan shan¹³⁴; Alabamaa fi Teeksas sagal sagal qabu.¹³⁵ Muuxannoo sadarkaa biyyolessaatti jiru fudhannee yoo ilaalles, baayyinni abbootii seeraa Manni Murtii Waliigala Oromiyaa qabu xiqqaan miti. Fakkeenyaaaf, baay'inni abbootii seeraa Mana Murtii Waliigala Federaala Ameerikaa yoo xiqqaate shan, yoo baay'ate ammoo kudhan caaluu akka hin qabne seeraan murtaa'ee jira¹³⁶. Baay'inni abbootii seeraa Mana Murtii Waliigala biyya Ingilizii (UK) kudha-lama yoo ta'u¹³⁷, kan biyya Hindiyaa ammoo 31¹³⁸ dha. Kana irraa ka'uun sadarkaa MMWOTTI hanqinni humna namaa harkifanna dhimmootaaf sababa jechuuf iji nama hin jabaatu.

2. Yommuu dhimmoonni dafanii murtaa'aan hawaasni hubannoo dhabuu irraan kan ka'e akka waan dhimmichi sirriitti osoo hin qoratamiin murtaa'etti ilaaluun mana murtii irratti komii kaasuun darbee darbee ni jira. Rakkoon akkasii kun hawaasa qofa osoo hin taane, abukaattota dhuunfaa birattis kan

¹³³ Walduraadubaan

http://www.Courts.State.Co.US/Courts/Supreme_court/justices.cfm; en.wikipedia.org/wiki/kansas; <http://courts.ca.gov/3014.htm>, Hagayya 6,2004 ALI.

¹³⁴ Walduraadubaan http://www.Courts.State.Co.US/Courts/Supreme_court/justices.cfm; <http://courts.ca.gov/3014.htm>, Hagayya 6, 2004 ALI.

¹³⁵ Walduraadubaan <http://www.alabama.gov/Supreme.cfm>; www.wiki.answers.com>...> Law & Legal Issues>US Supreme Court, Hagayya 6,2004 ALI.

¹³⁶ http://www.americanhistory.about.com/od/judicialbranch/f/number_justice.htm, Hagayya 6,2004 ALItti kan ilaalamme

¹³⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Supreme_court of UK, Hagayya,2004ALItti kan ilaalamme

¹³⁸ <http://wiki.answers.com>>...> India Law & Legal Issues,Hagayya 6,2004 ALItti kan ilaalamme

calaqqisu dha. Haa ta'u malee, dhimmi tokko waan si'oomeef qulqullinaan hin hojjetamne jedhanii gudunfuun dogoggora ta'uu mala.

3. Haala uumama isaanii irraan kan ka'e dhimmoota tokko tokko gabaabsanii beellamuuf nama rakkisa. Fakkeenyaaaf, himatamaan nama dhukkuba sammuu qabu yoo ta'e, dhuguma dhukkuba sammuu qabaachuun isaa isaa Hospitaala Amaanu'el Finfinnee jirutti mirkanaa'uu qaba. Kun ammoo yeroo dheeraa fudhachuu waan danda'uuf, sirna beellamaa hojiirra oolchuu keessatti danqaa tokko ta'a.

Kana waan ta'eef, hojiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatanii hojjetaman si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuu keessatti gahee ol'aanaa qabu. Haa ta'u malee, manneen murtii naannoo keenya hunda keessatti JBAH hojiirra oolchuuf haalli mijataan guutummaa guutuutti uumameera jechuun hin danda'amu. Kanaan walqabatee waanti akka rakkotti ka'u, waajjirri JBAH hojiirra oolchuuf gargaaru ijaaramuu dhabuudha. Fakkeenyaaaf, bakkeewwan qorannoon kun irratti gaggeeffame keessaa manneen murtii aanaalee Saassigga fi Mi'eessoo waajjira dulloomaa fi JBAH hojiirra oolchuuf hin mijanee keessatti hojjetaa jiru¹³⁹. Kanarraa kan ka'e, manneen murtii JBAH akka sirnaatti diriifatanii kan qaban ta'us qabatamaan hojiitti hiikuu keessatti rakkoon isaan mudachaa jira.

4.1.2.2. Teekinooloojii Hammayaatti Fayyadamuu

Waanti bira si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessu itti fayyadama teekinooloojiti. Kana ilaalchisuun gaaffiin “Teekinooloojii odeeffannoo diriirsuun itti fayyadamuurratti manni murtii hojii hojjete qabaa?” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaa 98f dhiyaatee deebii itti aanu argateera.

Gabatee 4.8: Gabatee teekinooloojii odeeffannoo diriirsuun walqabatee hojii manneen murtii Oromiyaa hojjetan agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
------------------------	-------------------	--------------	---------------

¹³⁹ Qorataan kun daawwanna manneen murtii kanneen irratti gaafa 12/03/2004 fi 04/04/2004 ALI gaggeesseen kan hubate. Gabatee 4.6 gubbaa irrattis namoonni 7% 7.21) ta'an manneen murtii itti hojjetan keessatti JBAHn hojiirra kan hin oolle ta'u kan ibsan kanuma irraa ka'ameeti jechuun ni danda'ama.

	<i>gaafatame</i>		
Abbootii seeraa	59	46	13
Abbootii alangaa	39	28	11
Ida'ama	98	74	24

Akkuma gabatee kana irraa dubbisuun danda'amu,namoonni 74 (%75.51) "eyyee" yoo jedhan, namoonni 24 (%24.48) ta'an ammoo "lakkii" jechuun deebisaniiru. Kun kan agarsiisu, teekinooloojii odeeffannoo manneen murtii keessatti diriirsuun walqabatee hojiin hojjetame jiraatus uwvisa barbaadamuun walgaheera jechuun kan hin danda'amne ta'uu dha. Kun sababoota adda addaa irraa kan maddu ta'a. Fakkeenyaaaf, bakkeewwan humni ibsaa hin jirretti teekinooloojiiwwan adda addaa fayyadamuun rakkisaa dha. Akkasumas, meeshaalee kanneen bitee waliin gahuuf manni murtii humna dhabuu danda'a.

Akka waliigalaatti garuu, teekinooloojiiwwan odeeffannoo hojii si'oomsuu danda'an kan akka sagalee waraabduu, sagalee guddistuu, daataa beezi, maashinii footoo kooppii, faaksii, fi kkf manneen murtii keessatti hojiirra oolaa jiru.

Haa ta'u malee, dhimma kanaan walqabatee waantota lama akka hanqinaatti kaasuun ni danda'ama. Tokkoffaa,akkuma olitti tuquuf yaalame uwvisni teekinooloojiiwwan kanaa manneen murtii hunda hin dhaqqabne. Fakkeenyaaaf, si'oomina hojii abbaa seerummaa mirkaneessuu keessaatti meeshaan sagalee waraabu gahee guddaa qaba. Ta'us, manneen murtii aanaalee meeshaa kana hin qaban.

Lammefaa, itti fayyadama teekinooloojiiwwan kanaan walqabatee, keessumaa meeshaa sagalee waraabu irratti ogummaan itti fayyadamuu ni hanqata. Kun jechi ragaa tasa hin waraabamiin akka hafu, ykn gamisaan keessaa akka hafu waan godhuuf hanqina. Haalli akkasii mudate jechuun ammoo irra deebi'uun ragaa dhagahuu ta'a. Yeroo kana, ragaan argamuu dhiisuu mala. Akkasumas, akkuma yeroon dheerachaa deemu dubbiin dagatamuu waan danda'uuf, akka dura ragametti

ragamuu dhiisuu mala¹⁴⁰. Kun ammoo haqa baasuuf tattaaffii godhamu irratti miidhaa badaa qaqqabsiisa waan ta'eef rakkoo dha.

4.1.2.3. Sirna Qabannaa Galmee Abbaa Qalamaa

Galmee dafanii argachuu dhabuun, yookiin galmeen tasumaa baduun rakkooowwan manneen murtii keenya keessatti mudachaa turan keessaa isa tokko akka ta'e beekamaa dha¹⁴¹. Rakkoo kana salphisuuf hojiiwwan hojjetaman keessaa tokko qabannaa galmee abbaa qalamaatti fayyadamuu dha. Sirni qabannaa galmee abbaa qalamaa kun dura manneen murtii Waliigalaa fi ol'aanaa keessatti hojiirra ooluu kan jalqabe yoo ta'u, boodarra babal'achaa dhufuun hanga bara 1999ALI tti manneen murtii sadarkaa hunda walgaheera¹⁴². Kun galmee barbaadamu haala salphaan argachuuf kan nama gargaaru waan ta'eef, si'oomanii tajaajiluu keessatti gahee ol'aanaa qaba.

4.1.2.4. RTD Hojiirra Oolchuu

Muuxannoo biyyoota biroo fudhachuun tooftaa yakkooni harkaa fi harkatti qabaman si'aayinaan murtii itti argatan (RTD) manneen murtii keessatti hojiirra oolchuun dhimmoonni hedduun murtii argachaa turaniiru;jirus. Fakkeenyaaaf, bara 2003 keessa sadarkaa Manneen Murtii Aanaa fi Ol'aanaatti dhimmoonni **6,879** tahan tooftaa kanaan murtii argataniiru¹⁴³.

4.1.2.5. Baajata Dabaluu

Tiwooriwwan akkaataa manni murtii si'oomuu itti danda'an ibsan keessaa tokko baajata mana murtii dabaluun lakkofsa manneen murtii, abbootii seeraa, fi hojjettoota biroo dabaluunii, fi leenjii barbaachisaa ta'e (kompuutera dabalatee) kennuu akka ta'e boqonnaa lama jalatti ilaaluuf yaalleerra. Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa maal fakkaatu kan jedhu akka itti aanutti ilaaluun ni danda'ama.

Gabatee 4.9: Gabatee baajata manneen murtii Oromiyaaf

ramadame agarsiisu (1996-2004ALI)

¹⁴⁰ Akka fakkeenyatti rakkoon akkasii kun qabatamaan Mana Murtii Ol'aanaa Arsii Lixaatti mudeeteera (Af-gaaffii Obbo Nuur Bushraa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Arsii Lixaa; Qasim Galgaloo,Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Arsii Lixaa, fi Komaander Tacaanee W/Sillaasee, Itti Gaafatamaa Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa waliin godhame). .

¹⁴¹ Ministry of Capacity Building, FDRE Comprehensive Justice System Reform Program, Baseline Study Report, Feb. 2005, F.171.

¹⁴² Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa bara 1999 Caffee Oromiyaaf dhihaate, F.17.

¹⁴³ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa bara 2003 Caffee Oromiyaaf dhihaate, F.9.

Bara	Baajata waliigalaa
1996	24,757,604.00
1997	27,200,086.00
1998	31,711,340.00
1999	46,437,045.00
2000	80,229,474.00
2001	109,500,000.00
2002	152,733,529.00
2003	183,484,272.00
2004	256,172,756.00

Madda: MMWO, Adeemsa Hojii Karoora, Baajata, Hordoffii, fi Gamaaggama

Akkuma gabatee 4.9 irraa dubbisuun danda' amutti, baajati manneen murtii Oromiyaa waggaan irraa waggaatti dabalaan deemee jira. Kanuma bara 2003 fi 2004 fudhannee yoo ilaalle, garaagarummaa % 39.6n akka dabale hubachuu ni dandeenya. Kana wajjiin humna namaas yeroo irraa yerootti haaraa qacaruun fi/ykn guddisuun guutamaa dhufeera. Fakkeenyaaaf, kanuma abbaa seeraa qofa yoo ilaalle, bara 2000 ALI keessa kaadhimamtoota abbootii seeraa 36 mana murtii ol'aanaaf; 58 ammoo manneen murtii aanaatiif,¹⁴⁴ bara 2001 ALI keessa gargaartota abbootii seeraa 22 manneen murtii ol'aanaaf; 200 manneen murtii aanaaleef¹⁴⁵, calaluudhaan qaxarrii isaanii raawwatameera. Bara 2002ttis abbootiin seeraa 587 ta'an caffen muudamanii manneen murtii sadarkaa adda addaatti ramadamaniiru¹⁴⁶.

Kan keessaa guddisuunis ni jira. Fakkeenyaaaf, bara 2003 keessa abbootiin seeraa 10 gara Mana Murtii Waliigalaatti, abbootiin seeraa 9 gara Pirezidaantii manneen murtii ol'aanaatti guddataniiru¹⁴⁷. Kanaafuu, humni namaas akkuma baajataa waggaan irraa waggaatti dabalaan waan dhufef si'oominni abbaa seerummaa akka dabaluuf galtee gaarii akka ta'u hubachuun ni danda'ama.

¹⁴⁴ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan waggaan 2000, F.22.

¹⁴⁵ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan waggaan 2001, F.13.

¹⁴⁶ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan waggaan 2002, F.9.

¹⁴⁷ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan waggaan 2003, F. 14.

Akka waliigalaatti, sagantaalee fooyyaa’insaa hojiirra oolchuun walqabatee hojiiwwan olii kunniin hojjetamuu isaaniitiin si’oominni abbaa seerummaa yeroo irraa yerootti dabalaan dhufeera. Erga JBAHn hojiirra ooluu jalqabee as ammoo, si’oominni, innumaa caalaatti ifa bahee mul’achaa danda’eera.

4.2. Dhaqqabamummaa

Dhaqqabamummaan kallattiwwan sadiin: furmaanni jiraachuu, furmaata argachuu danda’uu, fi furmaata bu’a qabeessa ta’e argachuu danda’uun ibsamuu akka danda’u boqonnaa lama jalatti ilaalle jirra. Heerotaa fi seerota heera bu’ureffachuun bahan yoo ilaalle, mirgoonni jiran maalfaa akka ta’an ifatti lafa kaa’u. Kana jechuun, mirgoota kanaaf eegumsi seeraa jira jechuu waan ta’eef, furmaanni jira jechuu dha. Kanaaf, kutaa kana jalatti xiinxalli keenya kallattiwwan hafan lamaanirratti qofa, jechuunis furmaata argachuu danda’uu fi furmaata bu’a qabeessa ta’e argachuu danda’uu irratti kan xiyyeffatu ta’a jechuu dha. Mee wal duraa duubaan haa ilaallu.

4.2.1. Furmaata Argachuu Danda’uu

Kun mirgoota seeraan kabajamanii jiran hojiirra oolfachuun akka danda’amuuf haala mijeessuu agarsiisa. Gama kanaan, manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiiwwan hedduun hojjetamaniiru. Kana qabatama gochuuf, abbootii seeraa fi abbootii alangaaf gaafffiin, ”manneen murtii dhaqqabamoo ta’aniiru jettuu?” jedhu barreeffamaan gaafatamee akka itti aanutti deebi’eera:

Gabatee 4.10: Gabatee dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojiin hojjetame jiraachuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	61	55	6
Abbootii alangaa	34	22	12
Ida’ama	95	77	18

Namoota 95 gaafataman keessaa, namoonni 77 (% 81.05) ”eyyee” yoo jedhan, namoonni 18 ammoo (% 18.94) ”lakkii” jedhaniiru. Namoonni ”lakki” jechuun deebisan sababa jedhaniif yoo ibsan, dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojiiwwan hojjetaman keessatti hanqinaalee jiran caqasu. Fakkeenyaaaf, dhaddacha naannawaatiin dhimma yakkaa malee dhimmi siivilii ilaalamaa hin jiru, qulqullinni murtii ni hanqata kan jedhuu, fi kkf dha. Sababooni akkasii

kun garuu, dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojiin hojjetame hin jiru gara jedhutti kan nama geessan osoo hin taane, hojicha hojjechuu keessatti hanqinni jira gara jedhutti kan nama geessanidha. Itti aansunis, dhaqqabamummaa mirkaneessuuf manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiwwan hojjetaman maalfaa akka ta'an rakkooowwan mudatan waliin walbira qabnee ilaaluuf yaalla.

4.2.1.1. Qaamaan Tajaajilamaatti Dhiyaachuu

Qaamaan tajaajilamaatti dhiyaachuun karaawwan dhaqqabamummaan abbaa seerummaa ittiin ibsamu keessaa isa tokko. Gama kanaan, manneen murtii Oromiyaa tarkaanfiiwwan adda addaa kan akka dhaddacha dhaabbii fi naannawaa gurmeessuu, fi viidiyoo konfiraansiin dhaddacha gaggeessuu adda duraan caqasamu danda'an fudhataniiru. Dhaddachi naannawaa Mana Murtii Waliigalaatii gara Godinaatti, Godinaa gara Aanaatti, Aanaadhaa gara Gandaatti gadi bu'uun kan gaggeeffamu dha. Viidiyoo konfireensiin ammoo giddu galeessota dhaddacha dhaabbii Mana Murtii Waliigalaa irra gara Godinaalee, fi Godinaalee irraa gara Aanaaleetti gaggeeffama. Hojiin kun qaamuma karoora mana murtii ta'uun yeroo irraa yerootti babal'achaa kan jiru dha. Fakkeenyaaaf, bara 2003tti dhaddacha dhaabbii bakka 8tti, dhaddacha naannawaa bakka 257, fi viidiyoo konfireensi bakka 58tti hundeessuun itti hojjetamaa ture ¹⁴⁸. Yeroo dhaddachooni dhaabbii kun ofuma isaaniitii naanna'anii hojjetanis ni jira. Fakkeenyaaaf, dhaddachi dhaabbii Lixaa Naqamte irra jira. Garuu, achirraa ka'ee gara Mattuu fi Jimmaan deemuun yeroo hojjetu qaba. Kun qaamaan dhaqqabamaa ta'uu manneen murtii mirkaneessuu keessatti gahee guddaa waan qabuuf, akka sirnaatti diriiruun isaa waan gaarii dha jechuun ni danda'ama.

Haa ta'u malee, hojiwwan dhaqqabamummaa mirkaneessuuf gargaaran kana hojirra oolchuu keesssatti rakkooowwan mudatan ni jiru. Rakkoon guddaan dhaddacha naannawaan walqabatee mul'atu baajata waliin kan walqabatu dha¹⁴⁹. Akka mana murtiittis baajati hojii kanaaf jedhamee ramadamu hin jiru. Kana irraan kan ka'e hojichaaf haala mijataauumuun hin danda'amne. Fakkeenyaaaf, geejjibni hin jiru. Kana waan ta'eef abbootiin seeraa fardaa, fi gaarii fayyadamuun; bakka kun hundi hin jirretti ammoo miilaan deemuun tajaajilaa jiru. Kun ammoo nageenya abbootii seeraaf hangam sodaachisaa akka ta'e tilmaamuun ni danda'ama. Bakka tokko tokkotti ammoo qaamota biroo "kadhachuun" konkolaataa fayyadamu. Durgoos akkasuma; gaafatanii dhabuunis ni jira. Kun ammoo manneen murtii hojii isaanii

¹⁴⁸ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef Dhihaate, kan bara 2003, F.8.

¹⁴⁹ Af-gaaffiin Pirezidaantota Manneen Murtii Ol'aanoo fi Aanaalee, akkasumas Itti-gaafatamtoota Waajjiraalee Haqaa Godinaalee fi Aanaalee waliin gaggeeffame rakkoo kana sirriitti addeessa.

bilisummaa guutuun akka hin hojenne kan godhu¹⁵⁰ caalaayyuu, hojiin dhaddacha naannawaa itti fufinsa akka hin qabaanne godhaa jira¹⁵¹. Uwwisaan yoo ilaalles godina hunda aguugee hin jiru.¹⁵²

Kanaan walqabatee dhimmi biraa caqasamuu danda'u, yommuu mootummaan aanaalee haaraa hundeessu manneen murtiis duukuma hundeessuu dha. Fakkeenyaaaf, bara 1999tti mootummaan Aanaalee haaraa 28 hundeesssee ture. Manni Murtii Waliigala Oromiyaa manneen murtii aanaalee 28 ta'an faanuma hundeessuuf hojjetaa tureera¹⁵³. Haa ta'u malee, hojii gama kanaan hojjetamu milkeessuu keessatti hanqinni baajataa waan jiruuf¹⁵⁴, humna namaa fi loojistikiiwwan hojiif barbaachisan guuttachuun rakkoo cimaa mudatu dha.

Gara viidiyoo konfireensiitti yoo dhufnes, rakkowwan ni jiru. Viidiyoo konfireensiin manneen murtii fayyadaman ofii kan bitatan osoo hin taane baayyeen isaa qaama bulchiinsaa irraa ergisaan kan argame dha. Kana waan ta'eef, beellamni mana murtii fi sagantaan bulchiinsi qabu walirra bu'uu mala. Yeroo kana dursa kan itti fayyadamu abbaa qabeenyaa waan ta'eef, manni murtii beellama jijiiruuf ni dirqama. Kun ammoo dhaqqabamummaa yaadame akka hin milkoofne godha. Sagaleen qulqullina dhabuu, addaan cicciuu, ibsaan jidduutti baduu, ogeeyyi ICT haala salphaan argachuu dhabuunis rakkowwan biroo itti fayyadama viidiyoo konfiraansiin walqabatani dha.

Walumaagalatti, dhaddachi dhaabbii, fi dhaddachi naannawaa gurmeessuu, fi viidiyoo konfireensiin hojjechuun dhaqqabamummaa qaamaa (physical accessibility) mirkaneessuuf tooftaawwan gaarii ta'anis raawwii keessatti hanqina mataa isaanii kan qaban ta'uu jala muruun ni danda'ama.

¹⁵⁰ Fakkeenyaaaf, mana murtii aanaa tokkotti (maqaan mana murtichaa iciti dha) bulchiinsi magaalaa durgoo namoota lamaa nan danda'a jechuun waadaa seenee ture. Yeroo waadaa seenutti, bulchiinsi kun dhimma mana murtii kanaa qaba ture. Manni murtii dhimmicha ilaaLEE yoo murteessu qixa bulchiinsi yaadaan hin turre. Kana booda, bulchiinsi magaalaa osoon hojjettoota isaf durgoo kaffaluu manni murtii attamitti natti murteessa jechuun durgoo kaffaluuf waada seenee ture dhowwate.

¹⁵¹ Fakkeenyaaaf, Manni Murtii Ol'aanaa Godina Kibba Lixa Shawaa fi Manni Murtii Aanaa Saassiggaa dhaddacha naannawaa eegalani sababa hanqina baajataa addaan kan kutan ta'uu af-gaaffii Pirezidaantota manneen murtii kanneen (walduraa duubaan Obbo Xilaahun Birruu fi Obbo Waaqumaa Damisee) waliin gaafa 15/03/2004 fi 12/3/2004 gaggeeffame irraa hubachuun danda'ameera.

¹⁵² Fakkeenyaaaf, Godina Harargee Lixaatti dhaddachi naannawaa hojjetamaa hin jiru (Af-gaaffii Obbo Dajanee Ayyaansaa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Harargee Lixaa waliin gaafa 2/4/2004 A.L.Itti gaggeeffame).

¹⁵³ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan bara 1999, F.21.

¹⁵⁴ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate kan bara 2000, F.34.

4.2.1.2. Sirna Keessummeessaa

Karaa dhaqqabamummaan ittiin ibsamuu danda'u inni biraa, sirna keessummeessaa waliin kan walqabatu dha. Sirna keessummeessaa yommuu jennu ammoo yoo xiqlaate akkaataa hawaasni mana murtii abbaa dhimmaa simachuun tajaajiluu fi kutaalee tajaajila keessummeessaa kennan kan akka wiirtuu odeeffannoo hundeessuu dabalachuu danda'a. Dhimmoota kana irratti manneen murtii Oromiyaa maal akka fakkaatan mee haa ilaallu.

a. Akkaataa Hawaasni Mana Murtii Abbootii Dhimmaa Itti Simatuu fi Itti Tajaajilu

Hawaasni keenya hawaasa hedduu qaroomee adeemsa manneen murtii hordofanii fi jechoota isaan fayyadaman hunda kan hubatu dha jechuuf nama rakkisa. Kanaaf, haalli nuti ittiin keessummeessinu amma danda'ametti haala salphaa ta'ee fi tajaajilamaaf galuu danda'uun ta'uu qaba. Kana irratti manneen murtii keenya baayyee komatamaa akka turan ni beekama. Pirezidaantiin Mana Murtii Aanaa **waggoota 19f** abbaa seerummaan tajaajilan gocha godhaa turan akka itti aanutti gaabbiin yaadatu:

*Rifoormiin dura, "siqiqii" guddaati ture. Arrabsaa, dutaa, adabaa turre.
Waanuma uummata keessaaa bane hin fakkaannu. Amma fooyyee qabna.
Ifanaatillee jira malee adabbiin kun hin jiru. Ifannaas yoo ta'e marii irratti
kaafnee mari'achuun fooyyeessaa jirra¹⁵⁵.*

Kanaaf, sagantaalee fooyyaa'insaan dura akkaataan manneen murtii tajaajilamtoota itti keessummeessaa turan hawwataa dha nama hin jechisiisu. Yeroo ammaa kana jijiiramni jiru maal akka fakkaatu beekuuf abbootii dhimmaa, abbootii alangaa, fi poolisoota sadarkaa adda addaa irra jiran baay'inaan 24 ta'an,"*mana murtii kanatti ifannaas fi dunni isin mudate jiraa?*" gaaffii jedhu afaniin gaafatamanii deebii itti aanu kennaniiru:

Gabatee 4.11: Gabatee baay'ina haala keessummeessa hawaasa mana murtii ibsu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Jira</i>	<i>Hin jiru</i>
Abbootii dhimmaa	24	5	19

¹⁵⁵ Af-gaaffii Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa tokko (maqaan iciti) waliin gaafa 12/3/2004ALItti gaggeeffame.

Akkuma gabatee olii kana irraa hubachuun danda’amu, namoota 24 keessaa namoonni 19 (%79.16) tajaajilamuuf yommuu mana murtii dhufanitti ifannaa fi dunni isaan mudate akka hin jirre yoo ibsan,namoonni 5 (%20.83) ta’an ammoo ifannaa fi dunni isaan mudate kan jiru ta’uu ibsaniiru. Kun kan agarsiisu, akka waliigalaatti, keessummeessi jiru fooyyee kan qabu ta’us, ifannaa fi dunni ammayyuu manneen murtii keessaa guutummaan kan hin dhabamne ta’uu isaati. Namoota ifannaa fi dunni nu mudate jira jedhan shananiif gaaffiin “eenyu biratti?” jedhu kan dhiyaateef yoo ta’u, ”*4 ofisera seeraa biratti; 1 abbaa seeraa biratti*” jechuun deebisaniiru. “*Maal jedhe?*” gaaffiin jedhus achumaan kan dhihaateef yoo ta’u,”*naan hin caqaaccaqiin! Achi siq! naan jedhe*” jechuun deebii kennaniiru. Qorataan kunis yommuu ofiseroonni seeraa tajaajila kennan daawwannaag gaggeesseen kan hubate bakkeewwan tokko tokkotti jechootni ciccimoo ta’an ofiserootaan yommuu dubbatamu dhagaheera¹⁵⁶. Daawwannaad haddachaa godhameen garuu, abbootiin seeraa abbootii dhimmaa haala naamusawaa ta’een kan keessummeessan ta’uu argeera. Af-gaaffiin abbootii alangaa, abukaattotaa, fi poolisoota waliin gaggeeffames yaaduma kana kan cimsu dha.

Kanaaf, keessummeessi manneen murtii keenyaa akka waliigalaatti fooyyee qaba jechuun ni danda’ama. Kanaafis waanti haala mijeesse marii idilee fi teessumni hojjetootaa akkaataa JBAHn gurmaa’uu isaa akka ta’e af-gaaffiwwan adeemsifaman irraa hubachuun danda’ameera. Dabalataaniis, si’oominni tajaajilaa fooyyaa’aa jira. Kun abbaan dhimmaa waan barbaadu yeroo gabaabaa keessatti akka argatu waan godhuuf haala mufannaan itti uumamuu danda’u ni xiqqeessa. Kanas ta’u, hanqinni keessummeessa gama ofiseroota seeraatiin kan jiru ta’uun isaa dhimma dagatamuu hin qabne dha.

b. Wiirtuu Odeeffannoo Gurmeessuu

Sirna keessummeessaa keessatti waanti biraabarbaachisu wiirtuu odeeffannoo kenu manneen murtii keessatti gurmeessuu dha. Kana irratti manneen murtii Oromiyaa maalirra akka jiran beekuuf gaaffiin, “*Manni murtii keessan deeskii odeeffannoo qabaa?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaa 104f dhihaatee akka itti aanutti deebi’eera:

Gabatee 4.12: Gabatee manneen murtii keessatti gurmaa’uu wiirtuu odeeffannoo agarsiisu

¹⁵⁶ Fakkeenyaaaf, daawwannaad tajaajila ofiseroonni seeraa Mana Murtii Ol’aaana Godina Harargee Lixaa kennan gaafa 2/4/2004 gaggeeffame irratti, yommuu ofiserri seeraa tokko “achi siq! maal ta’eera kun!” jedhu dhagahee argeera.

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	60	59	1
Abbootii alangaa	44	34	10
Ida'ama	104	94	11

Gabatee kana irraa akkuma hubachuu dandeenyu namoota 104 keessaa, namoonni 94 (%90.38) manni murtii isaanii wiirtuu odeeffannoo akka qabu yoo ibsan, kan hafan 11(% 10.57) ammoo wiirtuu odeeffannoo akka hin qabne ibsaniiru.

Daawwanna manneen murtii 16 godhame keessattis¹⁵⁷ manneen murtii 13 ta'an wiirtuu odeeffannoo akka qaban; 3 ammoo kan hin qabne ta'uu hubachuun danda'ameera. Kun kan agarsiisu, manneen murtii keessatti wiirtuu odeeffannoo gurmeessuun bal'inaan kan itti deemame ta'us, ammallee kan hafu ta'uu isaati.

Bakkeewwan wiirtuleen odeeffannoo itti gurmaa'an yoo ilaalles loojistikiiwwan barbaachisoo ta'an kan akka kompuuteraa, fi bilbilaa, keessumaa sadarkaa aanaatti kan hin guutamne ta'uu daawwanna godheen qorataan kun hubateera. Loojistikiiwwan kunniin hin guutamne taanaan ammoo kutaa wiirtuu odeeffannoo gurmeessuu qofaan dhaqqabamummaa dhugoomsuun hin danda'amu.

Dhimmi biraa wiirtuu odeeffannoo waliin ilaalamuu danda'u, bakka abbootiin dhimmaa taa'anii dabaree isaanii eeggatani dha. Daawwanna manneen murtii 16 godhame hunda keessatti sadarkaa mijaa'inaan tokko ta'uu baatanis, bakki abbootiin dhimmaa taa'anii dabaree isaanii eeggatan ni jira. Kunis dhaqqabamummaa dabaluu keessatti gahee inni qabu salphaa miti.

4.2.1.3. Baasii (Kaffaltii Abbaa Seerummaa)

Kun kaffaltii tajaajila abbaa seerummaa agarsiisa. Hawaasi tajaajilamu osoo fedhuu sababa kaffaltiin tajaajilaa ol ka'eef mana murtii irraa kan baqatu yoo ta'e, dhaqqabamummaan jira hin jedhamu. Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa maal akka fakkaatan beekuuf qaphxii marii tokko ta'ee marii garee abbootii seeraa Manneen Murtii Ol'aanoof dhiyaatee ture.

¹⁵⁷ Manneen murtii daawwataman kunniin MMWO, Manneen Murtii Ol aanoo Godinaalee Wallagga Bahaa, Kibba Lixa Shawaa, Arsii Lixaa, Harargee Lixaa, fi Shawaa Bahaa; fi Manneen Murtii Aanaalee Guutoo Giddaa, Saassiggaa, Wolisoo, Iluu, Shaashamannee, Negellee, Ciroo, Mi'eessoo, Adaamaa, fi Ada'aa dha.

Haaluma kanaan, mariwwan garee hunda irrattu (bakkeewwan shan) kaffaltiin tajaajilaa amma kaffalamaa jiru kan ol ka'e miti; innumaa haala gabaa ammaa waliin yoo ilaalamu gadi bu'aa dha jedhaniiru. Manni murtii Waliigala Oromiyaas kan amma kaffalamaa jiru gadi bu'aa waan ta'eef, gara fuulduraatti fooyyeessuun barbaachisaa akka ta'e amana.¹⁵⁸

Kana biratti, unkaalee adda addaa qopheessuun akka abbaan dhimmaa tola fayyadamu gochuun abbaa dhimmaaf baasii kan xiqqeessu dha. Kana waan ta'eef, kaffaltiin abbaa seerummaa yeroo ammaa kaffalamaa jiru dhaqqabamummaa dhugoomsuu keessatti danqaa ta'uu akka hin dandeenye jala muruun ni danda'ama.

4.2.1.4. Hubannoo Seeraa Uumuu

Hojiin hawaasa biratti hubannoo uumuu akka qajeeltootti kan mana murtii miti¹⁵⁹. Manni murtii hubannoo ni uuma yoo jedhames murtii fi ajaja dhaddacha irratti kennuun kan uumu dha. Haa ta'u malee, manneen murtii Oromiyaa dhaddachaan alattuu tarkaanfiiwwan adda addaa fudhachaa jiru. Kana ilaachisee gaaffiin, "uummanni hubannoo seeraa akka qabaatuuf manni murtii hojii hojjete qabaa?" jedhu barreffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee akka itti aanutti deebi'eera:

Gabatee 4.13: Gabatee hubannoo seeraa uumuu mana murtii agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meega akka gaafatame</i>	<i>Qaba</i>	<i>Hin qabu</i>
Abbootii seeraa	60	54	6
Abbootii alangaa	39	15	24
Ida'ama	99	6 9	30

Gabatee olii kana irraa waanti hubatamu, namoota 99 gaaffii deebisan keessaa namoonni 69 (% 69.69) ta'an manni murtii hubannoo seeraa uummata biratti uumuuf hojii hojjete qaba yoo

¹⁵⁸ Af-gaaffii Obbo Taaddalaa Nagishoo, Pirezidaantii MMWO waliin gaafa 10/7/2004 ALItti gaggeeffame. Dabalataanis, Kaffaltiin tajaajila abbaa seerummaa yeroo ammaa kaffalamaa jiru gadi bu'aa waan ta'eef, fooyyeessuun barbaachisaa akka ta'e qorannoona bara 2003A.L.I Inistiitiyyutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'anno Seeraa oromiyatiin gaggeeffame agarsiiseera.

¹⁵⁹ Hojiin kun seeraanis waajjira abbaa alangaaf kennemeera (Labsii Qaamota Raawwachiiftuu Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiidhaan Gurmeessuu fi Aangoo fi Hojii Isaanii Murteessuuf Bahe, Lab.Lak. 163/2003,kwt. 22(11) ilaalaa)

jedhan, namoonni 30(%30.30) ta'an ammoo gama kanaan hojiin hojjetame hin jiru jedhaniiru. Warreen hojiin hojjetame hin jiru jedhan sababni isaan dhiyeessan, dhaddachaan alatti hawaasa seera barsiisuun hojii mana murtii miti kan jedhu dha. Sababni kun sirrii ta'us, manni murtii hojiiwan hojjete akka qabu namoonni baayyee (%69.69) ibsaniiru. Haaluma kanaan, kora haqaa qopheessuun sana irratti uummata hubachiisuu, waaree duraa fi waaree booda dhaddachi osoo hin eegaliin uummata barsiisuu, barreeffamoota adda addaa qopheessuun raadiyoon barsiisuu¹⁶⁰, barruu "haqaaf" jedhu maxxansuu, abbootii seeraa manneen murtii hawaasummaa gandaa barsiisuu, fi kkf hojiiwan gama kanaan hojjetamani dha. Dhimmi hawaasaaf hubannoo seeraa kennuu kun akka qaphxii marii tokkootii abbootii seeraa manneen murtii ol'aanoo godinaalee 5f dhiyaatee kan ture yommuu ta'u, godinaaleen 4 haaluma walfakkaatuun hojiin manneen murtii isaanii keessatti hojjetamaa kan jiru ta'uu yoo ibsan, godinni tokko garuu (Shawaa bahaa) kun hojii mana murtii waan hin taaneef barsiisaa kan hin jirre ta'uu hubatameera.

Qorataan kunis daawwannaag gaggesseen manneen murtii dhimmoota akka naamusa dhaddachaa, jaarsummaan dubbi fixachuu, miidhaa ragaan sobaa dhaqqabsiisuu, fi kkf irratti osoo dhaddachi hin eegaliin yommuu hawaasa tajaajilamuuf dhufe barsiisaan qaamaan daawwateera. Barumsi kun bakka tokko tokkotti xiyyeffannoo guddaa argatee abbootii seeraan kan kennamu yommuu ta'u, bakka tokko tokkotti ammoo ofiiseroota seeraa fi hojjettoota kutaa deeskii odeeffannoon kennamaa jira¹⁶¹.

Hojiiwan kanneen hojjechuun bu'uuraan hojii mana murtii ta'uu baatus kana hojjechuu isaatiin, keessumaa kora haqaa irraa bu'aalee hedduu kan argate ta'uu MMWO cimsee amana¹⁶². Sababni isaa, hawaasi hojimaata mana murtii akka beeku, manni murtii, murtii

¹⁶⁰ Kun manneen murtii baayyee hojjetamaa kan jiru osoo hin taane, Manni Murtii Ol'aanaa Godina Arsii Lixaa FM Shaashamanneetti fayyadamee hojii hojjechaa jiru kan agarsiisu dha (Marii garee abbootii seeraa Maa Murtii Ol'aanaa Godina Arsii Lixaa waliin gaggeeffame).

¹⁶¹ Fakkeenyaaaf, Mana Murtii Aanaa Guutoo Giddaatti abbootii seeraan, Mana Murtii Ol'aanaa Godina Arsii Lixaatti abbootii seeraan qophaa'ee hojjettoota deeskii odeeffanno, fi manneen murtii baayyee keessatti ammoo ofiseerota seeraan kennamaa jira. Yeroo akkas jennu garuu, hojiin uummata barsiisuu manneen murtii hunda keessatti hojjetamaa jira jechuu akka hin taane hubatumuu qaba. Fakkeenyaaaf, bakkeewwan qorannoon kun irratti gaggeeffame keessaa Manni Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Bahaa barsiisaa hin jiru. Hojiin kun bu'uuraan gahee mana murtii akka hin taanes cimsanii kan amanan ta'uu marii garee abbootii seeraa waliin taasifamerra hubachuun danda'ameera.

¹⁶² Af-gaaffii Obbo Taaddala Nagishoo, olitti yaadannoo lak. 30 waliin gaggeeffame.

bu'a qabeessa ta'e kennuuf ragaan dhiyaatuuf dhugaa ta'uu akka qabu waltajji kora haqaa kana irratti qabsiisuun waan danda'ameefi.

Kanaafuu, hubannoo seeraa uummataaf kennuu ilaalchisee manneen murtii Oromiyaa hanga isaan irraa eegamu caalaa karaa dheeraa deemaniiru jechuun ni danda'ama.

4.2.1.5. Gargaarsa Seeraa Kennuu

Gargaarsa seeraa yommuu jennu abukaattoo ittisaa fi namoota gorsa seeraa barbaadaniif (legal clinics) kennuu dabalachuu kan danda'u dha. Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa maalirra akka jiran beekuuf akka qaphxii marii tokkotti hirmaattota marii gareef dhiyaateera.

Haaluma kanaan, abukaattoon ittisaa sadarkaa manneen murtii ol'aanoo fi waliigala qofatti daangeffamanii kan jiran akka ta'e hubachuun danda'ameera. Godinni hin qabnes jira. Haa ta'u malee, sadarkaa manneen murtii aanaattis abukattoon ittisaa ni barbaachisa ture¹⁶³. Gorsi seeraas godinaalee yuunivarsiitii qaban qofa irratti kan daanga'e dha. Fakkeenyaaaf, Jimmaa, Wallagga Bahaa, fi Shaashamanneetti yunivarsiitiin Jimmaa, wallaggaa, fi Hawaasaa gorsa seeraa kennaa akka jiran marii garee abbootii seeraa Manneen Murtii Ol'aanoo waliin godhamee fi bar-gaaffiwwan guutaman irraa hubachuun danda'ameera¹⁶⁴.

Kanaaf, dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojiin gama gargaarsa kennutiin godhamaa jiru uwvisa barbaachisu kan hin arganne akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

4.2.1.6. Hiiktuu Afaanii

Afaan hojii manneen murtii naannoo keenyaa afaan Oromoo ta'us, himatamtoota afaan Oromoo hin beekneef manni murtii turjumaana (hiiktuu afaanii) dhaabuu akka qabu Heerri

¹⁶³ Sadarkaa Manneen Murtii Aanaatti kan barbaachisu ta'uu Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Lab. Lak.141/2000 irraa caalaatti hubachuun ni danda'ama. Labsiin kun kwt. 17(2) jalatti, nama abukaattoo ittisaa dhaabbachuu hin dandeenyre yakka hidhaa cimaa waggaa 5 gadi hin taaneen adabsiisuun himatameef manni murtii baasii mootummaatiin abukaattoo ittisaa ni dhaabaaf jedha. Kwt. 27(2) jalatti ammoo manni murtii ol aanaa dhimmoota yakkaa ka'umsi adabbii isaanii waggaa 10 ol ta'e irratti aangoo abbaa seerummaa sadarkaa jalqabaa ni qabaata jedha. Tumaalee labsii kanaa irraa waanti hubannu, manneen murtii aanaalee yakkoota waggoota 10 fi isaa gadi ta'an ilaaluuf aangoo sadarkaa duraa kan qaban ta'uu dha. Yakkoota waggaa 5 gadi hin taaneen adabsiisaniiif ammoo manni murtii abukaattoo dhaabuu akka qabu labsiin kun tumee jira. Kun kan agarsiisu sadarkaa manneen murtii aanaaleettis abukaattoon ittisaa barbaachisaa ta'uu dha.

¹⁶⁴ Fakkeenyaaaf, Marii garee abboootii seeraa Mana Murtii ol'aanaa Godina wallagga Bahaa waliin gaafa 7/03/2004, fi Godina Arsii Lixaa waliin gaafa 21/03/2004 gaggeeffame kaasuun ni danda'ama.

mootummaa naannoo keenyaa kwt. 20(7) jalatti ni tuma. Labsiin Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Lab.Lak.141/2000 kwt.14 kanuma dabala. Kana ilaachisee qabatamaan manneen murtii maal akka fakkaatan beekuuf qaphxii marii tokko ta'ee marii garee abbootii seeraa manneen murtii ol'aanoo godinaalee shaniif dhihaatee ture. Bifa af-gaaffiinis bakka itti dhihaate qaba. Haaluma kanaan, dhimmoonni lama akka rakkotti caqasamuu danda'u.

Tokkoffaa, manni murtii turjumaana kan dhaabu himatamtoota yakkaafidha. Himatamtoota sivilif turjumaanni dhaabaamaa hin jiru. Kanaaf, yeroo ammaa kana qabatamatti turjumaana dhaabuun gosa dhimmaa irratti kan hundaa'u waan ta'eef daangeffamaa dha¹⁶⁵. Haala kanaan daangessuun hawaasaa fi dhaabbilee afaan hojii isaanii afaan Amaaraa ta'e tokko tokko kan akka teelekoominikeeshinii biratti komii kaasaa kan jiru dha. Komiin akkasii kun jiraachuu manni murtii waliigalaa Oromiyaas ni beeka¹⁶⁶. Haa ta'u malee, sodaan dhimma kana irratti jiru, himatamaa hiikkaa afaanii gaafatu maraaf hiiktuun afaanii kan hayyamamu yoo ta'e, afaan dhaddachi ittiin gaggeeffamu irratti dhiibbaa fiduu danda'a waan ta'eef, ammaaf

¹⁶⁵ Kana irratti tumaan Heera mootummaa RDFIs ta'e Heera mootummaa naannoo keenyaa, keessumaa hiikkaa afaan Ingilizii tumaa mirgi kun jalatti argamu mata-duree kwt. 20 yoo ilaalle, "the rights of the accused persons" jedha malee,"the rights of the defendants" waan hin jenneef, mirgichi himatamtoota yakkaa qofatti kan daanga'e fakkaata. Seerota deemmii falmii biyya keenyaa keessatti jechi *accused* jedhu himatamaa yakkaa;jechi "defendant" jedhu ammoo himatamaa siivilii agarsiisa. Kana jechuun garuu, jechoota kanniin haala kanaan ala waljala dabarsinee fayyadamuu hin dandeenyu jechuu miti.Fakkeenyaaaf,jechi defendant jedhu himatamaa yakkaa fi himatamaa siivilii bakka bu'u danda'a. Gama biraatiin, hiikkaan afaan Oromoo, "mirga namoota himatamanii"; akkasumas, hiikkaan afaan Amaaraa "yetekessesuu sewoch mebt" jechuun waan tumanif mirgichi gosa dhimmaa irratti osoo hin hundaa'iin himatamtoota hundaaf kan tajaajilu fakkaata. Dhugaa dha! Mirgi hiikkaa afaanii Heeraan taa'ee jiru himatamtoota siivilii ni dabalatamoo hin dabalatu kan jedhu ilaachisee biyyoota biraa keessattis hubannoont walfakkaataa ta'e hin jiru. Fakkeenyaaaf, Ameerikaa keessatti manneen murtii tokko tokko tajaajila hiikkaa afaanii himatamtoota yakkaa qofaaf yoo kennan gariin isaanii ammoo himatamtoota yakkaa fi siivilif kenuu (Fakkeenyaaaf, Charles M. Graubu & Llewellyn Joseph Gibbon, Protecting the Rights of Linguistic Minorities: Challenges to Court Interpreters, New Eng. L.Rev.1996,F.8;An Analysis of the Systematic Problems Regarding Foreign Language Interpretation in the North Carolina Court System and Potential Solutions,FF 10-15 ilaalaa). Hundaa ol garuu, tajaajilli hiikkaa afaanii himatamtoota yakkaa qofa osoo hin taane himatamtoota siivilifis kan ilaallatu ta'u,yaaad-rimee dhaqqabamummaa haqaa (access to justice) irraa hubachuun ni danda'ama. Haqti dhaqqabamaa haa ta'u yemmuu jedhamu,haqa yakkaa qofa dhaqqabamaa taasifna jechuu osoo hin taane haqa siivilis dhaqqabamaa taasifna jechuu agarsiisa. Kun ammoo tajaajjila hiikkaa afaanii himatamtoota yakkaa qofaaf osoo hin taane,himatamtoota siivilifis kennuun barbaachisaa akka ta'e nutti mul'isa.

¹⁶⁶ Af-gaaffii Obbo Taaddala Nagishoo, olitti yaadannoo lak.30 waliin gaggeeffame.

himatamaa yakkaaf turjumaana dhaabuun isa kaan suuta yoo itti deemne wayya ejjennoo jedhu qabatee jira¹⁶⁷.

Qorataan kunis sodaa MMWO kana ni qooddata. Haata'u malee,mirgichi mirga Heeraan dhugoome waan ta'eef, sodaa kanaaf jecha qofa dhimma yakkaa qofatti daangessuun sirii hin ta'u. Yoo dhibellee sodaa kana maqsuuf mala biraa barbaaduuti gaarii ta'a. Fakkeenyaaaf, sirna itti baasuun dhimma siivilii irratti nama attamiif hiiktuun afaanii dhaabbachuu akka qabu daangessanii kaa'uun ni danda'ama.

Lammeffaa, hiiktuun afaanii akka caasaatti manneen murtii keessa jira. Garuu, bakka hundatti qacarriin isaa kan raawwate miti. Fakkeenyaaaf, Manni Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Bahaa qacaratee hin qabu. Kun ammoo akka abbootiin seeraa ofuma isaanii hiikaa dhaddacha gaggeessan godhaa jira. Manneen murtii qacaratanis (fakkeenyaaaf, Mana Murtii Ol'aanaa Godina Harargee Lixaa) namni hiiktuu afaanii ta'u tokko gahumsaa fi naamusa attamii qabaachuu qaba haala jedhuun qorannoo irratti kan hundaa'e osoo hin taane, bakka duwwaarra wayya haala jedhuuni.

Kana waan ta'eef, dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessatti hojiin gama hiiktuu afaaniin hojjetamaa jiru laafaa akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

4.2.1.7. Yeroo Hojii

Rifoormiiwan manneen murtii keessatti adeemsifaman karaa qaama alaa kanneen akka mootummaatti gaggeeffaman qofa irratti kan daangeffaman osoo hin taane, kanneen kaka'umsa manneen murtii gaggeeffamanis kan dabalatu dha. Rifoormiiwan akkasii keessaa tokko yeroo hojiin kan walqabatu dha. Haaluma kanaan, manneen murtii guyyoottan Sanbataa fi Dilbataa, fi ayyaanaa (holidays) duratti banaa hin turre amma banaa ta'aniiru. Kanaanis, dhimmoonni ariifachiisoo ta'an kan akka mirga qabamtootaa sa'atii 48 keessatti mana murtiitti dhiyaachuu mirkaneessuuf haala gaarii kan mijesse dha. Bifuma walfakkaatuun, Manneen murtii waqtii gannaajila kennaan kan hin turre ta'uun isaanii beekamaa dha. Yeroo ammaa garuu, manneen murtii keenya wagga guutuu banaa akka ta'anii fi Abbootiin Seeraa yeroo boqonnaa qaban (waggaatti baatii lama) dabareedhaan akka itti fayyadaman ta'eera.

¹⁶⁷ Af-gaaffii Obbo Taaddalaa Nagishoo, olitti yaadannoo lak.30 waliin gaggeeffame

Rakkoon hojii guyyoottan Sanbataa, Dilbataa fi Ayyaanaan walqabatee mul'atu, durgoo waliin walqabata. Amma kan ta'aa jiru, abbootii seeraa guyyoottan kanniin hojjetaniif guyyoota hojii idilee irraa boqonnaa kennuu dha. Baajataan walqabsiisuun hooggansi MMWOs kanuma ta'aa jiru kanatti amana¹⁶⁸. Haa ta'u malee, abbootiin seeraa guyyaa kana guyyaa hojii idileen akka bakka bu'u taasisuun mana murtii fayyadamaa hin taasisu yaada jedhu qabu¹⁶⁹. Sababni kaasanis, baay'ina hojii guyyoota hojii idilee hojjetamuu fi guyyoota Sanbataa, Dilbataa, fi Ayyaanaa hojjetamuun walbira qabamee yoo ilaalamu, kan guyyoota hojii idilee hojjetamuti caala. Guyyoottan Sanbataa, Dilbataa, fi ayyaanaa galmeewan dhiyaatan giddu-galeessaan 2-3 hin caalan; guyyoota hojii idilee garuu abbaan seeraa mana murtii aanaa tokko giddu-galeessaan galmeewan 7-10 hojjeta jechuun yaada isaanii cimsu.

Rakkoo baajataa amma manni murtii qabu waliin yoo ilaalamu tarkaanfiin hooggansi fudhate sirrii ta'us, muuxannoo waajjiraalee biroon walbira qabnee yoo ilaallu yaadni abbootiin seeraa kaasan kun yaada hooggansaa caalaa madaallii kan kaasu fakkata. Fakkeenyaaf, Hospitaala keessatti Dookterri tokko yeroo hojiitiin ala yoo hojjetu, durgooti kaffalamaaf malee guyyoota hojii idileen bakka hin bu'uufi.

Kanaaf, guyyoottan Sanbataa, Dilbataa, ayyaanaa fi waqtilee gannaan manneen murtii tajaajila akka kennan gochuun rakkoo olitti tuqame kana qabaatus, dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessatti gahee inni qabu salphaa miti.

4.2.1.8. Hiikcaa Waldiddaa Filannoo (ADR)

Kallattii furmaata argachuu danda'uutiin qaphxiin biraan dhaqqabamummaa ibsu hiikcaa waldiddaa filannoo (ADR) ti. Sirna hiikcaa waldiddaa filannoo diriirsuun dhaqqabamummaa qofa osoo hin taane, si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessuufis gahee guddaa qaba. Kun manneen murtii Oromiyaa keessatti maalirra akka jiru beekuuf gaaffiin, “*man a murtiin alatti dubbiin ADRn akka dhumiif manni murtii ni jajjabeessaa?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee deebii itti aanu argateera.

Gabatee 4.14: Gabatee sadarkaa ADRn manneen murtii Oromiyaa

keessatti irra jiru agarsiisu

¹⁶⁸ Af-gaaffii Obbo Taaddalaa Nagishoo, olitti yaadannoo lak.30 waliin gaggeeffame.

¹⁶⁹ Marii garee abbootii seeraa Manneen Murtoo Ol'aanaa Godinaalee 5 waliin gaggeeffame. Af-gaaffiin Pirezidaantota Manneen murtii Ol'aanoo fi Aanaalee waliin gaggeeffames yaaduma kana cimsa.

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	61	53	8
Abbootii alangaa	34	24	10
Ida'ama	95	77	18

Gabateen olii kun kan dubbisu, namoota 95 keessaa namoonni 77(%81.05) ta'an "eyyee" ni jajjabeessa yoo jedhan, kan hafan 18 (%18.94) ammoo "lakkii" hin jajjabeessu jedhaniiru. Namoonni "eyyee" jedhan dhimmoota armaan gadii akka sababaatti caqasu:

- ✓ ADRn dubbi fixachuun akka danda'amu dhaddachi eegaluun dura hawaasa barsiisuu
- ✓ Dhimmoota seerri jaarsummaan dhumuu danda'u jedhee tume kan akka falmii dhirsaa fi niitii dhaddacha irratti abbootii dhimmaatti himuu, fi
- ✓ Kora haqaa irratti dhimmoota araaraan fixachuun gaarii ta'uu hubachiisuu

Namoonni "lakki" jechuun deebisan ammoo kaka'umsa dhuunfaa abbootiin seeraa godhaniin alatti mana murtii keessatti caasaa (institutionalize) ta'ee diriiree hin jiru jedhu. Yaadni marii garee abbootii seeraa manneen murtii ol'aanoo 5tti godhames yaada bar-gaaffiidaan walitti qabame kana kan deggaru dha.

Akka mana murtiitti garuu, sirna waldiddaa filannoo diriirsuuf bara 2003 keessa qorannoo gaggeessuun akkaataa bu'aa qorannicha hojiirra oolchan irratti namoota 120 ta'aniif leenjiin kennemeera.¹⁷⁰ Sirna waldiddaa filannoo kana bifa qindoomba qabuun hojiirra oolchuuf sochiin jalqabuus sagantaalee fooyya'insaa hojiirra oolchuu keessatti dhimmoota akka carraa gaariitti ilaalaman keessaa isa tokko akka ta'es MMWO ni amana¹⁷¹.

Kana waan ta'eef, hiikkaan waldiddaa filannoo akka dhuunfaatti tattaaffii abbootiin seeraa godhaniin ala, akka caasaatti bifa qindoomeen manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolee hin jiru. Kanas ta'u, hojiin akka sirnaatti jalqabame kan jiru ta'uu hubachuun barbaachisaa dha.

¹⁷⁰ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef Dhihaate kan bara 2003, F.16.

¹⁷¹ Af-gaaffii Obbo Sayid Jundii, Pirezidaantii Itti Aanaa MMWO waliin gaafa 24/04/2004 ALI gaggeeffame.

4.2.1.9. Tuulama Dhimmootaa Salphisuu

Tuulamni dhimmootaa sababoota dhaqqabamummaa abbaa seerummaa xiqqeessan keessaa isa tokko akka ta'e qorannoon SFSH akka biyyaatti gaggeeffame ni ibsa¹⁷². Kana irrattis manneen murtii keenya maal akka fakkaatan beekuuf gaaffiin, "tuulama dhimmootaa salphisuuf manni murtii tarkaanfiwwan fudhate qabaa?" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhiyaatee akka itti aanutti deebi'ee jira.

Gabatee 4.15: Gabatee tuulama dhimmootaa salphisuuf tarkaanfii fudhatame agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	53	3
Abbootii alangaa	38	31	7
Ida'ama	94	84	10

Akkuma gabatee olii kana irraa dubbisuun danda'amu, namoota 94 gaafataman keessaa namoonni 84 (% 89.36) ta'an tuulama dhimmootaa salphisuuf hojiin hojjetame jira yoo jedhan, kanneen hafan 10 (%10.63) ammoo kana irratti hojiin hojjetame kan hin jirre ta'uus ibsaniiru. Warreen hojiin hojjetame jira jedhan kanneen armaan gadii akka fakkeenyatti kaasu:

- ✓ Galmeewan umrii dheeraa qabaniif dursa laachuun akkaataa dhufaatii isaaniitti akka keessummaa'an gochuu
- ✓ Duulaan gal mee hojjechuu
- ✓ Dhaddacha irra deebi'uun gurmeessuu
- ✓ Baajataa fi humna namaa dabaluu
- ✓ Ganna fi bona hojjechuu
- ✓ Dhimmoonni jaarsummaan dhumachuu akka danda'an waltajjiwwan kora haqaatti fayyadamuun hawaasa hubachiisuu
- ✓ JBAH hojiirra oolchuun beellamni akka gaggabaabbatu gochuu fi kkf dha.

¹⁷² Federal Democratic Republic of Ethiopia Comprehensive Justice System Reform Program 2005 G.C., F.223.

Hojiwwan kanniin hojjetamuu isaaniitiin yeroo ammaa kana galmeewan beellama irra jiran baayyee gadi bu'anii jiru. Af-gaaffiin pirezidaantota manneen murtii sadarkaa adda addaa , Itti Gaafatamtoota Waajjiraalee haqaa sadarkaa adda addaa, abbootii seeraa, fi abbootii alangaa waliin gaggeeffames kanuma agarsiisa. Kana caalaas, xiinxalli nuti olitti si'oomina irratti goone tuulama dhimmoottaa salphisuuf hojiin hojjetame jiraachuu nuuf mirkaneessa. Sababni isaa, xiinxala olii keessatti si'oominni dabaleera erga jennee, karaa biraatiin tuulamni dhimmoottaa hir'ateera jechuu keenya waan ta'eefi. Kanaafuu, tuulama dhimmoottaa xiqqeesuuf manneen murtii Oromiyaa tarkaanfiwwan hedduu kan fudhatanii fi gama kanaan dhaqqabamoos ta'ani dha jechuun ni danda'ama.

4.2.2. Furmaata Bu'a Qabeessa Ta'e Argachuu

Dhaqqabummaan kan ibsamu furmaata argachuu danda'uun qofa osoo hin taane furmaanni argamu sunis bu'a qabeessa yoo ta' e dha. Furmaanni kennamu bu'a qabeessa kan jedhamu waantota gurguddoo lama: murtiin kennamu qulqulluu ta'uu, fi inni murtaa'e akka murtaa'etti raawwachuu danda'uu dha. Mee manneen murtii keenya dhimmoota kana irratti maalirra akka jiran itti aansinee haa ilaallu.

4.2.2.1. Qulqullina Murtii

Qulqullinni murtii dhugoomuu kan danda'u gahumsii fi naamuusi hawaasa mana murtii, keessumaa kan abbootii seeraa mirkanaa'uu yoo danda'e dha. Gahumsaa fi naamusa mirkaneessuu irratti manneen murtii Oromiyaa maal hojjetan kan jedhu asiin gaditti mata-duree bilisummaa fi itti-gaafatamummaa jedhu jalatti kan ilaallu ta'a. Qulqullinni jira ykn hin jiru jechuuf ofii isaatiin qorannoo of danda'e tokko ta'uu danda'a. Sababni isaa, dhimmi kun hojiwwan teekinikaan akka footoo kooppii kaasuu irraa eegalee hanga hojii ogummaa kan akka murtii kennuu of keessatti hammachuwaan danda'uuf, daangaan isaa bal'aa waan ta'eefi. Kana gochuun kaayyoo qorannoo kanaa miti. Asitti kan godhame, qulqullinni hojii abbaa seerummaa akka waliigalaatti yoo ilaalamu maalfakkaata kan jedhu agarsiisu dha. Kanaafis gaaffiin "*Murtiin manneen murtiin kennamaa jiru qulqullina qaba jettuu?*" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf kan dhiyaate yoo ta'u, deebiinis akka armaan gadiitti kennameera:

Gabatee 4.16: Gabatee qulqullina qabaachuu fi dhiisu murtii agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>	<i>Eyyee fi lakki</i>
Abbootii seeraa	55	39	11	5
Abbootii alangaa	41	12	29	-
Ida'ama	96	51	40	5

Akkuma gabateen kun agarsiisu,namoota 96 gaafataman keessaa 51(%53.12) murtiin kennamu qulqullina qaba yoo jedhan,namoonni 40(%41.66) garuu, qulqullina hin qabu jedhaniiru. Namoonni hafan 5 (%5.2) ammoo murtiin qulqullina qabus; hin qabnes jira jechuun yaada isaanii kennaniiru. Yaada isaanii kana sababaanis deeggaraniiru. Haaluma kanaan, namoonni “eyyee” jechuun deebisan,

- Hojiirra oolmaa qajeelfama adabbii
- Mariin idilaa'uun ijoowwan seeraa irratti mari'achuu
- Tuulamni dhimmootaa salphachuu
- Leenjiin adda addaa karaa adda addaa kennamuu akka sababaatti kaasu.

Gama biraatiin, namoonni “lakki “ jechuun deebisan,

- Hanqinni hubannoo,fi naamuusaa jiraachuu
- Hojiin baayyachuu isaatiin nuffuu; sababa kanaanis ragaa sirriitti madaaluu dhabuu, ijoo dubbi qulqulla'uu qabu osoo hin qulqulleessiin hafuu, gal mee gadi fageenyaan qorachuu dhabuu
- Seeraan ala murtii daangessuu
- Barreessitoonni uummataa fi abukaatonni dhuunfaa naamusaa badaa agarsiisuu,fi
- Ragaan sobaa qindaa'uu akka sababaatti caqasu.

Egaa, namoonni 51(%53.12) murtiin kennamu qulqullina qaba yoo jedhanillee namoonni lakkofsi isaanii akka laayyootti hin ilaalamne,40(%41.66) ammoo qulqullina hin qabu jedhaniiru. Kun,murtiin kennamu rakkoo qulqullinaa akka qabu nuuf akeeka waan ta'eef, xiyyeffanno barbaada. Gaaffimti kun akka qaphxii marii tokkootti abbootii seeraa manneen murtii ol'aanoo 5f dhiyaateera¹⁷³. Marii gaggeeffame kana irraa waanti hubachuun danda'ame, qulqullina irratti hedduu kan hafuu fi murtiawan tokko tokko ammoo innumaa

¹⁷³ Mariin garee kan gaggeeffame abbootii seeraa manneen murtii ol aanoo godinaalee Wallagga Bahaa, Kibba Lixa Shawaa,Arsii Lixaa,Harargee Lixaa,fi Shawaa Bahaatti.

raawwachiisuufuu kan nama rakkisan ta'uu dha¹⁷⁴. Af-gaaffiin abbootii alangaa, abukaattoota maqaa gaarii qabu hawaasa keessatti jedhamanii yaadamanii fi abbootiima seeraa waliin gaggeeffames qulqullinni, keessumaa sadarkaa manneen murtii sadarkaa jalqabaatti dubbii dhagahan biratti ammallee kan hafu ta'uu mirkaneessa¹⁷⁵.

Haaluma walfakkaatuun, karoora ijoo manneen murtii Oromiyaa bara 2004ALItti yoo ilaalle rakkooowwan ijoo jedhamanii adda bahuun¹⁷⁶ irratti hojjechuuf karoorfaman keessaa tokko rakkoo qulqullina tajaajilaan, keessumaa ammoo tajaajila abbaa seerummaan walqabatu dha¹⁷⁷. Rakkoon kun waa sadii jechuunis, hanqina dandeettii fi gahumsaa, rakkoo naamusaa, fi tajaajilamtootaaf quuqama ol'aanaa qabaatanii dhugaa baasuuf yaalii barbaachisu gochuu dhabuu irraa kan maddu akka ta'es karoorri kun adda baasee kaa'a¹⁷⁸.

Kun hundi kan agarsiisu, qulqullinni murtii hanga barbaadamu irra kan hin geeny'e ta'uu isaati. As irratti dhimmi dagatamuu hin qabne, haalli uumama hojii abbaa seerummaa akka hojiwwan biroo dogoggoraa sirreessaa (trial and error) kan hojjetamu miti. Murtiin kennamu qabeenyaa fi lubbuu namaa irratti dha. Kanaaf, dogoggorri mana murtii keessatti uumamu akka laayyootti ilaalamee kan bira darbamu miti. Xiqqoodhumti ishee hojii dhaqqabamummaa mirkaneessuuf hojjetamu (actual accessibility) duubatti harkisuu kan danda'u waan ta'eef, xiyyeffannoo addaa kan barbaadu ta'uu hubatamuu qaba.

4.2.2.2. Raawwii Murtii

Murtii qulqullina qabu kennuu qofaan dhaqqabamummaan hin dhugoomu. Murtiin qulqulluu kenname sun akka murtaa'etti raawwachuu yoo danda'e malee. Gama kanaan, maalti akka jiru beekuuf, gaaffiin raawwiin walqabatu akka qaphxii marii tokkootti abbootii seeraa

¹⁷⁴ As irratti waanti hubatamuu qabu, abbootiin seeraa mariin waliin gaggeeffame murtiin qulqullina qabu kan jiru ta'uu osoo hin ibsiin bira hin dabare. Akkuma sana mara, murtiin qulqullina hin qabnes kan jiru ta'uu ibsaniiru. Haa ta'u malee, sadarkaa qulqullina hojiin abbaa seerummaa barbaaduun yoo ilaalam, baayyee kan hafuu fi xiyyeffannoo guddaa kan barbaadu ta'uu jala muranii agarsiisiiru.

¹⁷⁵ Fakkeenyaaaf, Manni Murtii Aanaa Arsii Negellee qulqullina irratti maal akka fakkaatu ofuma isaa of madaaluuf bara kana kurmaana 1ffaa keessa galmeewan hojjetaman kan sakatta'e yoo ta'u, sakatta'insa gaggesseenis dhimmootni baayyee akkaataa qulqulla'u qabanitti osoo hin qulqulleessiin (keessumaa dhimmoota maatii) ariitiin murteessuun kan jiru ta'uu bira gaheera (Af-gaaffi obbo Girmaa Taabor, B/B Pirezidaantii MMA Arsii Negellee waliin gaafa 26/03/2004 ta'e).

¹⁷⁶ Karoora Ijoo Manneen Murtii Oromiyaa Kan Bara 2004, F.12-13.

¹⁷⁷ Akkuma 48ffaa, F.17.

¹⁷⁸ Akkuma 49ffaa, F.12.

manneen murtii ol'aanoo 5f dhiyaateera. Marii kana irraa kan hubatame akka waliigalaatti kan ture wajjiin walbira qabamee yoo ilaalamu fooyee qabaatus, murtii siivilii raawwachiisuu, keessumaa warreen manneen qopheessaatiin raawwataman irratti harkifannaan kan jiru ta'uu dha. Fakkeenyaaaf, osoo hin raawwatiin raawwadheera jechuun xalayaa sobaa mana murtiif barreessuunillee rakkoo qabatamatti mul'atu dha. Yeroo kana manni murtii dhuguma itti fakkaatee galmee yoo cufu, boodarra ol iyyanni yeroo itti fudhatamuti jira. Rakkoon kun jiraachuu af-gaaffiin abbootii dhimmaa waliin gaggeeffames ni mul'isa. Fakkeenyaaaf, abbaan dhimmaa Obbo Andaargee Katamaa jedhamu galmee raawwii Lak.11454 Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Bahaa ta'e irratti rakkoo isa mudate akka itti aanutti aariin ibsa:

Lafa hangi isaa heektaara 2000 ta'e caalbaasiin manuma murtii kanarraa (MMO Godina Shawaa Bahaa) biteen ture. Kana keessaa hektaara 1000 qofati harka koo gale. Hektaarri 1000 ammayyuu naaf hin raawwatamne. Manni murtii raawwadhaafii jedhee deddeebi'ee ajaja kennee ture. Waajjirri kantiibaa lafti hektaara 1000 kun osoo naaf hin raawwatiin akka murtaa'etti raawwanneerra jedhee sobaan mana murtiif xalayaa barreesse. Manni murtii kanaan achi waanan godhu hin jiru jechuun galmee na jalaa cufe¹⁷⁹.

Raawwiin walqabatee rakkooowwan mul'atan baayyeen keessa mana murtii irraa kan maddan osoo hin taane, qaamolee alatti kan rarra'ani dha. Manni murtii, murtii murteesse akka raawwatuuf ajaja erga kennee booda hojiin hafu kan qaama raawwachiiftuu ta'a. Haaluma kanaan, waajjiraaleen akka lafaa fi eegumsa naannoo, bulchiinsa magaalaa, poolisii fi kkf murtii kennname raawwachiisuu keessatti gaheen qaban guddaa ta'ee osoo jiru, yeroo dagatan ni mul'ata.

Gabaabumatti, dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessatti raawwiin murtii bakka ol'aanaa kan qabu ta'us, ammallee hanqinni kan jiru ta'uu mariiwwan garee fi af-gaaffiwwan gaggeeffaman irraa hubachuun danda'ameera.

¹⁷⁹ Af-gaaffii obbo Andaargee Katamaa, abbaa dhimmaa Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Bahaa waliin gaafa 10/04/2004 ALItti gaggeeffame.

4.3. Bilisummaa fi Itti gaafatamummaa

4.3.1. Walmadaaluu Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaa

Bilisummaa mirkaneessanii itti gaafatamummaa of duubatti dhiisuun,ykn itti gaafatamummaa mirkaneessanii bilisummaa of duubatti dhiisuun hojiin abbaa seerummaa milkaa'uu hin danda'u. Jara lachuu walmadaalchisanii deemuun manneen murtiif filannoo osoo hin taane dirqama. Kana irratti manneen murtii Oromiyaa maalirra akka jiran beekuuf gaaffiin, "*manneen murtii Oromiyaa keessatti bilisummaa fi itti gaafatamummaan walmadaaleera jettuu?*" jedhu barreffamaan abbootii seeraaf dhiyaatee deebii itti aanu argateera.

*Gabatee 4.17: Gabatee manneen murtii Oromiyaa keessatti walmadaaluu bilisummaa
fi itti gaafatamummaa agarsiisu*

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	51	13	38
Abbootii alangaa	37	17	20
Ida'ama	88	30	58

Akkuma gabatee olii kana irraa dubbisuun danda'amu, namoota 88 keessaa namonni 30 (%34.09) bilisummaa fi itti gaafatamummaan walmadaaleera yoo jedhan,namoonni 58 (%65.90) ammoo lakki wal hin madaalle jedhaniiru.

Madaallii garamitti duufee akka jiru beekuuf af-gaaffi fi mariin garee kan gaggeeffame yoo ta'u, yaadni argames waajjira irraa waajjiratti garaagarummaa qaba. Haaluma kanaan, abbootiin seeraa guutummaatti itti gaafatamummaati caalaa yaada jedhu qabu. Abbootiin alangaa, poolisootnii, fi abukaattotni garuu kan dura tureen walbira qabamee yoo ilaalamu, bilisummaa fi itti gaafatamummaan yoomiyyuu caalaa dhugoomee kan jiru yoo ta'elée, shakkiin faayidaan hojjechuu ammallee kan hin hafne ta'u baay'inaan kaasu. Bakka shakkiin akkasii jirutti ammoo bilisummaa fi itti gaafatamummaan walmadaaleera jechuuf rakkisaa ta'uwaan danda'uuf, madaallii isaa gara bilisummaatti duufeera jechuun ni danda'ama yaada jedhu qabu.

Haa ta'u malee, bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaalchisuuf gama MMWOTiin hojiin bal'aan hojjetameera. Kanaafis gaaffiin, "*Hojiiwwan bilisummaa fi itti gaafatamummaa*

abbaa seerummaa walmadaalchisuuf hojjetaman jiruu?” jedhu barreffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhiyaatee akka armaan gadiitti deebi’eera:

Gabatee 4.18: Gabatee bilisummaa fi itti gaafatamummaa

walmadaalchisuuf hojiiwwan hojjetaman agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meega akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	54	36	18
Abbootii alangaa	35	19	16
Ida’ama	89	55	34

Akkuma gabatee olii kana irraa hubachuun danda’amu, namoota 89 gaafataman keessaa, namoonni 55 (% 61.79) ta’an hojiin hojjetame jiraachuu yoo ibsan, namoonni 34 (% 38.20) ammoo hojiin hojjetame hin jiru jedhaniiru.

Bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaalchisuuf hojiin hojjetame jira warreen jedhan kanneen armaan gadii akka fakkeenyatti caqasu:

- Bilisummaan abbaa seerummaa maal jechuu akka ta’ee fi maaliif akka barbaachise hawaasa mana murtii fi qaamolee adda addaa biroof hubannoo kennuu¹⁸⁰
- Bara 2001 irraa eegalee Gumii fi qaamolee Gumii bifaa haaraan hundeessuu; fakkeenyaaaf,garee Inispekshinii sadarkaa Godinaatti hundeessuu
- Duudhaalee naamusa abbaa seerummaa irratti leenjii kennuu
- Tarkaanfii badii naamusaa fudhachuu, fi
- Marii idileessuu dha.

Warreen hojiin hojjetame hin jiru jedhan garuu, akka sababaatti kan dhiyeessan hojiin hojjetame jiraatus bilisummaa caalaa itti gaafatamummaa irratti kan xiyyeffate dha jedhu.

¹⁸⁰ Kun fakkeenyaaaf Mana Murtii Ol'aanaa Godina Wallagga Bahaa keessatti waltajiiwwan akka kora haqaatti fayyadamuun hojjetamaa kan ture ta’uu af-gaaffiin Obbo Addisuu Qabbaneessaa,Pirezidaantii MMO godinichaa waliin gaafa 7/3/2004 A.L.I gaggeeffame irraa hubachuun danda’ameera.

Yaada kana fakkeenyaa deggaranii yoo ibsan, mindaa fi faayidaalee adda addaa abbootiin seeraa argachuu qaban fooyyeessuu irratti hojiin hojjetame ni hafa jedhu. Kana jechuun garuu, bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaachisuuf hojiin hojjetame hin jiru gara jedhutti kan nu geessu miti. Yoo dhibellee, hojiin hojjetame jiraatus madaalliin isaa gamtokkotti duufeera kan nama jechisiisu malee. Itti aansunis, hojiiwwan hojjetaman kunniin maal fa'i kan jedhu dhimmoota sakatta'a og-barruuwwanii keessatti ilaalle waliin walbira qabuun ilaalla. Dura, bilisummaa irraa haa eegallu.

4.3.2. Bilisummaa

4.3.2.1. Gahumsa Abbootii Seeraa

Akkuma boqonnaa lammeffaa keessatti ilaaluuf yaalle, gahumsi abbootii seeraa fi bilisummaan abbaa seerummaa walitti dhufeenya kallattii ta'e qabu. Sababni isaa, abbaan seeraa gahumsa hin qabne ofitti amanuun hojii isaa bilisa ta'ee hojjechuu hin danda'u waan ta'eefi. Kana ilaalchisuun manneen murtii Oromiyaa maal hojjetan kan jedhu beekuuf gaaffiin bifa bar-gaaffii, af-gaaffii, fi marii gareetiin abbootii seeraaf; bar-gaaffii fi af-gaaffiin ammoo abbootii alangaaf dhiyaateera. Haaluma kanaan, gahumsa abbootii seeraa mirkaneessuuuf hojiiwwan karaa lamaan: *barnootaa fi leenjiin* ibsamuu danda'an kan hojjetaman ta'uu hubatameera.

Barnoota ilaalchisee abbootiin seeraa sadarkaa isaanii (sertifikeetii irraa dippiloomaatti, dippiloomaa irraa digirii jalqabaatti, lakkofsaan xiqqoo ta'us digirii jalqabaa irraa gara digirii lammaffaatti) akka fooyyeeffatan ta'aa tureera. Fakkeenyaaaf, bara 2002 keessa abbootiin seeraa 119 barnoota digirii seeraan kan eeb bifaman yommuu ta'u, abbootiin seeraa 100 ol ta'an ammoo barnoota digirii sagantaa gannaatiin hordofaa turan.¹⁸¹

Gahumsa mirkaneessuu keessatti hojiin biraa hojjetame leenjii kennuu dha. Leenjiin kun hundeffamuma manneen murtii Oromiyaa irraa eegalee (1985ALI) sadarkaa federaalaa fi nannootti kennamaa kan ture dha. Erga Inistiitiyuutiin Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa hundaa'ee as immoo haala walirraa hin cinnee fi sirna qabateen yeroo gabaabaa fi yeroo dheeraan cimee itti fufee jira. Yeroo ammaa kana ammoo leenjii kennamu caalaatti bu'a qabeessa taasisuuf yaadamee manneen murtii ol'aanoof baajata qabuun rakkoo godina isaanii keessa jiru irratti leenjii akka kennan godhamaa jira. Mariinis

¹⁸¹ Gabaasa Raawwii Hojji Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef dhihaate, kan bara 2002, F.10.

idilaa'ee jira. Waltajjii kana irrattis dhimmoota ciccimoo fi falmisiisoo ta'an irratti aadaan walmari'achuu baramaa dhufeera.

Haaluma walfakkaatuun, gahumsa dabaluuf loojistikiiwwan gargaaran kan akka mana kitaabaa gurmeessuu, uwvisa barbaadamuu ta'uu dhabus interneetii diriirsuu, fi jildilee murtii dhaddacha ijibbaataa *soofti koppii fi haard kooppiin* abbootii seeraaf raabsuun tarkaanfiiwwan fudhatamani dha.

Kana waan ta'eef, hojiin gama gahumsa abbootii seeraa cimsuun hojjetame bal'aa akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Asitti gaaffiin ka'uu malu, gahumsa abbootii seeraa mirkaneessuu irratti hojiin bal'ina qabu kan hojjetame yoo ta'e, hanqinni qulqullinaa olitti ibsame maaliif bahee mul'achuu danda'e kan jedhu dha. Qorataan kun gaaffi kana karaa lamaan ilaala. Tokkoffaa, ka'umsuma irraa qabnee yoo ilaalle, gahumsi humna namaa manneen murtii baayyee gadi bu'a dha. Kun ammoo hojiin bal'aa yoo hojjetamellee bu'aan isaa dafee akka hin mul'anne godha. Lammeffaa, hanqinni qulqullinaa jira yoo jennu, kan dura ture irraa fooyeen hinjiru ykn ammoo duubatti deebi'eera jechuu keenya miti. Qulqullina barbaadamu irra hin geenyee jechuu dha malee. Kana gabatee 4.16 irraa hubachuun ni danda'ama. Gabaticha keessatti akka ibsametti namoonni murtii kennamu qulqullina qaba jedhan %53.12 dha. Kun ammoo walakkaa ol waan ta'eef, akka laayyootti kan ilaalamu miti. Kanaafuu, gama tokkoon gahumsa abbootii seeraa mirkaneesssuuf hojiwwan baayyeeen hojjetamaniiru jechaa, gama biraan ammoo hanqinni qulqullinaa jira yoo jenne haala kanaan kan uumame ta'uu hubatamuu qaba.

4.3.2.2. Calallii fi Muudama Abbootii Seeraa

Bilisummaan mana murtii karaa ittiin eegamu keessaa tokko manni murtii abbootii seeraa ofii isaatiin calalee caffen muuchisu yoo danda'e dha. Haala qabatama manneen murtii Oromiyaa yoo ilaallu, calalliin abbootii seeraa adeemsa lamaan gaggeeffamaa jira. Inni tokko, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa ofuma isaatiin calalee kallattiin Caffeef dhiheessuun kan muuchisu dha. Adeemsi biraam koree sadarkaa godinaaletti hundaa'een calalamani leenjii hojiin duraa Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaatti leenjii fudhatanii erga xumuranii booda, MMWO Caffeef dhiheessuun kan muuchisu dha. Adeemsaleen lamaanuu sirnaa fi qajeelfama mataa isaanii qabu. Haaluma kanaan, qajeelfama raawwii fo'annoo fi filannoo, qacarrii fi muudama abbaa seeraa fi muudamaa gumii kallattiin karaa MMWO gaggeeffamu bara 2001keessa bahee

jira¹⁸². Qajeelfamni calallii koree sadarkaa godinaatti hundaa'uun godhamus bara 2000 keessa bahuun itti hojjetamaa jira¹⁸³. Qajeelfamooni lamaanuu adeemsa calalliin itti gaggeeffamu haala ifa ta'ee fi gadi fageenya qabuun kan kaa'an waan ta'eef, adeemsichi iftoomina kan qabu dha.

Haa ta'u malee, gaaffiin kanaan walqabatee ka'u, Heera-qabeessummaa calallii abbootii seeraa koree sadarkaa godinaatti hundaa'u keessa darbee gaggeeffamu irratti yaadonni adda addaa ni jiru. Akkaataa Qajeelfama Raawwii Filannoo Leenjifamtoota Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'anno Seeraa Oromiyaa Lak.03/2000tti, calalliin leenjifamtootaa sadarkaa godinaaleetti koree miseensota 5 qabuun kan gaggeeffamu yommuu ta'u, gurmaa'inni koree kanaas,

1. *Pirezidaantiin Mana Murtii Ol'aanaa*
2. *Itti-Gaafatamaan Waajjira Haqaa Godinaa*
3. *Itti-Gaafatamaan Waajjira Ijaarsa Dandeetti*
4. *Itti-Gaafatamaan Waajjira Bulchiinsaa fi Nageenyaa,fi*
5. *Itti-Gaafatamaan Waajjira Poolisii Godinaa dha*¹⁸⁴.

Koree kana keessatti Pirezidaantiin Mana Murtii Ol'aanaa walitti qabaa, Itti Gaafatamaan Waajjira Haqaa barreessaa,fi warreen hafan biroo ammoo miseensota. Koreen kun ulaagaalee madaallii qajeelfamicha keessa taa'ee jiru irratti hundaa'uun erga dorgomsiisee calalee booda Inistiitiyuutiif erga. Inistiitiyuutiin ogummaa abbaa seerummaa fi abbaa alangummaan leenjii erga xumursiisee booda, leenjifamtooni carraa kaasuun abbaa seeraa ykn abbaa alangaa ta'anii ramadamuun hojjetu.

Gaaffiin egaa, calalliin haala akkasiin raawwatu yaad-rimee bilisummaa fi Heera mootummaa waliin attamitti ilaalamu kan jedhu dha. Ibsa biraatiin, koreen gurmaa'inni isaa olitti ibsame kun ogeessota abbaa seeraa ta'uuf jedhan yoo calalu bilisummaa abbaa seerummaa waliin walitti hin bu'u kan jedhu dha.

¹⁸² Qajeelfamni kun Qajeevfama Raawwii Fo'anno fi Filannoo, Qacarrii fi Muudama Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Mana Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk.1 bara 2001 jedhamuun beekama.

¹⁸³ Qajeevfama Raawwii Filannoo Leenjifamtoota Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'anno Seeraa Oromiyaa Lak.03/2000

¹⁸⁴ Qajeelfamicha kwt.10 fi 11 wal faana yoo dubbifamu.

Dhimmi kun qaphxii marii ta'uun marii garee abbootii seeraa manneen murtii ol'aanaa 5f dhiyaateera. Bifa af-gaaffiinis bakka itti gaafatame qaba. Yaadni argames walii lama. Inni duraa, adeemsa kanaan calaluun Heera mootummaa waliin walitti kan bu'u dha; manni murtii bilisa jechaa koree calallii abbootii seeraatti qaama biraan makuun bilisummaa waliin walitti bu'a yaada jedhu dha. Inni biraan, adeemsa kanaan calaluun gahumsaa fi naamusa dorgomaa qulqulleeffachaa adeemuuf daran kan gargaaru malee, dhiibbaa inni bilisummaa irratti dhaqqabsiisu hin jiraatu kan jedhu dha. Dabalataanis, qajeelfamni calallii leenjfamtoota Inistiitiyuutis kan ragga'u Gumii Inistiitiyuutiini dha. Dura-taa'aan Gumii Inistiitiyuutii ammoo Pirezidaantii MMWO waan ta'eef, qajeelfamni bilisummaatti bu'u ni ragga'a jedhamee hin yaadamu yaada jedhuti ka'a.

Calalliin abbootii seeraa hojii bulchiinsati. Hojii bulchiinsaa ol'aantummaan hoogganuuuf qaamni aangeffame ammoo Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraati¹⁸⁵. Ijoon dubbii qulqulla'u qabus egaa, adeemsa olitti ibsameen calallii abbootii seeraa gaggeessuun calalicha to'annoo Gumiin ala taasisuu danda'aa? kan jedhu dha. Hin danda'u. Sababni isaa, ogeeyyiin kunniin leenjii erga xumuranii booda, muudamaaf kan dhihaatan karaa Gumiiti. Kana jechuun, itti hin amanne taanaan, ammayyuu, Gumiin muudamaaf dhiheessuu dhiisuu danda'a jechuu dha. Kana gochuun kan danda'amu taanaan ammoo calalichi Gumiin hin gaggeeffamne jechuun hin danda'amu. Itti dabalees, itti waamamni Inistiitiyuutii MMWOf ta'uun isaas adeemsa calallii kana loojikaawaa taasisuu danda'a. Akkasumas, adeemsi calallii kun seerota adeemsa calallii kallattiin karaa MMWOn gaggeeffamu keessattis beekamtiin kennameefii jira¹⁸⁶. Kanaaf, adeemsichi bilisummaa fi Heeraan walitti kan hin buune ta'uu jala muruun ni danda'ama.

4.3.2.3. Guddinaa fi Jijiirraa Abbootii Seeraa

Qaphxiin biraan bilisummaan abbaa seerummaa ittiin ibsamu guddinaa fi jijiirraa abbootii seeraatiini. Guddinaa fi jijiirraan abbootii seeraa akka feeteedhaan kan gaggeeffamu yoo ta'e, bilisummaan tuqamuun isaa hin oolu. Kanaaf, seeraan hoogganuuun barbaachisaa dha.

¹⁸⁵ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe, kwt. 66 fi Labsii Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa Oromiyaa Irra Deebi'anii Dhaabuuf Bahe, Lab. Lakk. 142/2000, Kwt. 8 walfaana dubbisuudhaan.

¹⁸⁶ Fakkeenyaaaf, Danbiin Ittiin Bulmaataa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa Lak. 3/2001, kwt.11(2) jalatti, Ogeessootni Seeraa Inistiitiyuutii Qaamolee Haqaatti leenjfamanii bahan Gumiin Waliigalaa kaadhimamaa abbaa seeraa taasisee otuu isaan hin muudiin dura ulaagaalee kaadhimamaa abbaa seeraa ta'uuf danbicha keessatti taa'an kan guutan ta'uu qulqulleeffachuu akka qabu tumameera.

Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiin guddaan hojjetame hojii sirna diriirsuu ti. Bu'uuruma kanaan, guddinnis ta'e jijiirraan abbootii seeraa danbii fi qajeelfama ittiin gaggeeffaman qabu¹⁸⁷.

Sirna diriiree jiru kana qabatamaan hojiitti hiikuu irratti manneen murtii keenya sadarkaa maaliirra akka jiran beekuuf dhimmi guddinaa fi jijiirraa akka gaaffii tokkootti bar-gaaffii, af-gaaffii, fi marii garee irratti gaafatamee ture. Deebii kennamerrraas kan hubatame, dhimmi guddinaa fi jijiirraa iftoomina kan hin qabne, qajeelfama jiru kan hin hordofnee, fi naannummaa fi walbeekumsaan hojjetamaa kan jiru ta'u dha. Komiin kanaan walqabatee ka'us akka malee hammaataa dha. Komiin akkasii kun maalif ka'aa akka jiru qorataan kun bira gahuuf kan yaale yoo ta'u, yaalii godheenis sababoota gurguddoo sadii argateera.

Tokkoffaa,hoggansii fi hojjetaan waldubbisaa deemuu dhabuu dha. Fakkeenyaaaf, qajeelfamni kana dura hojiirra jiru yommuu fooyyaa'u ykn jijiiramu, kanuma dafanii hawaasa mana murtii beeksisu dhabu. Osoo hin beeksifamiin qajeelfama fooyyaa'e kana irratti hundaa'uun manni murtii guddina ykn jijiirraa yoo gaggeessu, abbootii seeraa biratti guddinnii fi jijiirran qajeelfamaan ala kan ta'e fakkeessa. Kana fakkeenyaaan deggaruuf af-gaaffii abukaattoo tokko waliin gaggeeffame kaasuun ni danda'ama. Abukaattoon kun duraan abbaa seeraa Mana Murtii Aanaa turan. Barnoota seeraan digirii jalqabaa qabu. Abbaa seerummaa gadi kan dhiisan sababa guddinni akkaataa qajeelfama jiruun gaggeeffamuu dhabeef akka ta'e kaasu. Jecha isaniitiin,

*Osoon digirii qabuu; qajeelfamnis kanuma deggaruu na dhiisanii abbaa
seeraa dippiloomaa qabu gara mana murtii ol'aanaatti waan guddisaniif
hamileen koo tuqame. Abukaattoo kanan ta'es fedhii abukaattummaa
baayyeema godhee osoo hin taane, haarii isaarraan kan ka'e dha¹⁸⁸.*

Abukaattoon kun mufii akkasii keessa kan gale akkanumaan osoo hin taane qajeelfamni fooyyaa'uu isaa quba hin qabu ture. Qajeelfamni guddinaa duraan hojiirra ture (kan

¹⁸⁷ Dambii ittiin Bulmaata Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Mana Murtii Mootummaa Naanno Oromiyaa, Lak.1/2001 fi qajeelfamoota dambii kana irratti hundaa'uun ba'an, Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii lakk. 2/ 2001,fi Qajeelfama Raawwii Ramaddii fi Jijiirraa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Lakk. 3 / 2001

¹⁸⁸ Af-gaaffii Obbo (maqaan icitii), Mana Murtii Kamittuu Gorsaa fi Abukaattoo Seeraa gaafa Mudde 2, 2004 ALI wallin gaggeeffame.

abukaattoon kun beeku) kwt.8 jalatti, digirii seeraa qabaachuu akka ulaagaa ka'umsaatti kaa'a. Boodarra kan fooyaa'ee ammoo *barnoota seeraatiin digrii duraa qabaachuu fi muuxannoo waggaa* 2, *ykn diippilooma qabaatanii muuxannoo hojii waggaa* 5 *fi isa ol qabaachuu* ulaagaalee biroo waliin akka tajaajilu godhe. Abukaattoon kun yeroo abbaa seeraa mana murtii aanaa ta'anii hojjetanitti qajeelfamni haala kanaan fooyaa'uu isaa hin beekan turan. Abbaan seeraa biraa isaan waliin hojjetu sadarkaa barnoota dippiloomaa qaban abbaa seerummaatiin waggaa 5 waan hojjetaniif bu'uura qajeelfama fooyaa'eetiin gara mana murtii ol'aanaatti guddatan. Kun ta'uunis abbaa seeraa duraanii (abukaatttoo ammaa) biratti guddinni sadarkaa qajeelfamaan ala gaggeeffamaa kan jiru itti fakkeesse. Kan akkas godhe garuu, qajeelfamni fooyaa'e dafee isa dhaqqabuu dhabuu dha malee guddina gaggeefameti qajeelfamaan ala taanaan miti. Kun ammoo hooggansii fi hojjetaan jijjiirama ta'e irratti wal dubbisaa adeemuu dhabuu agarsiisa.

Lammeffaa, guddina ilaachisee tarkaanfiin gama hooggansaatiin fudhatamu walfakkaataa ta'uu dhabuu dha¹⁸⁹. Kun kan ibsamu abbaa seeraa guddate tokkoof kaffaltii mindaa kaffalamuunidha. Haalli kaffaltii maal ta'uu akka qabu garuu qajeelfama guddina sadrkaa, kwt.24 jalatti ibsamee jira. Hubachuuf akka tolu guutummaa keewwatichaa akka itti aanutti mee haa ilaallu:

24. Abbaan Seeraa ykn muudamaan Gumii guddinni sadarkaa kennameef:

1. *Mindaan isaa kan duraa ka'umsa mindaa sadarkaa gita hojii itti guddatee gadi yoo ta'e, ka'umsi mindaa isaa sadarkaa gita hojii guddina itti argatee ta'a,*
2. *Mindaan isaa kan duraa ka'umsa mindaa gita hojii guddina itti argate waliin wal-qixa ykn isaa ol yoo ta'e, mindaa duraa irratti gulantaan tokko ni ida'amaaf.*
3. *Mindaan isaa kan duraa fiixee ka'umsa mindaa gita hojii guddina itti argate waliin wal-qixa ykn isaa ol yoo ta'e mindaan isaa minduma duraan argatu ta'a.*

¹⁸⁹ Rakkoo gama kanaan jiru hooggansi ol'aanaas ta'e abbootiin seeraa ni beeku (Fakkeenyaaf, af-gaaffiin obbo Taaddalaa Nagishoo, olitti yaadannoo lak.30, fi obbo Rattaa Baacaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Ol'aanaa waliin walduraa duubaan gaafa Bitootessa 7,2004 A.L.I., fi Mudde 3, 2004 A.L.I godhame caqasuun ni danda'ama).

4. Kanfaltiin mindaa guddina sadarkaa hojiirra kan oolu guyyaa jalqaba ji'aa xalayaan guddina sadarkaa abbaa seeraa ykn muudamaa Gumii ba'ii ta'e irraa jalqabeeti¹⁹⁰

Keewwati kun keewwata-xixiqqaa afur of jalaa qaba. Keewwattoota xixiqqaa kanneen keessaa hojiirra oolmaa isaa irratti hanqinni kan mu'ate keewwata-xiqqaa 2 irratti. Akka keewwata-xiqqaa kanaatti, pirezidaantiin mana murtii aanaa tokko mindaan duraan argatu 3,570 yoo ta'ee, fi gara mana murtii ol'aanaatti yoo guddate,mindaan abbaa seeraa kanaa **3,570+ gulantaa tokkoo** ta'aa jechuu dha.

Qabatamaan keewwati-xiqqaa kun haala walfakkaataa ta'een hojiirra oolaa hin jiru. Fakkeenyaaaf, yeroo tokko tokko akkaatuma qajeelfamaatti mindaa duraa irratti gulantaan tokko ida'amee guddinni sadarkaa gaggeeffama. Yeroo kana abbaan seeraa sadarkaa fi mindaan guddata. Yeroo tokko tokko ammoo mindaa dura argatuun gadi yoo ta'es, kan bakka itti guddate sanaa argata. Yeroo akkas ta'u ammoo sadarkaan guddatanii mindaan gadi bu'uu ta'a. Kanaaf, asirratti tarkaanfiin walfakkaataa ta'e gama hooggansaatiin hin fudhatamne. Jechuunis, qajeelfamni jiru haala walfakkaataa ta'een hojiitti hin hiikamne. Kun ammoo komii umuu wal amanuun hooggansaa fi abbootii seeraa jidduu akka hin jiraanne godhaa jira waan ta'eef, hanqina.

Sadeffaa,sirni madaallii raawwii hojii abbootii seeraa hojiirra ooluu dhabuu dha. Qajeelfamni kan kaa'e ulaagaalee guddina sadarkaa keessa tokko bu'aa madaallii raawwii hojii yommuu ta'u qaphxiin kennameefis %60¹⁹¹. Haaa ta'u malee, sirni madaallii raawwii hojii saayinsaawaa ta'e hojiirra oole waan hin jirreef, % 60 kana qabatama gochuun rakkisaa dha. Kanaaf, guddinni kan gaggeeffamu yoo ta'elée, akkaataa abbaan seeraa tokko itti guddatu irratti amantaan jiru laafaa ta'a. Kun ammoo deebi'ee adeemsa guddinaa iftoomina kan hin qabne fakteessa.

Walumaagalatti, guddinaa fi jijiirraa abbootii seeraa ilaachisuun sirna diriirsuuf yaaliin taasifame gaarii ta'us, tokkoffaa, sirni diriiree jiru mataa isaatiin guutuu ta'uu dhabuu (fakkeenyaaaf, sirni madaallii raawwii hojii dhibuu); lammeffaa, sirna diriiree jirus haala walfakkaataa ta'een hojiirra oolchuu dadhabuun rakkowwan mul'atani dha. Dhimmi

¹⁹⁰ Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lak.2/2001,kwt.24.

¹⁹¹ Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk.2/2001, kwt. 18 (1).

guddinaa fi jijjiirraa ammoo bilisummaa mirkaneessuu keessatti gaheen qaban guddaa waan ta'eef, xiyyeffannoo addaan ilaalamuu dhimma qabanidha.

4.3.2.4. Hojii Galmee

Qaphxiin ijoo biraa bilisummaa abbaa seerummaa ibsu hojii galmeen kan walqabatu dha. Kun kan agarsiisu, abbaan seeraa tokko dhimma qabatee jiru jiddulixummaa fi dhiibbaa tokko malee ijoo dubbii fi seera jiru qofa irratti hundaa'uun murtii kennuu danda'uu dha. Kallaattii kanaan manneen murtii Oromiyaa sadarkaa maaliirra akka jiran beekuuf gaaffiin, “*dhimma qabattan tokko bilisa taatanii akka hin murteessineef dhiibbaan isinirra gahee beekaa?*” jedhu abbootii seeraaf dhihaatee akka itti aanutti deebi’ee jira:

Gabatee 4.19: Gabatee abbootiin seeraa dhimma qabatan bilisa ta'anii murteessuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	17	39

Akkuma gabatee olii kana irraa hubachuun danda'amutti, abbootii seeraa 56 keessaan abbootiin seeraa 17(%30.35) dhimma qabatan tokko bilisa ta'anii akka hin murteessineef dhiibbaan isaanirra kan gahe ta'uu yoo ibsan, abbootiin seeraa 39 (%69.64) ammoo dhiibbaan isanirra gahe kan hin jirre ta'uu ibsaniiru. Harki caalmaan abbootiin seeraa dhimma qabatanii jiran bilisa ta'anii murteessaa kan jiran ta'uu kan agarsiisu yoo ta'elée, per seentiin akka salphaatti hin ilaalamne (%30.35) garuu, bilisa ta'anii akka hin murteessineef dhiibbaan kan jiru ta'uu dha. Warreen dhiibbaan nurra gaheera jedhan, dhiibbaan kun qaama kamirraa isaanirra akka gahe gaafatamanii akka itti aanutti deebisaniiru:

Gabatee 4.20: Gabatee qaama kamiin dhiibbaan abbootii seeraa

irratti dhaqqabu agarsiisu

<i>Baay'ina abbootii seeraa dhiibbaan narr a gaheera jedhan</i>	<i>Qaama kamirraa akka irra gahe</i>		
	<i>Pirezidaantii mana murtii, fi qaama raawwachiiftuu</i>	<i>Pirezidaantii m/m , abbaa seeraa waliin hojjetu, fi qaama raawwachiiftuu</i>	<i>Pirezidaantii mana murtii</i>

17	9	5	3
----	---	---	---

Gabateen kun kan agarsiisu, abbootii seeraa dhiibbaan nurra gahee beeka jedhan 17 keessaa, abbootiin seeraa 9 (%52.94) dhiibbichi karaa Pirezidaantii mana murtii, fi qaama raawwachiiiftuu; abbootiin seeraa 5 (%29.41) karaa Pirezidaantii mana murtii, abbaa seeraa waliin hojjetu, fi qaama raawwachiiiftuu; fi abbootiin seeraa 3 (% 17.64) ammoo karaa Pirezidaantii mana murtii kan dhaqqabe ta'uu ibsaniiru. Kanarraa ka'uun, dhiibbaan bilisummaa irratti dhaqqabu karaa keessaa fi karaa alaan jechuu dandeenyaa.

Dhiibbaan kunis karaa adda addaa ibsamuu kan danda'u yommuu ta'u, abbaa seeraatiin dhimma kana gadi qabii ilaali jechuun itti bilbiluu ykn himuu, ilaalcha diinummaa qaba jechuu, faayidaan murteessuuf jedhanii dursanii sobaan irratti haasofsiisuu, fi kkfniin ibsamuu akka danda'u bargaaffii guutamee, fi af-gaaffii gaggeeffame irraa hubatameera. Gochoonni kunniinis karaa Pirezidaantii mana murtii, abbaama seeraa waliin hojjetu, fi qaama raawwachiiiftuun raawwatamuu danda'u. Jiddu lixummaan kunis caalaatti kan mul'atu, dhimmoota mootummaan harka keessaa qabu kan akka yakka malaammaltummaa irratti.

Akkas yoo jennu garuu, jiddu lixummaa fi dhiibbaan jiru baayyee ija baasaa dha jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Duratti, keessumaa 1980'oota keessa, abbootiin seeraa bilisummaan hojii gal mee hojjechaa turan jechuuf kan nama rakkisu ta'uu abbootiin seeraa yeroo sana hojjechuuf carraa argatan mudannoo isaanii waliin ibsu. Fakkeenyaaaf, abbaan seeraa mana murtii aanaa hojii abbaa seerummaatiin muuxannoo wagga 15 qaban bara 1992ALItti waan isaan mudate yoo ibsan, "bulchaan godinaa natti bilbiluun gal mee si harka jiru boraafattee akka ciiftuuf osoo hin taane, akka hojjettuuf sitti kennamuu isaa beeki?" naan jedhe jedhu¹⁹². Gochi kun adeemsa Heeraa fi seeraan ala waan ta'eef, kallattiin bilisummaa abbaa seeraatti kan bu'u dha. Yeroo ammaa kana garuu, dhiibbaan akkasitti ifa bahee mul'atu hin jiru. Inni jirus dhoksaa fi sodaan ta'a.

Walumaagalatti, yeroo ammaa kana bilisummaa abbootiin seeraa hojii gal mee irratti qaban fooyyaa'aa kan dhufee fi jijiirama guddaa kan qabu ta'us, darbee darbee dhimmoota tokko tokko irratti dhiibbaa fi jiddu lixummaan akka jiru hubachuun ni danda'ama.

¹⁹² Af-gaaffii (maqaan iciti), Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Wollisoo waliin gaafa 14/03/2004 gaggeeffame

4.3.2.5. Baajata

Qaphxiin guddaan biraan bilisummaan abbaa seerummaa ittiin ibsamu danda'u manni murtii baajata ofii isaatiin bulchuu danda'uu dha. Haaluma kanaan, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa baajata qaamota abbaa seerummaa naannoo ittiin bulchu Caffeen kan murteessisu fi yeroo hayyamamus akka bulchu aangeffameera¹⁹³. Kanaaf, akka waliigalaatti, manneen murtii baajata mootummaan ramaduufiin hojii isaanii gaggeessu jechuu dha. Kana beekuuf gaaffiin," *Manni murtii haalawwan hojiif barbaachisan tokko tokko, mijeffachuuf baajata eessaa argata?*" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee deebii itti aanu argateera.

Gabatee 4.21: Gabatee madda baajata manneen murtii Oromiyaa agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Baajata mootummaa irraa ramadamuu</i>	<i>Baajata ramadamuu +qaamolee mootummaa biroo kadhachuun+galii biroo</i>	<i>Baajata ramadamuu +Qaamolee mootummaa biroo kadhachuun</i>
Abbootii seeraa	55	29	22	4
Abbootii alangaa	27	21	6	-
Ida'ama	82	50	28	4

Akkuma gabatee olii kana irraa dubbisuun danda'amu, namoota 82 gaafataman keessaan namoonni 50 (%60.97) manni murtii baajata mootummaan ramaduufiin haalawwan hojiisaaf barbaachisu mijeffata yoo jedhan, namoonni 28(%34.14) ammoo baajata mootummaan ramadamu,gargaarsa qaamolee mootummaa biroo irraa argamuu fi galii biroo irraa jedhaniiru. Haaluma walfakkaatuun, namoonni 4 (%4.87) baajata mootummaan ramaduu fi galii qaamolee mootummaa biroo kadhachuun argatuun jechuun deebisaniiru.

Xiinxala kana irraa waanti hubatamu, manneen murtii Oromiyaa hojii isaanii kan gaggeessan adda duraan baajata mootummaan ramaduufiin ta'uu dha. Dabalataan garuu, gargaarsa qaamoleen mootummaa biroo, miti-mootummaa, fi hawaasni bal'aa godhuun hojii isaanii kan gaggeessan ta'uu ni hubatama.Yeroo ammaa kana, manneen murtii baajata mootummaan ramadamuufis ta'e galii karaa biraa argatan hunda ofumaa bulfatu; meeshaa hojiif isaan

¹⁹³ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe Lak.46/1994, kwt. 64 (7).

barbaachisus ofumaan bitatu¹⁹⁴. Kana waan ta'eef, kallattii kanaan bilisummaan dhugoomeera jechuun ni danda'ama.

Haa ta'u malee, dhimmi biraa baajataan walqabatee akka hanqinaatti ka'u sirna argannaasisaati. Akkuma olitti ibsame, adeemsi baajati manneen murtii itti ramadamu Manni Murtii Waliigala Oromiyaa baajata barbaachisu qopheessuun kallattiin Caffeef dhiheessee raggaasisuunidha¹⁹⁵. Qabatamatti garuu, adeemsi baajatni manneen murtii naannichaa itti ragga'u Manni Murtii Waliigalaa baajata qopheessuun Biiroo Maallaqaa fi Misooma Dinagdeef erga dhiheessee booda Biiron Maallaqaa fi Misooma Dinagdee ammoo Caffeef dhiheessuun raggaasisa¹⁹⁶. Kanaafuu, adeemsi baajati mana murtii keessa darbee ragga'u adeemsa Heeraan taa'ee jiru wajjiin garaagarummaa akka qabu hubachuun ni danda'ama. Kun ammoo itti waamama Mana Murtii Waliigalaa waliin yoo ilaalamus loojikaawaa ta'uu hin danda'u.

Haaluma walfakkaatuun, baajati manneen murtiif ramadamu gahaamoo gahaa miti kan jedhu ilaaluun barbaachisaa dha. Kana beekuuf gaaffiin, "baajati argamu kun gahaa dhaa?" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee deebii armaan gadii argateera:

Gabatee 4.22: Gabatee gahuu fi gahuu dhabuu baajataa agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	58	3	55
Abbootii alangaa	28	10	18
Ida'ama	86	13	73

Gabateen olii kun kan agarsiisu, namoota 86 gaafataman keessaa namoonni 73 (%84.88) baajati mana murtii gahaa miti yoo jedhan kanneen hafan 13 (% 15.11) ammoo gahaa dha

¹⁹⁴ Fooyyaa'insi kun guutummaatti kan dhugoome bara 2000 A.L.I as. Sana dura, fakkeenyaaaf, sadarkaa aanaatti manneen murtii ofiif meeshaa bitachuun hin danda'an ture. Bitaan karaa Waajjira Maallaqaa fi Misooma Dinagdee Aanaa raawwatamaaf ture. Kun ammoo bilisummaa baajata bulchuu kan daangessu waan ta'eef, bilisummaa abbaa seerummaa irratti dhiibbaa badaa kan dhaqqabsiisu dha (Af-gaaffii Obbo Addisu Qabbaneessaa, Pirezidaantii Mana Murtii ol'aanaa Godina Wallaggaa Bahaa waliin Sadaasa 7,2004 A.L.Iti gaggeeffame).

¹⁹⁵ Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe Lak.46/1994, kwt. 64 (7).

¹⁹⁶ Af-gaaffii Obbo Namoo Addunyaa, Abbaa Adeemsa Hojji Karoora, Baajata, Hordoffii fi Gamaaggama MMWO waliin gaafa 24/4 /2004 A.L.I gaggeeffame.

jedhaniiru. Warreen baajati ramadame kun “lakki” gahaa miti jedhan akka sababaatti waanti kaasan, gama mootummaatiin manneen murtii waggoota dheeraaf xiyyeffannoo argachuu qaban osoo hin argatiin turaniiru. Fakkeenyaaaf, waajjira hojiif barbaachisu ijaaruu, humna namma fi qabeenyaa biroo guuttachuun walqabatee hanqina guddaati ture. Waantota hojiif barbaachisoo ta’an kanniin guuttachuun baajata jabaa barbaada. Kanaaf, baajati mana murtii yeroo irraa yerootti fooyaa’aa kan deeme yoo ta’ellee, gahaa dha jechuun hin danda’amu kan jedhu dha. Warreen “eyyee” gahaa dha jedhanis gahaa ta’uu dhabuu isaa ni kaasu. Garuu gahaa dha waanti isaan jechisiise, humna mootummaan akka waliigalaatti qabu waliin walbira qabamee yoo ilaalamu, baajati ramadamu gahaa miti hin jechisiisu sababa jedhuuni dha.

Dabalataanis, maddi baajata manneen murtii kan mootummaan ramadu qofa osoo hin taane, gargaarsa qaamolee biroo irraa argamu akka ta’e gabatee 4.21 irraa hubachuun danda’ameera. Kanarraas, gargaarsa gaafachuun kan barbaachiseef hanqinni baajataa waan jiruuf akka ta’e tilmaamuuf nama hin rakkisu. Kanaaf, manni murtii baajata qabu ofumaa kan bulchatu yoo ta’ellee, sirni itti argannaas isaa adeemsa Heeraan taa’ee jiruun kan wal hin simnee, fi hangi ramadamus gahaa kan hin taane ta’uu hubachuun ni danda’ama.

Kun ammoo of danda’anii hojii ofii gaggeessuu irratti dhiibbaa badaa qaqqabsiisa waan ta’eef, bilisummaa abbaa seerummaa kan hubu dha. Fakkeenyaaaf, waajjirri manneen murtii baayyeen dulloomoo fi jijigoo waan ta’aniif, haaromsuu ykn haaraa ijaaruu barbaadu. Yeroo ammaa kanas hojin kun akka karooraatti qabamee irratti hojjetamaa kan jiru dha. Haa ta’u malee, baajata idilee ramadamuun kana gochuun hin danda’amu waan ta’eef, gargaarsa gaafachuun dirqama ta’a. Hojiiwan dhaqqabamummaa dhugoomsuuf gargaaran kanneen akka hojii dhaddacha naannawaa waliin walqabatees hanqinni baajataa waan jiruuf gargaarsa gaafachuun hojjetamaa kan jiru ta’uu kutaa lammeffaa boqonnaa kana keessatti ilaalleerra. Deddeebi’uun gargaarsa gaafachuun kun ammoo naanna’ee, naanna’ee bilisummaa abbaa seerummaatti bu’uun isaa kan oolu miti. MMWOs dhimma kanaan walqabsiisee sodaa fi yaaddoo guddaa qaba¹⁹⁷. Haaluma walfakkaatuun, baajati gahaa hin jiru taanaan mindaa

¹⁹⁷ Af-gaaffii Obbo Sayid Jundii, olitti yaadannoo lak.43 waliin gaggeeffame. Akkasumas, gargaarsa gaafachuun mana ijaaruu fi hojii dhaddacha naannawaa gaggeessuun dhuguma rakkoo ta’aa kan jiruu fi bilisummaa abbaa seerummaa irrattis dhiibbaa qaqqabsiisa kan jiru ta’uu af-gaaffiiwan pirezidaantota Manneen Murtii Ol’aanoo fi Aanaalee waliin godhames caalaatti agarsiisa

gahaa abbootii seeraaf kaffaluun hin danda’amu. Hangi mindaa abbootii seeraa gahaa fi seeraan murtaa’aa ta’uu yoo baate ammoo bilisummaa dhugoomsuuf tattaaffii godhamu keessatti danqaa tokko akka ta’u dhimma boqonnaa lama jalatti ilaalle dha.

4.3.3. *Itti Gaafatamummaa*

Mata-duree kana jalatti, gama itti gaafatamummaa abbaa seerummaa mirkaneessuutiin manneen murtii Oromiyaa maal fakkaatu kan jedhu dhimmoota itti gaafatamummaa ibsuu danda’an kan akka naamusaa, sirna madaallii raawwii hojii, iftoominaan hojjechuu, fi kanneen biroo fudhachuun walduraa duubaan ilaaluuf yaalla.

4.3.3.1. Naamusa

Rakkoon hanqina naamusa hawaasa manneen murtii akka waliigalaatti, kan abbootii seeraa ammoo akka addaatti rakkowwan amantaa uummataa manneen murtii dhabsiisan keessaan isa tokkoo, fi tarii ammoo isa hangafaati jechuun ni danda’ama. Riifoormiiwwan adda addaa manneen murtii keessatti gaggeeffamanis xiyyeffannoo isaan dhimma kanaaf kennan ol aanaa dha jechuu dandeenya. Fakkeenyaaaf, JBAHn manneen murtii adeemsalee ijoo lama kan qabu yommuu ta’u, isaan keessaan dhimmi bulchiinsa iyyannoo fi naamusaa Adeemsa Hojii Ijoo tokko ta’uun diriireera¹⁹⁸. Adeemsa ijoo ta’uun diriiruun isaa xiyyeffannoo guddaa argachuu isaa agarsiisa. Kutannoon hooggansa MMWO bira jirus cimaa dha. Gama kanaan hojiwwan hedduunis kan hojjetaman ta’uu odeeoffannoona mala bar-gaaffii, af-gaaffii, fi marii gareen funaanaman; akkasumas, gabaasaaleen raawwii hojii manneen murtii Oromiyaa ni agarsiisu. Akka armaan gadiitti cuunfuun dhiheessuun ni danda’ama:

a. Hojii Sirna Diriirsuu

Hojiirra oolmaa sagantaalee fooyaa’insaa adda addaan walqabatee sirnoonni naamusaaan walqabachuun itti gaafatamummaa dhugoomsuun diriiraniiru. Gama kanaan, Koodii fi danbii naamusa abbaa seerummaa qopheessuun hojiirra oolchuun hojiwwan caqasamuu danda’ani. Gumii irra deebi’amee gurmaa’uun caasaalee afur: Gumii Waliigalaa (sadarkaa

(Fakkeenyaaaf, obbo Xilaahun Birruu, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Shawaa Kibba Lixaa, Sadaasa 15, 2004 A.L.I fi Obbo Toofiq Naadii, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Ciroo, Mudde 2, 2004A.L.I)

¹⁹⁸ Sanada JBAH Manneen Murtii Oromiyaa, F. 2.

MMW), Garee Gumii (sadarkaa MMW fi Mana Murtii Ol'aanaatti), Garee Inispekshinii (sadarkaa MMW fi Mana Murtii Ol'aanaatti), fi Waajjira Gumii akka qabaatu ta'eera¹⁹⁹.

Hundi isaaniiyyuu gahee mataa-mataa isaanii qabu. Gumiin waliigalaa ol iyyannoo dhimma hanqina naamusaa salphaa garee gumii naannoo fi godinaa, akkasumas cimaa garee gumii naannoo irraa dhufu dhagahee murtii dhumaa kenna²⁰⁰. Gareen gumiiakkuma haala isaatti hanqina naamusaa xixiqqa ykn cimaa garee inispekshinii irraa dhihaatu dhagahee murteessa²⁰¹. Gareen inispekshinii iyyata hanqina naamusaa dhaqqabu ni qorata; xiinxalee ni qulqulleeffata²⁰². Xiinxalee ragaa gahaa yoo dhabe, ykn hanqina naamusaa ta'uu yoo baate gal mee ni cufa²⁰³; kan himachiisu yoo ta'e ammoo waajjira gumiif ykn walitti qabaa garee gumiif ni dhiheessa²⁰⁴. Waajjirri Gumii ammoo himata garee inispekshinii irraa dhihaatuuf fuudhee gal mee saaquun falmii itti fufsiisa²⁰⁵.

Akkaataa kanaan gurmaa'uun isaas waan lama argamsiise. Tokkoffaa, adeemsi falmii madaalawaa akka ta'u (fair trial) godhe. Kunis kan ta'eef, qaamni himatuu (Inispekshinii), fi qaamni itti himatamu (Gumii) garaagara ta'uu isaatiin. Duratti, qaamni himatu, qaamni qoratee qulqulleessuu, fi murtii dabarsu Gumiima waan tureef, adeemsi falmiin itti keessummaa'aa ture madaalawaa miti jedhamee komatamaa ture. Lammefaa, Gumiinis ta'e inispekshiniin sadarkaa godinaatti hundaa'uu isaatiin mirgi ol iyyannoo akka jiraatu ta'eera. Kunis sirna falmii naamusaa caalaatti madaalawaa taasisuun itti gaafatamummaa cimsuu keessatti gahee mataa isaa taphata.

b. Dhimma Naamusaa Irratti Abbootii Seeraa Fi Muudamtoota Leenjisuu

Sirna naamusaa diriirsuun biratti leenjiin hubannoo cimsuus manneen murtii keessatti bal'inaan hojjetamaa tureera. Keessumaa, bara 2000 keessa leenjiin naamusaa kutaa sadiitti:

1. *Naamusa abbaa seerummaa akka waliigalaatti*
2. *Qabiyyee danbii naamusa abbaa seerummaa Oromiyaa, fi*

¹⁹⁹ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa Lakk.3/2001.

²⁰⁰ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa Lakk.3/2001 , kwt. 16(1)

²⁰¹ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa Lakk.3/2001 , kwt. 16(2).

²⁰² Aangoowwan Garee Inispekshiniif kennaman Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa, kwt.6 jalatti tarraa'anii jiru.

²⁰³ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa, kwt.8.

²⁰⁴ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa, kwt.10(1).

²⁰⁵ Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa, kwt.10(1).

3. *Sadarkaa naamusni abbaa seerummaa yeroo ammaa irra jiru kan jedhutti quodun Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaatti abbootii seeraa fi muudamtoota gumii 844 ta'aniif bal'inaan kennameera*²⁰⁶.

c. Marii Idileessuu

Manneen murtii keessatti marii idileessuun bara 2000ALI keessa kan eegale dha. Abbootiin seeraas ta'an hojjattootni biroo badii naamusaa miiltoo isaaniin yoo raawwatamu aadaan dhiisi jechuun karaatti deebisuu, ykn hooggansa mana murtii dhimmi ilaalutti saaxiluu baayyee hin dagaagne. Mariin idilaa'uusisaatiin aadaan badiwwan naamusaa baasanii ifaa ifatti walitti himuu fi tarkaanfiwwan sirreffamaa fudhachuu baramaa dhufeera. Kanaanis, keessummaa,sirni keessummeessaa olitti ilaalle akka fooyya'u waan ta'eef, dhaqqabamummaa qofa osoo hin taane, naamusa abbaa seerummaa fooyyeessuun itti gaafatatumummaa mirkaneessuu keessatti gahee guddaa taphateera.

d. Tarkaanfiwwan Naamusaa Fudhachuu

Badii naamusaan walqabiisee Gumiin tarkaanfiwwan hedduu gorsa kennuu irraa jalqabee hanga hojiiraa gaggeessuu fudhachaa tureera. Kana qabatama gochuuf akka fakkeenyatti tarkaanfiwwan waggoottan darban afran fudhatamaa turan (2000- 2003ALI) akka armaan gadiitti ilaaluun ni danda'ama.

Gabatee 4.23: Gabatee sababa hanqina naamusaatiin baay'ina abbootii seeraa hojiiraa gaggeeffamanii, fi mindaa adabaman agarsiisu

Bara	<i>Baay'ina Abbootii Seeraa</i>		Waliigala
	<i>Hojiiraa gaggeeffaman</i>	<i>Mindaa adabame</i>	
2000	29	24	53
2001	1	8	9
2002	2	5	7
2003	10	13	23

Maddaa: Gabaasa wagga waggaan MMWO Caffeef dhiheessu irraa walitti kan funaaname

²⁰⁶ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa kan bara 2000, F.8.

Gabatee olii kana irraa waanti hubachuun danda'amu, badiin naamusa abbootii seeraa manneen murtii Oromiyaa bara 2000-2002tti itti fufinsaan hir'achaa kan deeme yoo ta'u, bara 2003 keessa ammoo kan bara 2002n walbira qabamee yoo ilaalamu daran dabalee jira. Kun kan agarsiisu, naamusa abbootii seeraa manneen murtii fooyyeessuuf hojiiwwan hojjetaman jiraatanis, dhimmichi ammallee xiyyeffannoo kan barbaadu ta'uu isaati.

As irratti waanti dagatamuu hin qabne gabatichi adabbiwwan hojiirraa gaggeeffamuu fi mindaan adabamuu abbootii seeraa qofa kan agarsiisu ta'uu dha. Adabbiwwan ofisaroota seeraa fi hojjetoota deeggarsaa irratti kennname kan dabalatu miti. Adabbiwwan naamusaa gosoota biroo kan akka sadarkaan gadi buusuu fi akeekkachiisa kennuus hin dabalatu. Isaan kanniin hunda kan hammachiifnu osoo ta'ee garuu, hangi tarkaanfiiwwan fudhataman kanaa caalaatti baayyatu.

Fakkeenyaaaf, kanuma bara 2000 ALI qofaa diignee yoo ilaalle:-

- *Abbootiin seeraa 29 ta'anyeroo tokkotti hojiirraa gaggeeffamaniiru (bara 1999 keessaq qulqulla'a ture).*
- *Abbootiin seeraa 24 ta'an mindaa ji'a 2-3 adabamaniiru*
- *Pirezidaantonni Aanaa 6, badii raawwataniin pirezidaantummaa irraa ka'anii abbaa seeraa aanaa ta'anii akka hojjean ta'eera*
- *Pirezidaantiin m/ murtii ol'aanaa godina 1 hanqina hooggansa irratti argisiisanin hojji hooggansaa irraa ka'anii abbaa seerummaan akka hojjatan ta'eera.*
- *Abbootii seeraa rakkoo naamusaa salphaa qabanii fi gorsaan deebi'uu danda'an kan mana murtii waliigala 7, kan mana murtii ol'aanaa 10 akkasumas kan mana murtii aanaa 13; walumaagalatti, abbootiin seeraa 30 ta'an Gumii Naanno fi Gumii Godinaatiin akka gorfaman ta'eera²⁰⁷.*

Kanaafuu,itti gaafatamummaa cimsuuf yaadamee tarkaanfiiwwan adda addaa fudhatamaa kan turan ta'uu hubachuun ni danda'ama.

e. Abukaattotni Fi Uummatni Sochii Hawaasa Naamusaa'aa Manneen Murtii Keessatti Uumuuf Jalqabame Akka Tumsan Mariisisuu

²⁰⁷ Gabaasa Raawwii Hojji Manneen Murtii Oromiyaa Caffeef Dhihaate kan bara 2000 ALI, F.10-11.

Abukaattonnii (dhuunfaas ta'e mootummaa), fi uummatni bal'aa manneen murtii naamusa'aa akka ta'aniif gahee isaan qaban salphaa miti. Kunis, ragaa dhugummaa qabu dhiheessuu, falmii dhugaa irratti hundaa'e gaggeessuu, fi malaammaltummaaf haalli mijataa ta'e akka hin uumamne gochuun ibsamuu danda'a. Manni murtiis abukaattotaa fi uummata kan mariisiseef kanuma irraa ka'uuni dha.

Kana waan ta'eef, sagantaalee fooyaa'insaa hojiirra oolchuun walqabatee itti gaafatamummaa abbaa seerummaa mirkaneessuuf jecha kallattii naamusaatiin hojiwwan baayyeen hojjetamaniiru jechuun ni danda'ama.

Gaaffiin asitti ka'uu malu, bu'a-qabeessumman hojiwwan kanneenii maal fakkaata kan jedhu dha. Kun matuma isaatiin qorannoo of danda'e ta'uu mala. Haa ta'u malee, akka seenaatti yoo ilaalamu, naamusti hawaasa bal'aa fi manneen murtii xiyyeffannoo laafaa argatee kan ture dha²⁰⁸. Xiyyeffannoo laafaa argachuun isaa karaa adda addaa ibsamuu danda'a. Manneen barnoota seeraa keessatti barumsi naamusaa kennamuu kan jalqabe yeroo dhihoo as ta'uu, abbootiin seeraa calalamani yeroo muudamanitti ulaagaan naamusa tilmaama keessa galche dhibuu, manni murtii faayidaan hojjeta ilaalcha jedhu jijiiruuf tattaaffii gochu dhabuu, fi badiin naamusaa raawwatamee kan argame yoo ta'e gara kuteenyaan tarkaanfii fudhachuurra waliif aguuguu akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama²⁰⁹.

Haalli kun wagga tokkoof ykn lamaaf raawwatamaa kan ture osoo hin taane yeroo dheeraaf ta'aa kan ture dha. Kun ammoo kan agarsiisu, naamusa irratti hojiin bal'aan hojjetamus haala ture kana takkaatti dhabamsiisuun kan hin yaadamne ta'uu dha. Kanaaf, gochaawan naamusaan ala ta'an kan akka faayidaa adda addaan hojjechuu, "amaalaajiin" hojjechuu, mirgaa fi kabaja abbootii dhimmaa dhiibuu, aangoo seeraan alaa fayyadamuu, walitti dhufeenya hin malle uumuu, bilisummaa abbaa seerummaa eeguu dhabuu, murtii qulquulluu ta'e kennuuf tattaaffii gochu dhabuu, jecha falmitootaa ykn ragaalee kennaman jijiiruun edduma sagantaaleen fooyaa'insaa hojiirra ooluu jalqabani as (hanguma bara 2000ALIttiyyuu) manneen murtii keessa turaniiru²¹⁰. Ammas guutummaan guutuutti hin haxaawamne.

²⁰⁸ Taaddala Nagishoo, Sadarkaa Naamusni Abbootii Seeraa Oromiyaa Yeroo Ammaa Irra Jiru, Moojuulii 3ffaa, Amajjii 2000, Mana Kitaabaa ILQSO, F.21.

²⁰⁹ Akkuma 80^{ffaa}, F.21-23.

²¹⁰ Akkuma 81^{ffaa}, F.28-33.

Haa ta'u malee, kan ture wajjiin walbira qabamee yoo ilaalamu fooyaa'insi baayyeen argameera. Keessumaa, naamusa badaan keessummeessa ture (abbaa dhimmaatti dutuu, arrabsuu, fi kkf) ilaachisuun jijiiramni gaarii fi bu'a qabeessa ta'e argameera²¹¹. Kanas ta'u garuu, gochaawwan naamusaan ala olitti caqasaman keessaa faayidaan hojjechuu irratti shakkii fi hamiiin jiru ammallee hamaa akka ta'e af-gaaffiwwan qaamota adda addaa²¹² waliin godhame irraa hubachuun danda'ameera. Hamiin akkasii kun dhimmoota Hariiroo Hawaasaa irratti caalaatti kan mul'atu dha. Kana jechuun garuu, dhimmoota yakkaa irratti rakkoon tokkoyyuu hin jiru jechuu miti. Gama kanaan, yakka ajjeechaa daguun walqatee rakkoon jiru adda duraan caqasama²¹³.

Walumatti, hojiiwwan naamusa irratti hojjetaman karaa hedduu bu'a qabeeyyii yoo ta'anis, kallattii faayidaan hojjechuu hambisuutiin garuu hanga hojjetame milkaa'ee jira jechuuf nama rakkisa. Dhugaa dha! Dhimma faayidaan hojjechuu akka dhimmoota kaanii ifatti agarsiisuun qabatama gochuun nama rakkisuu danda'a. Garuu, gara shakkiitti kan nama geessan galmeema hojjetamu irraa (fakkeenyaaaf, ajjeechaa daguu irratti adabbiin hidhaa fi qarshii ta'uu osoo qabuu qarshii qofa gochuun hidhaa irraa daangessuu, miidhaa qaamaa cimaa irratti adabbi hidhaa qofa ta'uu osoo qabu qarshii gochuu, fi kkf²¹⁴) tilmaamuun ni danda'ama. Itti dabalees, dhaqqabamummaa jalatti, namootni laccoofsi isaanii hin tuffatamne (% 41.66) murtiin kennamu hanqina qulqullinaa akka qabu xiinxallee jirra²¹⁵. Sababoota

²¹¹ Kana caalaatti bu'a qabeessa taasisuuf hojiin biraa akka tarkaanfii tarsiimowaatti fudhatamuun danda'u qajeelfama sirna dhaddacha manneen murtii Oromiyaa (Qaj.8/2004) hojiirra oolchuu dha. Qajeelfamni kun naamusa abbootii seeraa, naamusa abbootii dhimmaa, naamusa ofieroota seeraa fi hojjetoota mana murtii biroo, naamusa hiiktuu afaanii, fi naamusa kabachiisa dhaddachaa tokko tokkoon kan tarreessu waan ta'eef, sirna keessummeessaa naamusawaa gochuu keessatti gahee guddaa qaba.

²¹² Qaamoleen kуниин abukaattota, abbootii alangaa, poolisoota, hooggantoota bulchiinsa manneen amala sirreessaa, abbootii dhimmaa, fi abbootii seeraa kan dabalatu dha.

²¹³ Af-gaaffii Itti Gaafatamtoota Qajeelcha Haqaa Godinaalee, Qajeelcha Poolisii Godinaalee, Pirezidaantotaa fi abbootii Seeraa Manneen Murtii Ol'aanoo tokko tokko waliin gaggeeffame(Fakkeenyaaaf, Obbo (maqaan icitii), I/G Qajeelcha Haqaa Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 21,2004 A.L.I; Komander (maqaan icitii), Hoogganaa Poolisii Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 22, 2004 A.L.I; Komander (maqaan icitii), A/A/H/Qo/Y fi Kenninsa Murtii Haqaa Poolisii Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 14, 2004 A.L.I., Obbo (maqaan icitii), Bakka Bu'aa Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Shawaa Bahaa, Mudde 10,2004 A.L.I; Obbo (maqaan icitii), Abbaa Seeraa Mana Murtii Ol'aanaa Harargee Lixaa, Mudde 3,2004 A.L.I).

²¹⁴ Akkuma 85^{ffaa}

²¹⁵ Gabatee 4.16 ilaalaa.

qulqullina murtii dhabamsiisan keessaa tokko ammoo faayidaan hojjechuu akka ta'e beekamaa waan ta'eef, kunis waan namatti mul'isu ni qabaata.

4.3.3.2. Sirna Madaallii Raawwii Hojii

Tooftaan hammayyaa'aa itti gaafatamummaa abbaa seerummaa dhugoomsuuf gargaaru inni biraasirna madaallii raawwii hojii abbootii seeraa saayinsaawaa ta'e diriirsuu dha. Sirna kana diriirsuu sochiin tokko tokko kan godhame yoo ta'elée²¹⁶, hanga yoonaatti hojiirra hin oolle. Kun ammoo, dhimmoota Heeraa²¹⁷ fi seerota biroon²¹⁸ taa'anii jiran tokko tokko hojiirra oolchuun itti gaafatamummaa mirkaneessuu keessatti dhiibbaa badaa kan geessisu dha. Kanaaf, gama kanaan qaawwi bal'aa kan jiru ta'uu hubachuun ni danda'ama.

4.3.3.3. Iftoomina

Haalawwan itti gaafatamummaa abbaa seerummaa mirkaneessan keessaa tokko adeemsi iftoomina qabu jiraachuu dha. Iftoominne karaa baayyee ibsamuu kan danda'u yoo ta'elée, manneen murtii keessatti warreen hojii gameen walqabatan adda duraan ilaalamuu danda'u. Itti aansuun, isaaniin ilaaluuf yaalla.

a. Dhaddacha Ifaatti Dhimmoota Dhagahuu

Haala addaan yoo ta'e malee, manneen murtii dhaddacha banaatti dhimmoota dhagahuu akka qaban heerri mootummaa fi seerri rogummaa qaban ni tumu²¹⁹. Gama kanaan, manneen murtii Oromiyaa maal akka fakkaatan beekuuf gaaffiin,"manneen murtii dhimmoota dhaddacha banaatti dhagahaa jiruu? Maaliif?" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee akka itti aanutti deebi'eera.

²¹⁶ Fakkeenyaaaf, bara 2002ALI keessa qorannoobarbaachisummaa fi sirna raawwii isaa agarsiisu Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaatiin gaggeeffamee argannoon isaaas dhimmamtootaaf dhihaatee irratti mar'atameera. Bara 2003ALI keessas moojuulii qopheessuun leenjiin hubannoo cimsu abbootii seeraaf kennamaa tureera.

²¹⁷ Heerri mootummaa RDFI fi mootummaa naannoo Oromiyaa walduraa duubaan kwt.79 (4)(a) fi 63(4)(a) jalatti abbaan seeraa tokko hojii abbaa seerummaa irraa kan ka'u hanqina dandeettii hojii fi si'oomina cimaa qaba jedhee Gumiin Bulchiinsa Abbootii Seeraa yoo murteesse akka ta'e ibsu. Hanqinni dandeettii jira ykn hin jiru jechuuf ammoo sirni madaallii raawwii hojii jiraachuu qaba.

²¹⁸ Fakkeenyaaaf, akkuma mata-duree Guddinaa fi Jijiirraa jedhu jalatti ilaalle, ulaagaalee guddina sadarkaa abbootii seeraa keessaa tokko bu'aa madaallii raawwii hojii yommuu ta'u qaphxiin ulaagaa kanaaf kennamees % 60 dha. % 60 kana shallaguufis sirni madaallii raawwii hojii jiraachuu qaba.

²¹⁹ Heera mootummaa RDFI, fi Heera mootummaa naannoo Oromiyaa, kwt. 20(1),fi Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe Lak. 141/2000, kwt.16(1)

Gabatee 4.24: Gabatee dhaddacha banaatti ykn cufaatti dhimmoota dhagahuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	57	56	1
Abbootii alangaa	33	31	2
Ida'ama	90	87	3

Gabatee olii kana irraa waanti hubannu,namoota 90 keessaa, namoonni 87(%96.66) “eyyee” dhaddacha banaatti dhimmoota dhagahaa kan jiran ta’uu yoo ibsan,namoonni 3 ammoo (%3.33) “lakki” dhaddacha cufaatti, ykn waajjiruma abbootii seeraatti dhagamaa jira jechuun deebisaniiru. Warreen “eyyee” jedhanis ta’e “lakkii” jedhan sababaan deeggaraniiru.

Haaluma kanaan, namoonni “eyyee” jedhan,iftoomina mirkaneessuuf,dirqama heeraa fi seeraa waan ta’eef, amantaa uummataa horachuuf kanneen jedhan akka sababaatti ibsaniiru. Gama kaaniin, warreen “lakkii” jedhan,kutaan dhiphoo waan ta’eef, namni galee dhaddacha hordofu waan hin jirreef, abbootiin seeraa xiyyeffannoo waan itti hin kennineef dhimmoota jedhan akka sababaatti kaasaniiru.

Xiinxalli bar-gaaffii kun kan agarsiisu, manneen murtii dhimmoota isaaniif dhiyaatan dhaddacha banaatti dhagahaa kan jiran ta’uu dha.

Iftoomina gama dhaddacha banaatiin jiru agarsiisuuf malli biraa qorannoон kun fayyadame daawwannoo dha. Haaluma kanaan daawwannaan manneen murtii 15 keessatti kan gaggeeffame yommuu ta’u, daawwannaag gaggeeffameen kan armaan gadii argameera:

Gabatee 4.25: Gabatee falmiin dhaddacha banaatti gaggeeffamuu fi

dhiisuu isaa mirkaneessuuf daawwannaag godhame agarsiisu

<i>Sadarkaa mana murtii daawwatame</i>	<i>Baay'ina mana murtii daawwatame</i>	<i>Galma dhaddachaatti kan gaggeessan</i>	<i>Waajjirumatti kan gaggeessan</i>
Mana Murtii Waliigala Oromiyaa	1	1	-
Mana Murtii Ol'aanaa	5	2	3

Mana Murtii Aanaa	10	-	10
	16	3	13

Gabatee kana irraa hubachuu kan dandeenyu, yeroo daawwannaan gaggeeffametti manneen murtii kudha-jahan daawwataman keessaa, manneen murtii 3(% 18.75) galma dhaddachaaf qophaa'e keessatti falmii yoo gaggeessan, kanneen hafan 13(% 81.25) ammoo waajjiruma isaanii keessatti falmii kan gaggeessan ta'uu dha. Kun kan agarsiisu, manneen murtii baayyee dhaddacha banaatti falmii dhagahaa kan hin jirre ta'uu dha. Akka xiinxala bar-gaaffii godhameetti garuu, manneen murtii baayyee (%96.66) dhaddacha banaatti falmii dhagahaa jiru. Kanaafuu, xiinxalli odeeffannoo bar-gaaffiin argamee fi xiinxalli odeeffannoo daawwannaan godhamee walitti bu'a jechuu dha.

Dhimma qabannee jirru kana qulqulleessuuf odeeffannoo mala kamiin argameti caalaatti rogummaa qaba kan jedhu yoo ilaalle, kan daawwannaan akka ta'e ifa dha. Kun ammoo manneen murtii baayyeen dhaddacha ifaatti falmii gaggeessaa hin jiran gara jedhutti nu geessa. Haa ta'u malee, manneen murtii keenya dhimma kana irratti dhugumatti maalirra akka jiran beekuuf, qorataan kun af-gaaffiis gaafachuuf yaaleera. Kanaanis waanti bira gahame sadarkaa manneen murtii irratti hundaa'uun adda addummaa kan qabu dha.

Bu'uuruma kanaan, manneen murtii aanaa galma dhaddachaaf yaadamee hojjetame waan hin qabneef waajjiruma isaanii keessatti hojjetu. Sadarkaa kanatti waajjirrii fi dhaddachi tokkuma. Sadarkaa manneen murtii ol'aanoo fi waliigalaatti garuu galmi dhaddachaa jira. Haa ta'u malee, abbootiin seeraa achi keessatti kan hojjetan gosaa fi sadarkaa cimina falmii irratti hundaa'uuni. Jechuunis, dhimmichi dhimma yakkaa yoo ta'e, fi yakkichi cimaa ta'uun abbootii seeraa sadiin kan ilaalamu yoo ta'e dha. Kanaan alatti, dhimmichi dhimma hariiroo hawaasaa yoo ta'e, yookiin kan yakkaayyuu ta'e abbootii seeraa sadiin kan hin ilaalamne yoo ta'e, waajjiruma isaanii keessatti dhaddacha gaggeessu.

Heerris ta'e seerri biroo rogummaa qabu garuu, addaan baatee akkasii hin kaa'an. Akka seeraatti, dhimmi ilaalamu sun nageenya mootummaa fi hawaasaaf, akkasumas safuu hawaasaaf barbaachisaa yoo ta'e malee, manni murtii dhaddacha banaatti dhagahuu qaba.²²⁰

²²⁰ Heera mootummaa RDFI fi Heera mootummaa naannoo Oromiyaa,kwt.20 (1) fi Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe Lab. Lak.141/2000,kwt.16(2) ilaalaa!

Kanaaf, osoo galmi dhaddachaa jiruu waajjiratti hojjechuun dhaddachicha banaa waan hin taasifneef hanqina jechuun ni danda'ama.

Walumaagalatti, dhaddacha banaatti falmii gaggeessuun walqabatee rakkoon lama tuqamuu danda'a. Inni duraa, sadarkaa aanaatti, dhaddacha banaatti dhagahuuf galmi mijataa ta'e dhabamuu yommuu ta'u, inni biraa (sadarkaa mana murtii ol'aanaatti) ammoo osuma galmi dhaddachaa jiruu xiyyeffannoo kennuu dhabuun waajjira keessatti hojjechuu dha.

b. Miidiyaan Murtii Qilleensa Irra Oolchuu

Murtiin manneen murtiin kennamu miidiyaan qilleensa irra yommuu oolu adeemsi mana murtii maal akka fakkaatu hawaasa bal'aaf ifa waan ta'uuf, iftoomina dabaluu keessatti gahee inni qabu salphaa miti. Gama kanaan, manneen murtii Oromiyaa maal akka fakkaatan beekuuf gaaffiin,” *miidiyaan murtii manneen murtii qilleensarra oolchuuf yoo barbaade ni hayyamamaafii? Maaliif?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee akka itti aanutti deebi'eera:

Gabatee 4.26: Gabatee miidiyaan murtii qilleensa irra oolchuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	54	2
Abbootii alangaa	29	26	3
Ida'ama	85	80	5

Gabateen olii kun kan agarsiisu, namoota 85 keessaa namoonni 80 (%94.12) murtiiwan kennaman miidiyaan qilleensa irra oolchuu yoo barbaade ni hayyamamaaf yoo jedhan, warreen hafan 5 (% 5.88) ammoo hin oolu jedhaniiru. Maaliif gaaffii jedhu ilaachisee namoonni eyyee jedhan, uummanni akka irraa baratuuf, iftoominni akka dabaluu, fi amantaa uummataa horachuuf kanneen jedhan akka sababaatti ibsu. Namoonni “lakki” jechuun deebisan garuu, sababa tokkoyyuu hin agarsiifne. Qabatamaanis, murtiiwan manneen murtii barsiisoo dha jedhamanii itti amanaman TV fi Raadiyoon yoo tamsa'an ni argina; ni dhageenyas. Kun iftoomina agarsiisa. Iftoominni jiraannaan ammoo karaa biraatiin itti gaafatatummaan jira jechuu waan ta'eef, gama kanaan hanqinni hin mul'atu.

c. Waraabbii (Copy) Murtii kennuu

Murtiin tokko murtaa'ee erga dubbifamee booda, icitummaan isaa hafee sanada uummataa ta'a. Yeroo kana, qaamni barbaade murticha duubisuu yoo barbaade ammoo, waraabbii isaa fudhachuu danda'a. Kanaanis, iftoominni ni ibsama. Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa maal akka fakkaatan beekuuf gaaffiin," *Namni tokko murtii manneen murtii ilaaluu yoo barbaade "copy" ta'ee ni kennamaaft? Maaliif?*" jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhihaatee akka itti aanutti deebi'eera:

Gabatee 4.27: Gabatee Waraabbiin murtii nama barbaadeef kennamuu ykn

Kennamuu dhiisuu agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>	<i>Eyyee fi Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	35	19	2
Abbootii alangaa	29	15	13	1
Ida'ama	85	50	32	3

Namoota 85 gaaffii deebisan keessaa, namoonni 50(% 58.82) "copy" ta'ee ni kennama; namoonni 32 (%37.64) "copy" ta'ee hin kennamu;namoonni 3 (%3.53) "copy" ta'e yommuu kennamus, hin kennamnes qaba jechuun deebisaniiru. Gabatee olii irraa hubachuun kan danda'amu, gaaffii kanaaf deebii adda addati kenname. "Maaliif?" kan jedhuuf sababni dhihaate garuu walfakkaataa dha. Innis,"copy" ta'ee kan kennamu namoota hundaaf osoo hin taane, gareewan walfalmaniif, inispekshinii, fi namoota hojii qorannootiif barbaadaniin ala kennun hin baratamne kan jedhu dha. Kanaaf, murtiwwan mana murtii "copy"n argachuun namoota hundaaf osoo hin taane daangeffamaa dha. Kun ammoo iftoomina xiqqeessuu itti gaafatamummaa irratti dhiibbaa badda qaqqabsiisuu danda'a waan ta'eef akka hanqina tokkootti ilaalamuu kan danda'u dha.

Walumaagalatti, hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaan walqabatee iftoomina dabaluuf manneen murtii keessatti hojiwwan baayyeen hojjetamaniiru. Qajeelfamootni addaa addaa²²¹

²²¹ Qajeelfamoota yeroo ammaa hojiirra jiran keessaa kanneen armaan gadii akka fakkeenyatti kaasuun ni danda'ama:

bahanii hojiirra oolanis iftoomina dabaluu keessatti gahee guddaa qabu. Hojii murtii ilaalchisuun karaawwan gurguddoo iftoominne manneen murtii ittiin ibsamuu danda'an sadan olitti ilaalle keessaar garuu, dhaddacha banaatti dhimmoota dhagahuu fi waraabbiwwan murtii haala salphaa ta'een nama barbaadeef kennuu irratti hanqinni kan jiru ta'uu hubachuun ni danda'ama.

4.3.3.4. Kaka'umsa Hojii Abbootii Seeraa

Kaka'umsa hojii yommuu jennu hojii tokko raawwachuuuf fedhii fi xiin-sammuu qophii ta'anii argamuu kan agarsiisu yommuu ta'u, itti gaafatamummaa ofii bahachuufis dhimma murteessaa dha. Kana ilaalchisee abbootiin seeraa manneen murtii Oromiyaa maalirra akka jiran beekuuf gaaffiin, “*erga sagantaaleen fooyyaa'insaa hojiirra oolanii as kaka'umsa abbootii seeraa irratti jijiiramni dhufe jiraa?*” jedhu af-gaaffiin abbootii seeraaf dhihaatee ture. Gaaffiimti walfakkaatu abbootii alangaa fi abukaattotaafis dhihaateera. Deebiin argames hojii hojjetamaa jiru waliin kan walqabate dha. Gaaffii gaafatameen yaada argame akka itti aanutti ibsuun ni danda'ama:

Hojin manneen murtii keessatti hojjetamaa jiru gaarii dha. Kun garuu, kaka'umsa abbootii seeraa caalaa dhiibbaa karaa hooggansa mana murtiin godhamuuni. Kaka'umsi fedha dhuunfaa keessa namaa irraa dhufu

-
1. Qajeelfama Raawwii Faayidaa Yaalumsaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa lakk.5/2001
 2. Qajeelfama Raawwii Fo'anno fi Filannoo, Qacarrii fi Muudama Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Maneen Murtii Naannoo Oromiyaa lakk. 1/2001
 3. Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa Lakk. 2/ 2001
 4. Qajeelfama Raawwii Hayyama Boqonnaa Wagga Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumiii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa Lakk.4/ 2001
 5. Qajeelfama Raawwii Ramaddii fi Jijiirraa Abbaa Seeraa Fi Muudamaa Gumii Mana Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk. 3 / 2001
 6. Qajeelfama Sirna Dhaddachaa Manneen Murtii Oromiyaa Lakk. 8/2004
 7. Qajeelfama Raawwii Kaffaltii Durgoo olmaa fi Siree Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Manneen Murtii Oromiyaa

*agarsiisa. Yeroo ammaa kana, dhugumatti kaka'usi akkasii abbootii seeraa bira jira jechuuf iji nama hin jabaatu. Sababni isaas, itti gaafatamummaa, fi mindaa fi faayidaan abbootii seeraa wal hin simu; itti gaafatamummaati caala. Jireenyi ammoo qaala'aa adeema. Bakka kun ta'ee jirutti, abbootiin seeraa kaka'umsa hojii qabu jechuu dandeenyaaaree?*²²²

Kana irraa waanti hubatamu, faayidaan (mindaas ta'e kan biroo) kaka'umsa hojii abbootii seeraa keessatti uumu kan hin jirre ta'uu dha. Gama hooggansa mana murtiitiin yaadni ka'u, faayidaan abbootiin seeraa argachaa jiran haala qabatama gabaa waliin kan wal hin simne ta'uu waltajjiwwan adda addaa irratti mootummaa kan beeksisan ta'uu dha²²³. Haa ta'u malee, ejjennoon mootummaan dhimma kana irratti qabu hanga humni mootummaa danda'utti mindaa fi faayidaan abbaa seeraa kan tuffatamu miti; humna mootummaan ol waanti godhamu hin jiru kan jedhu dha.

Dhugaa dha! Dinagdeen naannoo keenyaas ta'e, biyya keenya hedduu kan guddate dha jechuun hin danda'amu. Kanas ta'u garuu, dhuguma hanguma humni mootummaa hayyamettuu xiyyeffannoon abbootii seeraatiif kennamuu qabu akkaataa amalaa fi ulfina hojii isaaniin walgituu danda'utti kennamee jiraa? gaaffiin jedhu gadi qabanii ilaaluu barbaada. Kana Labsii Mirgaa fi Faayidaalee Muudamtoota Mootummaa, Filatamtoota Uummataa fi Abbootii Seeraa Ittigaafatamummaa Irraa Ka'an Murteessuuf Bahe,Lab.Lak.161/2002 fudhachuun ibsuun ni danda'ama. Labsii kana keessatti daangan faayidaa abbootii seeraa fi qaama raawwachiiftuuf kennamee garaagarummaa qaba. Fakkeenyaaf, akka labsichaatti namoonni mirga deebisanii dhaabuu argachuuf mirga qaban Pirezidaantii fi Pirezidaantii Itti Aanaa Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Hoogganaa Biirroo,fi Hoogganaa Itti Aanaa Biirroo, muudamtoota mootummaa sadarkaa naannoo irra jiran, Bulchaa Godinaa, Bulchaa Itti Aanaa Godinaa,fi *Muudamtoota mootummaa sadarkaa godinaa hunda* dha²²⁴. Gara mana murtiitti yoo dhufne garuu, faayidaa kana kan argatan Pirezidaantii, fi Pirezidaantii Itti Aanaa MMW, abbootii seeraa MMW,fi Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa qofa²²⁵. Abbootiin seeraa manneen murtii

²²² Cuunfaa yaada af-gaaffii abbootii seeraa, abbootii alangaa, fi abukaattotaa waliin gaggeeffame.

²²³ Af-gaaffii Obbo Taaddalaa Nagishoo, olitti yaadannoo lak 30, fi Obbo Sayid Jundii, olitti yaadannoo lak.43 waliin gaggeeffame.

²²⁴ Labsii Mirgaa fi Faayidaalee Muudamtoota Mootummaa, Filatamtoota Uummataa fi Abbootii Seeraa Itti Gaafatamummaa Irraa Ka'an Murteessuuf Bahe Labsii Lakk.161/2002, kwt.6(1).

²²⁵ Akkuma 96 ffaa, kwt.26(1) fi 35(1) walfaana dubbisuuudhaan.

ol'aanoo faayidaa kana waan hin arganneef, kan qaama raawwachiiftuun walbira qabamee yoo ilaalamu daangaan isaa dhiphaa akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

Faayidaawwan xixiqqaan biroo kan akka manneen mootummaa (kondomiiniyemiis ta'e kan biroo) fudhannee ilaaluu dandeenya. Gama kanaanis tajaajilli kennamu gama qaama mootummaa tokkotti (qaama raawwachiiftuutti) kan duufe dha. Manneen kunniin Kaabineef kennamanii abbaa seeraaf kan hin kennamne yoo ta'e, rakkoo qabeenya biyyattiiti jechuuf nama rakkisa. Kunis kaka'umsa abbootii seeraa hubuu danda'a. Abbaan seeraas tasgabbaa'ee hojii hojjechuun dhiisee hojii biraa barbaaduuf ala akka ilaalu ykn yeroo murtaa'e qofaafan mana murtii hojjedha akka jedhu isa taasisa. Yaada akkasii qabaachaa hojii abbaa seerummaa milkaa'ina qabu hojjechuun garuu hin yaadamu. Itti gaafatamummaan sirrii fi saayinsaawaa ta'es jira nama hin jechisiisu. Sababni isaa,akkuma boqonnaa lammeffaa keessatti ilaalle itti gaafatamummaan abbaa seerummaa jira kan jedhamu, abbootiin seeraa akka dhuunfaatti keessa isaaniitiin (mentality) itti gaafatamummaa akka qaban amananii yoo fudhatanii fi akka caasaattis waantonni itti gaafatamummaa dhugoomsan diriiranii walfaana yoo jiraatanidha. Amma, ulaagaalee lamaan keessaa tokko guutee tokko hir'atee jira.

Walumaagalatti, sagantaalee fooyaa'insaa hojiirra oolchuun walqabatee abbootiin seeraa kaka'umsa hojii akka qabaataniif hojiin hojjetame jiraatus laafaa dha. Kaka'umsa hojii osoo hin qabaatiin ammoo itti gaafatamummaa qixa barbaadamuun bahachuun hin danda'amu waan ta'eef, gara fuulduraatti xiyyeffannoo guddaa kan barbaadu ta'uu jala muruun ni danda'ama.

4.4. Hojiirra Oolmaa Sagantaalee Fooyaa'insaa Ilaalchisee Yaaddoowwan Turanii fi Jiran

Olitti sagantaaleen fooyaa'insaa kallattii si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaatiin bu'aa maalii akka argamsiisan ilaaluuf yaalleerra. Kana keessatti, yaaddoowwan danqaa ta'an keessaa fi alaan turanii; jirus. Sagantaalee fooyaa'insaa manneen murtii haala bu'a qabeessa ta'een hojiirra oolchuu irrattis yaaddoowwan kunniin rakkoo dha.

4.4.1. Yaaddoowwan Alaa

Yaaddoowwan kunniin rakkooowwan humna manneen murtiin ol ta'anii fi manneen murtii qofaa isaanii furachuun hin dandeenye dha.

4.4.1.1. Qaamoleen Ragaa Kennan Ragaa Sobaa Kennuu

Hojii abbaa seerummaa keessatti murtiis ta'e ajaja kenuuf ragaan murteessaa dha. Ragaan kun kan afaanii ykn barreeffamaa ta'uu mala. Yeroo ammaa kana, qaamoleen ragaa kennan kan akka bulchiinsa magaalaa fi gandaa, waajjira lafaa fi eegumsa naannoo, fi dhaabbilee fayyaa ragaa manni murtii gaafatu haala dhugaa fi haqa qabeessa ta'een yeroo hin kennineti jira. Bakka ragaan sobaa jirutti murtii qulqul'ina qabu kenuun hin danda'amu. Akkuma sana mara bakka murtiin qulqulluu ta'e hin kennamnetti, dhaqqabamummaan abbaa seerummaa ni jiraata jedhamee hin yaadamu waan ta'eef, dhugumayyuu yaddoo cimaa dha.

4.4.1.2. Calalliin, Hordoffii, fi To'annoon Abukaattotaa Laafaa Ta'uu
Abukaattonni dhuunfaa sirna haqaa akka tumsaniif naamsti ogummaa isaanii irraa barbaada. Kana gochuu kan danda'an abukaattoo namni ta'u tokko jalqabumaan naamusaa fi gahumsa barbaadamu yoo qabaate dha. Erga ta'eess, hordoffii fi to'annoon barbaadamu yoo taasifame dha. Yeroo ammaa kana ku laafaa dha. Waan ta'eefis, sirna haqaa tumsurra yoo laamshessan darbee darbee ni mul'ata. Kun fakkeenyaaaf ragaa sobaa qindeessuun ibsamuu danda'a. Kunis akkuma ragaa sobaa murtiin bu'a qabeessa ta'e akka hin kennamne waan godhuuf, dhaqqabamummaa kan daangeessu dha.

4.4.1.3. Seeronni Tokko Tokko Afaan Hojii Naannoon Jiraachuu Dhabuu

Seeronni baayyeen (fakkeenyaaaf, Seerota Deemmii Falmii, Seera Hariiroo Hawaasaa, Seera Yakkaa) Afaan Amaariffaan tumamanii jiru. Seeronni kunniin Naannoo Oromiyaa keessattis raawwatinsa qabu. Afaan hojii naannoo keenyaa ammoo afaan Oromoo waan ta'eef, abbootiin seeraa hiikuun hojiirra oolchaa jiru. Yeroo kana, yoo xiqqaate rakkowwan lama uumamuu danda'u. Tokkoffaa, abbootiin seeraa yeroo isaanii hojii abbaa seerummaatti dabarsurra afaan hiikuutti yeroo isaanii fixu. Kun ammoo hojiin lafarru akka harkifatu waan godhuuf, si'oominni akka hin dhugoomne godha. Lammeffaa, abbootiin seeraa yeroo hiikan akka isaaniif galetti waan hiikaniif dhimma walfakkaatu irratti jechoota adda addaa akka fayyadaman taasisuun qulqul'ina murtii miidha; afaanichas akka hin waalofne godha.

4.4.1.4. Hanqina Baajataa

Baajati manneen murtii wagga irraa waggaatti dabalaan akka dhufe boqonnuma kana keessatti ilaalleerra. Haa ta'u malee, baajati ramadamu kun gahaa waan hin taaneef, hojii isaanii hojjechuuf yeroo baayyee gargaarsa gaafatu. Kun ammoo bilisummaa irratti dhiibbaa baddaa fiduu waan danda'uuf yaaddoo dha.

4.4.1.5. Si'oominaan Walqabatee Hubannoo Hawaasa Bira Jiru

Yeroo ammaa, keessumaa sadarkaa manneen murtii jalaatti saa'atiin beellamaamaa jira. Hawaasni kana beekee saa'atii beellamame kanatti argamaa hin jiru. Karaa biraatiinis, murtiin si'oominaan yoo kennamu osoo gal mee sirriitti hin ilaaliin; ykn falmii hin bilcheessiin manni murtii murteesse jechuun haasa'uun ni jira. Kunis amantaa uummanni mana murtii irratti qabu waan xiqqeessuuf yaaddoo dha.

4.4.2. Yaaddoowwan Keessaa

4.4.2.1. Riifoormiiwwan Manneen Murtii Hojiirra Oochuu Irratti Rincica Jiru

Riifoormii fi rincicni walbiraa hin dhibaman. Sagantaalee fooyyaa'insaa yeroo irraa yerootti manneen murtii keessatti diriiran hojiirra oolchuu irrattis rincicni abbootii seeraa fi hojjettoota deggarsaa biroo biratti ni mul'ata. Kun ammoo yaad-rimeewwan xiyyeffannoo sagantaalee fooyyaa'insaa ta'an: si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa dhugoomsuu keessatti dhiibbaa waan qabuuf yaaddoo dha.

4.4.2.2. Abbootiin Seeraa Muuxannoo Horatan Baay'inaan Hojii Gadhiisuu

Humni namaa gahumsaa fi naamusa gaarii qabu milkaa'ina hojii kamiifuu murteessaa dha. Amala hojii isaa irraan kan ka'e milkaa'ina hojii mana murtiif ammoo caalaatti murteessaa ta'a. Yeroo ammaa kana, abbootiin seeraa baay'inaan (warreen gahumsaa fi naamusa gaarii qaban dabalatee) hojii abbaa seerummaa gadhiisaa jiru. Kunis hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa kanneen duubatti harkisuu waan danda'uuf, yaaddoo dha.

Gabaabumatti, sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii hojiirra oolchuu keessatti yaaddoowwan gurguddoo keessaa fi alaan jiran isaan olitti caqasaman kana dha.

Boqonnaa Shan

Yaadota Gudunfaa fi Furmaataa

Ibsaa fi xiinxala waliigalaa qorannoo gaggeefffame irratti hundaa'uun yaadonni gudunfaa fi furmaataa armaan gadii kennamaniiru.

Sababoota hojiira oolmaa sagantaa fooyyaa'insaaf ka'umsa ta'an keessaa tokko, jijjiirama siyaasaa biyya tokko keessatti godhamu dha. Biyyi keenyas bara 1987 A.L.I irraa kaastee Heera haaraa hojiirra oolchuun sirna haaraa waan diriirsiteef, jijjiirama siyaasaa guddaa keessa seentee turte. Heera kanaan, sirni bulchiinsa biyyatti waaltawaarrraa (Centralism) gara federaalawaatti waan jijjiirameef, jijjiiramni ta'e kan bu'uuraati jechuun ni danda'ama. Sirna bulchiinsa haaraa Heerri kun diriirse hojiitti hiikuuf fooyyaa'insa tokko tokko gaggeessuun dirqama ta'a. Kanarrraa ka'uun, sagantaaleen fooyyaa'insaa adda addaa sekteroota adda addaa keessatti diriiruun akka biyyaa fi naannootti hojiirra oolaniiru; oolaas jiru. Sekteroota sagantaan fooyyaa'insaa keessatti gaggeefffamaa turee fi jiru keessaa sekterri haqaa isa tokko yommuu ta'u, manneen murtiis kana keessatti hammatamu.

Akka waliigalaatti, tajaajilli manneen murtiin kennamu si'oomina kan hin qabne, dhaqqabamaa kan hin taanee, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan kan keessatti hin dhugoomne ture. Rakkoowwan kunniin hundi mana murtii irratti uummanni amantaa akka hin qabaanne waan godhaniif, maqsuu barbaachisa. Kanaafis sagantaalee fooyyaa'insaa hojiirra oolchuun filatamaa dha. Manneen murtii naanno Oromiyaa keessattis sagantaaleen fooyyaa'insaa adda addaa hojiirraa kan oolanii fi oolaa jiran kanumaafi. Sagantaaleen kunniin:

- i. Sagantaa fooyyaa'insa bulchiinsa manneen murtii
- ii. Sagantaa fooyyaa'insa sirna haqaa keessatti sagantaa-xiqqaa mana murtii
- iii. Jijjiirama bu'aara adeemsa hojii fi
- iv. Sirna madaallii bu'aa karoora tarsiimowaa irratti xiyyeffate jedhamuun bakkeewwan gurguddoo afuritti qoodamuu danda'u.

Sagantaaleen kunniin maqaa fi yeroo hojiirra oolmaa isaaniitiin adda adda. Haa ta'u malee, hundi isaaniitiyyuu rakkoowwan manneen murtii jedhamuun olitti caqasaman maqsuuf yaadamanii hojiirra kan oolan waan ta'eef galmaan walfakkaatu. Ibsa biraatiin, xiyyeffannoonaanisaanii si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa dhugoomsuu dha. Yaad-rimeewwanni gurguddoo sadan xiyyeffanno sagantaalee fooyyaa'insaa ta'an kunniin bu'uura heeraa fi seeraa qabu. Qorannoo kanaanis sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolaa turanii fi jiran kallattii si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaatiin bu'aa maalii

argamsiisan kan jedhuti madaalame. Argannoon isaas kallattiwwan sadan kanneeniin akka itti aanutti dhiyaateera.

5.1. Si'oomina

Si'oominni abbaa seerummaa haala itti fufiinsa qabuun dhimmootaaf waggaa guutuu *yeroo gabaabaa ta'e* keessatti furmaata kennuu danda'uu mana murtii agarsiisa. Mana murtii tokko keessa si'ominni jira ykn hin jiru jechuuf safartuuleen kallattii agarsiisuu danda'an ni jiru. Baay'ina dhimmoota tokkoo tokkoo abbootii seeraa gahu, hanga dhimmoota qulqullaa'an, dhimma murteessuuf yeroo fudhate, "*congestion rate*", baay'ina galmeewwan waggaatti banaman, baay'ina galmeewwan waggaatti murtaa'an ykn cufaman, dhuma waggaarratti baay'ina galmeewwan osoo hin murtaa'iin hafan, umrii dhimmoonni mana murtii keessatti lakkofsisan, baay'ina abbootii seeraa, fi k.k.f maqaa dhahuun ni danda'ama.

Kanneen keessaa, hanga dhimmoota qulqullaa'anii (clearance rate), dhimmoota murteessanii xumuruuf yeroo hangam akka fudhatuu (time to dispose in years), fi "*congestion rate*"n, si'oomina manneen murtii Oromiyaa safaruuf safartuwwan qorannoон kun gargaarame dha. Kanaafis raawwiin waggoottan toorba darbanii (1997-2003 ALI) ilaalameera.

- i. **Hanga Dhimmoota Qulqullaa'anii:** Waggoottan toorban darban keessatti hangi dhimmoota qulqullaa'anii walitti aansee dabalaan ykn xiqaachaa kan deeme miti. Haa ta'u malee, waggoottan toorban darban keessatti kan bara 1998 fi 2000 irraan kan hafe hundi isaanii %100 ol. Hangi qulqullinaa %100 ol ta'e jechuun ammoo tuulamni dhimmoota gar-malee jiraachuu, ykn tuulamni dhimmoota jiraatus manneen murtii keessaa bahuuf ciminaan hojjechaa jiraachuu agarsiisa. Manneen murtii Oromiyaa tuulama dhimmoota dhabamsiisuuf hojiwwan hedduu hojjechaa turaniiru waan ta'eef, %100 ol ta'uun isaa ciminaan hojjechaa jiraachuu agarsiisa gara jedhutti nu geessa. Kanaaf, safartuu kanaan manneen murtii Oromiyaa yoo madaallu, si'oomina qabu.
- ii. **Dhimmoota Murteessanii Fixuuf Yeroo Fudhatu:** Kun gahee galmeec beellamame galmeewwan murtaa'aniif hiruun argamu dha. Gaheen argamu xiqaachaa yoo ta'e, si'oominni jira jechisiisa. Kunis waggoottan toorban darban keessatti itti fufiinsaan dabalaan ykn hir'achaa kan deeme ta'uu baatus, bara 2000ALI irraa kaasee waggoota afuriif walitti aansee xiqaachaa waan deemeef (%1.35, %1.22,

%1.10, %1.09), safartuu kanaanis manneen murtii Oromiyaa si'oomina akka qaban hubachuu dandeenya.

iii. Congestion Rate: Kun dhimmootni naanna'anii fi haaraa mana murtii dhufan yeroo hangam keessatti murteessanii fixuun akka danda'amu kan ittiin safarru dha. Kunis waggoottan toorbaaf itti fufiinsaan dabalaaykn hir'achaa kan deeme miti. Ta'us, bara 2000 A.L.I. irraa eegalee waggoota afuriif walduuraa duubaan %1.35, %1.22, %1.10, % 1.09 waan ta'eef, hir'achaa deemee jira. Kunis si'oominni jiraachuu agarsiisa.

Kanaafuu, akka waliigalaatti yoo ilaalamu, sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii keessatti adeemsifamaa turanii fi jiran si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuu danda'aniiru. Milkaa'ina kanaafis hojiwwan baayyee akka itti aanutti ibsamuu danda'an hojjetamaniiru.

a. Hojiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatan

Si'oomina dhugoomsuu keessatti hojiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatanii hojjetaman adda duraan caqasamu. Haaluma kanaan, unkaalee adda addaa qopheessun tajaajilamtoonni akka fayyadaman gochuunii, fi sirna beellama haaraa hojiirra oolchuun saa'atiin beellamuun hojiwwan gurguddoo hojiirra oolmaa JBAHn walqabatanii hojjetamani dha.

Rakkoon guddaan hojiirra oolmaa JBAHn walqabatee mul'atu, waajjirri JBAH hojiirra oolchuuf mijataa ta'e ijaaramee ykn suphamee manneen murtii hunda walgahuu dhabuu dha. Kanaaf, hojiin waajjiraalee manneen murtii ijaaruu fi suphuu jalqabee jiru akkaataa JBAH hojiirra oolchuuf tolutti cimee itti fufuu qaba.

Sa'atiin beellamuu waliin walqabatees rakkoon karaa abbootii dhimmaa fi karaa mana murtii darbee, darbee ni mul'ata. Karaa abbootii dhimmaatiin rakkinni mul'atu, hanqina hubannoo irraan kan ka'e sa'atii beellamni kennametti argamuu dhabuu dha. Saa'atiin keessummeessun waan hin baramneef sa'atii jedhametti argamuu dhiisuun darbee darbee ni jira. Akkasumas, beellamni gabaabbatee yommuu kennamu, manni murtii dhimmichaa xiyyeffannoona ilaalaa akka hin jirretti fudhachuun ni mul'ata. Gama mana murtiitiin, keessummaa sadarkaa mana murtii ol'aanaatti sa'a beellamametti keessummeessuu dadhabuu jira.

Kanaaf, rakkoo gama hawaasaatiin mu'atu furuuf waltajjiwwan akka kora haqaatti fayyadamuun hubannoo uumuun barbaachisaa dha. Manni murtiis rifoormii sirna beellamaa hojiirra oolchuu jalqabe haala walfakkaataa ta'een sadarkaa hundatti hojiirra oolchuuf tattaafachuu qaba.

b. Dhiyeessaa fi Itti Fayyadama Teekinooloojii Dabaluu

Milkaa'ina si'oominaaf hojiin biraan manneen murtii Oromiyaa hojjetan dhiyeessaa fi itti fayyadama teekinooloojii dabaluu dha. Haaluma kanaan, teekinooloojiiwwan odeeffannoo hojii si'oomsuu danda'an kan akka sagalee waraabduu, sagalee guddistuu, daataa beezi, maashinii footoo kooppii, faaksii, fi kkf manneen murtii keessatti hojiirra oolaa jiru.

Haa ta'u malee, meeshaaleen teekinooloojii kunniin hundi (fakkeenyaaaf, meeshaan sagalee warabu) manneen murtii hunda wal hin geenyee. Manneen murtii meeshaa sagalee waraabuu argatan birattis haala itti fayyadamaa irratti hanqinni dandeettii (skill gap) ni jira.

Kanaafuu, manneen murtii uwvisa teekinooloojii manneen murtii hunda waliin gahuuf hojjechuu qaba. Akkasumas, dhiyeessa teekinooloojii duukaa itti fayyadama isaa irratti leenjii kennaan deemuu barbaachisaa dha.

Milkaa'uu si'oominaaf sababni kanneen qofa miti. Baajatnii fi humni namaan waggaa irraa waggaatti dabalaan adeemuun, sirni qabannaa galmeed abbaa qalamaa manneen murtii hunda keessatti hojiirra ooluunii, fi RTD hojiirra oolchuun yakkoota harkaa fi harkatti raawwataniif dafanii furmaata kennuu danda'un si'oomina milkeessuuuf hojiwwan biroo hojjetamani dha.

Gabaabumatti, sagantaaleen fooyya'a'insaa manneen murtii keessatti hojiirra oolanii fi oolaa jiran si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsaniiru jechuu dandeenya. Kana yoo jennu garuu, manneen murtii sadarkaa hunda keessatti haala walfakkaataa ta'een dhugoomeera jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Waanti qabatamaan mul'atu, akkuma sadarkaan mana murtii asii ol dabalaan adeemu, si'oominni hir'achaa deema. Ibsa biraatiin, manneen murtii dubbii jalqabaa dhagahanii fi ol iyyataan dhagahan wal bira yoo qabnu kanneen dubbii jalqabaa dhagahan biratti dhimmoonni dafanii furmaata argataa jiru. Keessumaa, sadarkaa MMWO harkifannaan dhimmoottaa ammallee hin furamne. Akka sababaatti, kan ka'u baay'inni dhimmoottaa fi humni namaan wal hin simu kan jedhu dha. Dhugaa dha! Sadarkaa kanatti baay'inni dhimmoottaa waggaa irraa waggaatti dabalaan akka bulu daataan MMWO irraa argame ni agarsiisa. Haa ta'u malee, humni namaan sadarkaa mana murtii kana irra yeroo ammaa jiru abbootii seeraa 32 dha. Kana biratti eksipertootni abbootii seeraa gagraaran 12

jiru. Humni kun xiqqaa dha kan jedhamu miti. Sadarkaa Mana Murtii Waliigalaatti baay'ina abbootii seeraa kanaa ol baay'isuun Addunyaa biraattis kan baratame miti. Kana taanaan, humna namaa baay'isuun furmaata hin ta'u jechuu dha.

Kanaafuu, si'oomina abbaa seerummaa MMWO tti kennamaa jiru fooyeessuuf baay'ina abbootii seeraa amma jiru caalaa dabaluurra qulqullina murtii manneen murtii jalaa dabaluufi gahumsa abbootii seeraa MMWO cimsuu irratti hojjechuun filatamaa dha amantaa jedhun qaba. Yeroo kana, murtii kennamu irratti uummanni amantaa horachaa waan buluuf, ol iyyanni sadarkaa kanatti dhiyaatu hir'achaa adeema; si'oominnis kanuma faana dabala.

5.2. Dhaqqabamummaa

Dhaqqabamummaan abbaa seerummaa jira ykn hin jiru jennee madaaluuf agarsiiftuwwan sadii jiru. Isaanis,

- a. Furmaanni jiraachuu (existence of remedy)
- b. Furmaata jiru hojiitti hiikuuf dandeessiftoonni jiraachuu (capacity to seek remedy), fi
- c. Furmaata bu'a qabeessa ta'e kennuu danda'uu (capacity to give effective remedy) dha.

Agarsiiftuun "*furmaanni jiraachuu*" jedhu sadarkaa seeraatti dhaqqabamummaaf eegumsi seeraa jiraachuun agarsiisa. Gama kanaan, heerrii fi seeronni heera bu'uureffachuun ba'an dhaqqabamummaaf beekamtii kennanii jiru waan ta'eef, rakkoon hin jiru. Kanaaf, qorannoo kana keessatti, dhaqqabamummaan manneen murtii Oromiyaa agarsiiftuwwan hafan lamaan qofa irratti hundaa'uun madaalameera.

5.2.1. Furmaata Jiru Hojiitti Hiikuuf Dandeessiftoonni Jiraachuu

Agarsiiftuu kana keessatti dhimmoonni dhaqqabamummaa ibsuu danda'an baayyeen hammatamaniiru. Haaluma kanaan, qaamaan tajaajilamaatti dhiyaachuu manneen murtii, sirna keessummeessa hawaasa manneen murtii, hanga kaffaltii abbaa seerummaa, hawaasa biratti hubannoo seeraa uumuu, namoota gorsa seeraa barbaadaniif akkaataa gorsi tola kennamuu itti danda'u haala mijessuu, afaan hojii manneen murtii, yeroo hojii manneen murtii, hojiirra oolmaa hiiktuu waldiddaa filannoo(ADR), fi tuulama dhimmootaa salphisuu warreen jedhan ilaalamaniiru.

a. Qaamaan Tajaajilamaatti Dhiyaachuu Manneen Murtii

Tajaajilamaatti qaamaan dhiyaachuuf tarkaanfiiwan manneen murtii Oromiyaa fudhatan keessaa dhaddacha dhaabbi fi naannawaa gurmeessuu, fi viidiyoo konfiraansiin dhaddacha gaggeessuu danda'uun adda duraan caqasamu.

Haa ta'u malee, hojii gama dhaddacha naannawaatiin hojjetamu akka barbaadamutti hojjechuuf haalli mijataa hin uumamne. Fakkeenyaaaf, keessumaa sadarkaa aanaatti geejibni hin jiru; durgoo abbootii seeraa fi hojjettoota biroofis baajati qabame hin jiru. Gama viidiyoo konfiraansiitiinis rakkoon akkasuma jira. Tokkoffaa, uwarsi isaa bakka hunda wal hin geenye. Jechuun, viidiyoo konfiraansiin dhaddacha gaggeessuun godinaalee hunda keessatti hojjetamaa kan jiru miti. Lammeffaa, manneen murtii baayyee teekinoolojii kanaan dhaddacha gaggeessanis viidiyoo konfiraansii ofii isaanii hin qaban. Qaamolee bulchiinsaa biroo irraa ergifatanii hojjechaa jiru. Kun ammoo yeroo sagantaaleen walirra bu'an, manneen murtii akka beellamanitti keessummeessuuf ni rakkatu.

Kanaaf, dhaddacha naannawaa akka barbaadamutti hojjechuuf baajati barbaachisu ramaduun barbaachisaa dha. Viidiyoo konfiraansiin dhaqqabamummaa qaamaa manneen murtii dhugoomsuuf gahee guddaa waan qabuuf, uwvisa isaa babal'isuun barbaachisaa dha. Kanaafis, manneen murtii yoo xiqaate sadarkaa mana murtii ol'aanaatti bitatanii ofii qabaachuu qabu.

b. Sirna keessummeessaa

Sirna keessummeessaa ilaachisee dhimmoonni lama ka'uu danda'u. Inni duraa, akkaataa hawaasi mana murtii abbootii dhimmaa itti simatuu fi keessummeessu dha. Inni biraam ammoo gurmaa'insa wiirtuulee odeeffannoonti.

i. Akkaataa Hawaasni Mana Murtii Abbootii Dhimmaa Itti Simatuu fi Itti Tajaajilu

Akka waliigalaatti, haalli keessummeessa manneen murtii keenya hawwataa hin turre. Sagantaalee fooyya'a'insaa hojiirra oolchuun walqabatee keessummeessaa jiru hawwataa taasisuuf hojiin guddaa hojjetame marii idileessuun sirna keessummeessaa akka ajandaa tokkootti qabachuun irratti mari'achuu dha. Marii kanaanis jijiiramni gaarii keessumaa abbootii seeraa biratti argameera. Haaluma kanaan, ifannaan, dunni, fi arrabni ture yeroo ammaa kana akka malee gadi bu'eera. Haa ta'u malee, keessummeessa abbootii seeraa waliin yoo walbira qabnu, keessummeessi ofisaroota seeraa ammallee hawwataa miti.

Kanaafuu, hanqina keessummeessa Ofisaroota Seeraa biratti mul'atu fooyyeessuuf manni murtii waltajjii marii idileetti fayyadamuun hubannoo walirraa hin cinne kennuu fi hordoffii barbaachisaa ta'e gochuu qaba.

ii. Wiirtuu Odeeffanno Gurmeessuu

Dhaqqabamummaa mirkaneessuuf akka dandeessiftuu tokkootti dhimmoota fudhataman keessaa tokko wiirtuu odeeffanno gurmeessuu dha. Haaluma kanaan, wiirtuun odeeffanno manneen murtii baayyee keessatti hundaa'eera. Haa ta'u malee, uwvisni wiirtuulee kanneenii manneen murtii hunda kan walgahe miti. Bakkeewwan hundaa'anittis loojistikiiwwan wiirtuu odeeffannoof barbaachisan (fakkeenyaaaf,bilbilaa,fi kompuutera) guutummaatti hin guutamne.

Kanaaf, wiirtuulee deeffanno loojistikiiwwan barbaachisoo ta'an waliin manneen murtii hunda keessatti hundeessuun barbaachisaa dha.

c. Gargaarsa Seeraa Kennuu

Gargaarsa seeraa kenuun adda duraan namoota abukaattoo dhaabbachuu hin dandeenyeef manni murtii baasii mataa isaatiin abukaattoo dhaabuu, fi namoota gorsa seeraa barbaadaniif gorsi seeraa tola akka kennamuuf haala mijeessuu(legal clinics) agarsiisa. Gama kanaan hanqinni mul'atu uwvisaan walqabata.

Haaluma kanaan, abukkaattoonni ittisaa sadarkaa Mana Murtii Waliigalaa, fi Ol'aanaa qofa irra jiru. Manni murtii ol'aanaa abukaattoo ittisaa hin qabnes ni jira. Haaluma walfakkaatuun, namootaaf gorsi seeraa tola kan kennamu bakkeewwan Yunivarsiitiiwwan jiran qofatti. Qaamolee biroo gorsa seeraa kennuu danda'an waliin walitti dhufeenyi uumame hin jiru.

Kanaafuu, manni murtii abukaattota ittisaa qacaruun sadarkaa manneen murtii hunda keessatti akka hojjetan gochuu qaba. Uwwisa kenna gorsaa amma jiru caalaatti dabaluufis qaamolee miti-mootummaa dhimma kana irratti hojjetan waliin hariiroo uumuun waliin hojjechuun gaarii dha.

d. Hiiktuu Afaanii

Hiiktuun afaanii manneen murtii keessa jiraachuu akka qabu akka caasaatti diriireera. Kun bu'uura Heeraa fi seeraa waan qabuuf waanuma sirrii dha. Haa ta'u malee, mirgichi himatamtoota yakkaa qofaamoo himatamtoota siiviliis kan ilaallatu dha kan jedhu irratti Heerri mootummaa RDFIs ta'e Heerri mooummaa naannoo Oromiyaa keessumaa hiikkaan afaan Ingilizii ifa miti. Himatamtoota yakkaa qofatti kan daangesse fakkaata. Qabatamaattis, turjumaanni himatamtoota yakkaaf malee himatamtoota siiviliif dhaabbachaa hin jiru. Muuxannoo biyyoota biraa yoo ilaalles waan walfakkaataa ta'e hin argannu. Gariin himatamtoota yakkaa qofaaf, gariin ammoo yakkaafis siiviliifis tajaajila hiikkaa afaanii yoo kennan mul'ata. Yaadrimee dhaqqabamummaa haqaa irraa kaasnee yoo ilaallu garuu, mirgichi himatamtoota lamaaniifuu kan gargaaru ta'u qaba.

Gama mana murtiin sodaan jiru, gaaffii hiikkaa afaanii dhiyaatu dhimmoota hundaaf kan hayyamamu yoo ta'e, afaanuma hojii mana murtii irrattuu dhiibbaa fiduu danda'a. Kanaaf, ammaaf himatamaa yakkaaf turjumaana dhaabuun, dhimma siivilii suuta itti deemuu wayya ejjennoo jedhu qabatee jira. Sodaan kun dhugaa ta'us;tumaan Heera mootummaas (keessumaa, hiikkaan afaan Ingilizii) himatamaa yakkaatti kan daangesse fakkaatus gosa dhimmaa irratti hundaa'uun gargaarsa hiikkaa afaanii kenuun dhaqqabamummaa mana murtii kan daangessu dha.

Dabalataanis, akka caasaatti haa jiraatuyyu malee, manneen murtii baayyee hiiktuu afaanii qacaratani hin qaban. Warri qabanis namni hiiktuu afaanii ta'u tokko gahumsaa fi naamusa attamii qabaachuu qaba jedhamee qorannoo irratti hundaa'uun kan qacaran miti.

Kanaafuu, hiiktuun afaanii himatamaa yakkaa qofaaf osoo hin taane himatamaa sivilifis kennamuu qaba. Tumaaleen seeraa jiranis akkaataa kanaan fooyyaa'uun qabu. Sodaan afaan hojii waliin walqabatee jiru sirna itti gochuun maqsuun ni danda'ama. Fakkeenyaaaf, himatamaan sivilii gargaarsa hiikkaa afaanii argachuu qabu tokko nama attamii ta'u akka qabu seeraan daangessuun ni danda'ama. Akkasumas, akkaataa qacarriin hiiktuu afaanii qorannoong deggarame gaggeeffamuu qaba.

e. Yeroo Hojii

Manneen murtii Waqtii Ganna, guyyoottan Sanbataa, Dilbataa, fi Ayyaanaa cufaa turan. Yeroo ammaa garuu waqtilee hunda, fi guyyoottan Sanbataa, Dilbataa, fi Ayyaanaa tajaajila kennaa jiru. Kun dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessatti gahee guddaa. Haa ta'u malee,

tajaajila gama kanaan kennamaa jiru ilaalcissee hooggansa mana murtii fi abbootii seeraa jidduu durgoo waliin walqabatee addaan baateen yaadaa ni jira.

Hooggansi, hanqinni baajataa waan jiruuf, abbootiin seeraa guyyoottan kana hojjetaan durgoon osoo hin kaffalamiiniif guyyaa hojii idilee isaanii haa boqotan ejjennoo jedhu qabateera. Kan itti hojjetamaa jirus kanuma. Abbootiin seeraa ammoo guyyaa hojii idilee boqochiisurra durgoon kaffalamuu wayya yaada jedhu qabu. Sababni kana wajjiin dhihaatu, baay'inni hojii guyyaa hojii idilee jiruu fi guyyoottan kana jiru wal hin gitu; guyyaa hojii idilee hojiin baayyee dha; guyyoottan kana garuu, hojiin muraasa waan ta'eef, guyyaa hojii idilee boqochiisuun mana murtii fayyadamaa hin taasisu kan jedhu dha.

Hanqina baajataa qabu furuuf tarkaanfiin hooggansi fudhate sirrii ta'us, yaadni abbootii seeraa biraa ka'u caalaatti madaallii kan kaasu dha. Kanaaf, gara fuulduraatti hojii kanaaf baajati qabamee abbootii seeraa guyyoottan kana hojjetaan guyyaa hojii idilee akka boqotan gochuurra durgoo kaffaluufiin filatamaa dha.

f. Hiikkaa Waldiddaa Filannoo (ADR)

Hiikkaan waldiddaa filannoo dhaqqabamummaa qofa osoo hin taane, si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuufis gahee guddaa kan qabu dha. Kanuma ka'umsa godhachuu MMWO hiikkaa waldiddaa filannoo sirna gochuun manneen murtii keessatti diriirsuuf bara 2003 qorannoo gaggeesseera. Haa ta'u malee, akka sirnaatti diriiruun hanga ammaatti hojiirra hin oolle. Kanaafuu, MMWO hojii dhimma kana irratti jalqabe cimsee itti fufuun hojiirra oolchuun barbaachisaa dha.

g. Dandeessiftota Biroo

Furmaata jiru hojiitti hiikuun dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessatti dandeessiftoonni manneen murtiin hojjetaman kanneen armaan olitti ibsaman qofa miti. Kanneen biroo kan akka tuulama dhimmootaa salphisuuf galmee duulaan hojjechuu, fi dhaddachaan ala kaka'umsa ofiisaatiin hawaasni hubannoo seeraa akka qabaatuuf barumsa seeraa kennuun hojjetamaniiru. Kaffaltiin tajaajila abbaa seerummaa yeroo ammaa kaffalamaa jiru ol ba'uu dhabuunis akka dandeessiftuu tokkootti dhimma ilaalamu dha.

5.2.2. Furmaata Bu'a Qabeessa Ta'e Kennuu Danda'uu

Furmaanni kennamu bu'a qabeessa kan jedhamu murtiin qulqullina qabu kan kennamu yoo ta'ee, fi inni kennames akka jedhametti yoo raawwate dha.

a. Qulqullina Murtii

Murtiin qulqullina qabu kennuu danda'uun hojii abbaa seerummaa keessatti milkaa'ina guddaa dha. Haa ta'u malee, gama kanaan manneen murtii Oromiyaa, keessummaa warreen sadarkaa jalqabaatti dubbi dhagahan biratti hanqinni ni jira. Kunis hanqina gahumsaa, ykn naamusaa irraa madda. Kanaaf, MMWO fi Inistiitiyuutiin Leenji Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaa hojii gahumsaa fi naamusa abbootii seeraa irratti jalqaban cimsanii itti fufuu qabu.

b. Raawwii Murtii

Haala dureewwan ol aantummaa seeraa mirkaneessan keessaa tokko murtiin manneen murtiin kennamu akka kennametti raawwachuu yoo danda'e dha. Kana keessatti gaheen qaamota raawwachiiftuu kan akka waajjira lafaa fi eegumsa naannoo, bulchiinsa magaalaa, poolisii fi kkf ol aanaa dha. Haa ta'u malee, murtii siivilii kenname osoo hin raawwatiin, ykn gar-tokkee raawwachuun akka waan guutummaatti raawwatameetti raawwadheera jechuun mana murtiif gabaasuu, ykn ammoo ta'e jedhanii lafarra harkisuun qaamolee kanniin biratti darbee darbee ni mul'ata. Kanaaf, dhimma kana irratti manni murtii qaamolee kanniin waliin marii gaggeessuun gaarii ta'a. Kanaafis, waltajjiwwan waliinii kan akka Koree Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa, fi koree waliinii JBAHtti fayyadamuun ni danda'ama.

5.3. Bilisummaa fi Itti Gaafatatumummaa Abbaa Seerummaa

Bilisummaa fi itti gaafatatumummaa wal madaalchisuu danda'uun hojii abbaa seerummaaf lafee dugdaati. Kanumarraa ka'uun sagantaalee fooyyaa'insaa hojiirra oolchuun walqabsiisee Manni Murtii Waliigal Oromiyaa hojiwwan hedduu hojjeteera. Gama kanaan hojiin adda duraan ibsamu hojii sirna diriirsuti. Danbii fi qajeelfamoonni bilisummaa fi itti gaafatatumummaa walmadaalchisuuf gargaaran hedduun qophaa'anii qaama rogummaa qabuun erga ragga'anii booda hojiirra oolaniiru. Kanneen keessaa,

- Koodii Naamusa Abbaa Seerummaa (Seera ta'uun baatus,dhiibbaa uumuu danda'a)
- Danbii Ittiin Bulmaata Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Danbii Lakk. 1/2001
- Danbii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa,Danbii Lak.2/2001
- Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa, Danbii Lakk.3/2001

- Qajeelfama Raawwii Faayidaa Yaalumsaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk.5/2001
- Qajeelfama Raawwii Fo'annoo fi Filannoo, Qacarrii fi Muudama Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Maneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 1/2001
- Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 2 / 2001
- Qajeelfama Raawwii Hayyama Boqonnaa Wagga Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk.4/ 2001
- Qajeelfama Raawwii Ramaddii fi Jijiirraa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Mana Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 3 / 2001
- Qajeelfama Sirna Dhaddachaa Manneen Murtii Oromiyaa Qaj. Lakk. 8/2004
- Qajeelfama Raawwii Kaffaltii Durgoo Oolmaa fi Siree Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Manneen Murtii Oromiyaa kaasuun ni danda'ama.

Kun hundi, bilisummaa fi itti gaafatamummaa walmadaalchisuu keessatti gahee guddaa kan qabanii fi irra jireessaan caasaan (structure) kan walqabatanidha. Haa ta'u malee, bilisummaa fi itti gaafatamummaan walmadaaleera kan jedhamu, abbootiin seeraa akka dhuunfaatti bilisummaa fi itti gaafatamummaa akka qaban yoo hubatanii fi caasaan bilisummaa fi itti gaafatamummaa mirkaneessu diriiree yoo jiraate dha. Haala qabatama manneen murtii Oromiyaa yoo ilaallu,ulaagaan gama sammuutiin jiru ni hanqata. Kanaarraa ka'uun yeroo ammaa, bilisummaa fi itti gaafatamummaan wal madaaleera jechuun hin danda'amu. Kanaaf, bilisummmaa fi itti gaafatamummaa akka walmadaaluu qabutti walmadaalchisuuf dhimmoota araan gadii irratti xiyyeffannoon hojjechuun barbaachisaa dha.

5.3.1. Bilisummaa

Bilisummaan abbaa seerummaa waa hedduun ibsamuu danda'a. Abbootii seeraa gahumsa qaban qabaachuu, calallii, muudama, guddinaa fi jijiirraa abbootii seeraa seeraan hoogganuu, abbootiin seeraa hojji galmee jiddu lixummaa malee bilisa ta'anii hojjechuu danda'uu, fi manni murtii baajata gaha qabaatee ofii bulfachuu danda'uun adda duraan caqasamuu danda'u.

a. Gahumsa Abbootii Seeraa Mirkaneessuu

Hundeffamuma manneen murtii Oromiyaa irraa eegalee gahumsa abbootii seeraa barnootaa fi leenjiin cimsuuf hojjetamaa tureera;jiras. Haaluma kanaan, gama barumsaatiin abbootiin

seeraa sadarkaa barnoota isaanii akka ol guddifatan godhamaa tureera. Dhimmoota falmisiisoo ta'an irrattis leenjiin adda addaa, keessumaa erga Inistiitiyuutiin Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa hundeffamee as haala itti fufinsa qabuun bifa adda addaan (yeroo gabaabaa fi yeroo dheeraan) kennamaa jira. Kana bira darbees, rakkoo qabatamaan godina isaanii keessatti mul'atu furuuf akka tolutti, baajatni leenjii sadarkaa mana murtii ol'aanaatti qabamee leenjiin kennamaa jira. Haa ta'u malee, qulqullinni murtii ammallee ni hafa. Kanaaf, gahumsa mirkaneessuuf hojiin barnootaa fi leenjii jalqabbii gaarii qabu kun cimee itti fufuu qaba.

b. Calallii, Muudama,Guddinaa, fi Jijiirraa Abbootii Seeraa

Dhimmoonni kunniin bilisummaa abbaa seerummaa dhugoomsuu keessatti murteessoo waan ta'aniif bulchiinsi isaanii seeraan deggaramuu qaba. Manneen murtii Oromiyaas dhimmoota kanaaf seera tumanii waan qabaniif gama kanaan rakkoon hin jiru. Haa ta'u malee, dhimmoonni akka hanqinaatti ka'an ni jiru.

- i. Calalliin abbootii seeraa adeemsa lamaan gaggeeffamaa jira. Inni duraa, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa ofumaa calaluun Caffeef dhiheessee kan muuchisu dha. Adeemsi biraa ammoo koree sadarkaa godinaaletti hundaa'een calalamani leenjii hojiin duraa Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaatti leenjii fudhatanii erga xumuranii booda, MMWO Caffeef dhiheessuun kan muuchisu dha. Adeemsawan lamaanuu qajeelfamaan kan hoogganamani dha. Adeemsaleen calallii garaagara yoo ta'an illee, dhuma irratti muudamaaf Caffeef kan dhiheessu Gumii Bulchiinsa Abbootii Seeraa waan ta'eef, bu'uuraan bilisummaa abbaa seerummaatti kan bu'u miti. Haa ta'u malee, Heeraa fi seerota heera bu'uureffachuu bahan kan akka Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe (Lak.141/2000), Danbii Ittiin Bulmaataa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa (Lak. 3/2001), Qajeelfama Raawwii Fo'annoo fi Filannoo, Qacarrii fi Muudama Abbaa Seeraa Naannoo Oromiyaa (Lak. 1/2001) waliin kan deemu calallii kallattiin kara MMWO godhamu dha. Kanaaf, calalliin abbootii seeraa karaa Inistiitiyuutiin godhamu hafee; Manni Murtii waliigalaa Oromiyaa ofumaa calaluun leenjiif Inistiitiyuutiif yoo erge caalaatti filatamaa dha.

ii. Guddina abbootii seeraa ilaalchisuun jijiirama ta'e irratti Gumii fi abbootiin seeraa walhubachiisaa deemuu irratti ni hafa. Kun fooyaa'insa qajeelfama guddinaa irratti ta'e dursanii hawaasa mana murtii, keessumaa abbootii seeraa beeksisuu dhiisuun ibsamuu danda'a. Guddinaan walqabatee jijiirama mindaa godhamu irratti Gumiin abbootii seeraa dhimma walfakkaataa ta'e irratti tarkaanfiiwwan wal hin fakkanne yeroo fudhatu qaba. Kana jechuun, yeroo tokko sadarkaa fi mindaan guddisuu; yeroo biraam ammoo sadarkaan guddisanii mindaan gadi buusuun ta'eera. Kun ta'uun isaas wal amantaa hooggansaa fi abbootii seeraa jidduu jiru akka hubamu godheera. Kanaaf, gara fuulduraatti tarkaanfiin hooggansi dhimma kana irratti fudhatu of eeggannoonaan kan guutee fi qajeelfama jiru haala walfakkaataa ta'een hojiitti hiikuu danda'uun ta'uun qaba.

c. Hojii Galmee

Abbaan seeraa tokko dhimma qabatee jiru jiddulixummaa tokko malee seeraa fi ijoo dubbii qofa irratti hundaa'uun murteessuu qaba. Abbootiin seeraa Oromiyaa jiddu lixummaan rakkachaa kan turan yoo ta'elée, erga sagantaaleen fooyaa'insaa hojiirra ooluu jalqabani as jijiiramni gaarii dhufee jira. Haa ta'u malee, ammas hojii galmee keessa jiddulixuun guutummaa guutuutti kan hafe miti. Jiddulixummaan kun, keessumaa dhimmoota mootummaa kan akka malaammaltummaa irratti karaa Pirezidaantii Mana Murtii, karaa abbaa seeraa waliin hojjetanii, ykn karaa qaama raawwachiiftuu harka lafa jalaatiin kan ta'u dha. Kun ammoo haqa dabsa. Kanaaf, dhimma kana irratti jijiiramni amalaa (behavioural change) akka dhufuuuf hojjechuun barbaachisa dha.

d. Baajata

Yeroo ammaa, manneen murtii Oromiyaa baajata isaaniif ramadame ofiif bulfataa jiru. Kun karaawan bilisummaan abbaa seerummaa ittiin ibsamu keessa isa tokko waan ta'eef, waan gaarii dha. Haa ta'u malee, baajati ramadamuuuf gahaa miti. Si'oominaa fi dhaqqabamummaa dhugoomsuuf dhimmoonni akka yaada furmaataatti olitti taa'an baayyeen isaaniis baajataan walqabatu. Fakkeenyaaaf, ijaarsi waajjiraa, durgoo fi geejjibni dhaddacha naannawaa fi hojii guyyoottan Sanbataa, Dilbataa, fi ayyaanaa, wiirtulee odeeffannoo loojistikiiwwan barbaachisaniin guutuu, fi uwvisaa fi dhiyeessa teekinooloojii dabaluun hundi dhimmoota baajataan walqabatani dha. Akkasumas, sirni arganna baajataa adeemsa Heeraan taa'ee jiru irraa maqaa dha. Akka Heeraatti, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa baajata qaamota abbaa

seerummaa naannoo ittiin bulchu kallattiin Caffeef dhiheessuun murteessisa. Haa ta'u malee, qabatamatti adeemsi baajeti manneen murtii itti ragga'uakkuma caasaa mootummaa kamii dura, Biirroo Maallaqaa fi Misooma Dinagdee Oromiyaatti erga dhiyaatee booda karaa Biirroo kanaa Caffeef dhihaachuun ragga'a.

Kanaafuu, mootummaan baajata manneen murtiif ramadu daran dabaluu qaba. Akkasumas, sirni argannaas isaaakkuma Heeraan taa'ee jirutti, karaa MMWO kallattiin Caffeef dhihaachuun ragga'uu qaba.

5.3.2. Itti Gaafatamummaa

Naamusni hawaasa mana murtii, hojiirra oolmaan sirna madaallii raawwii hojii abbootii seeraa, iftoominaan hojjechuu fi kaka'umsi hojii abbootiin seeraa qaban adda duraan dhimmoota itti gaafatamummaan abbaa seerummaa ittiin ibsamuu danda'u dha. Hojiirra oolmaa sagantaalee fooyaa'insaan walqabatee manneen murtii Oromiyaa dhimmoota kana irratti maal akka fakkaatan sakatta'ameera.

a. Naamusa

Akka seenaatti, hawaasti manneen murtii Oromiyaa naamusawaa hin turre. Xiyyeeffannoon kennamaafii tures laafaa dha. Kanarraa ka'uun, hojiwwan naamusa to'achuuf gargaaran hojjetamaa turaniiru. Hojiin sirna diriirsuuakkuma jirutti ta'ee, dhimma naamusaa irratti leenjii kenuun, marii idileessuun dhimma naamusaa irratti mari'achuun, qaamolee naamusaa abbaa seerummaa dhugoomsuu keessatti gahee qaban kan akka abukaattotaa fi uummataa waliin marii gaggeessuu, fi tarkaanfiwwan namuusaa salphaa dha hanga hojiirraa gaggeessuu fudhachaa deemuun hojiwwan gama kanaan hojjetamani dha. Hojiwwan kanaanis bu'aawan hedduu argamaniiru. Fakkeenyaaaf, sirni keessummeessaa baayyee fooyaa'ee jira.

Haa ta'u malee, gochaawan alnamuusawoo ta'an keessaa, "faayidaan hojjechuun abbootii seeraa" ammallee yaaddessaa dha. Shakkiiin akkasii manneen murtii keessatti bal'inaan jiraannaan amantaa uummataa horachuun hin danda'amu. Kun ammoo ergamni mana murtii akka hin dhugoomne godha. Kanaaf, sirna cimaa diriiree jirutti fayyadamuun hordoffii fi to'annoona hooggansa mana murtii caalaatti jabaachuun qaba. Leenjii fi mariin dhimma naamusaa irratti gaggeeffamus cimee itti fufuu qaba.

b. Sirna Madaallii Raawwii Hojii

Sirni madaallii raawwii hojii abbootii seeraa toofaa hammayya itti gaafatamummaa abbaa seerummaa dhugoomsu dha. Haa ta'u malee, hojiin jalqabame jiraatus, sirmichi diriiree hanga yoonaatti manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra hin oolle. Kun ammoo qajeelfama guddina sadarkaa abbootii seeraa hojiirra oolchuu keessattis danqaa ta'aa jira. Kun kan agarsiisu, sirmicha diriirsun hojiirra oolchuu dhabuun itti gaafatamummaa qofa osoo hin taane, bilisummaa dhugoomsuu keessattis dhiibbaa badaa qaqqabsiisaa kan jiru ta'uu isaati. Kanaaf, hojii jalqabamee jiru itti fufsiisuun sirmicha hojiirra oolchuun barbaachisaa dha.

c. Iftoomina

Iftoominni waantota baayyee keessaa dhaddacha ifaatti falmii gaggeessuu, murtiileen kennaman qilleensa irra ooluu danda'uu, waraabbiin murtii nama barbaadeef kennamuu agarsiisa. Haaluma kanaan,

- i. Dhaddacha ifaatti falmii dhagahuu ilaachisee haalli qabatamaa Oromiyaa keessa jiru sadarkaa manneen murtii irratti hundaa'uun garaagarummaa qaba. Sadarkaa manneen murtii aanaatti dhaddacha ifaatti falmii gaggeessuuf waajjirri kanaaf mijatu waan hin jirreef, dhaddachi waajjiruma abbootii seeraatti gaggeeffama. Sadarkaa manneen murtii ol'aanoo fi Waliigalaatti ammoo dhaddachi mijataa ta'e jiraatus, dhaddachi ifatti kan gaggeeffamu gosaa fi cimina dhimmaa irratti hundaa'uunidha. Bu'uruma kanaan dhimmi ilaalamu dhimma yakkaa ta'ee abbootii seeraa sadiin kan keessummaa'u yoo ta'e, falmiin dhaddacha ifaatti gaggeeffama;ta'uu baannaan waajjiruma abbootii seeraatti gaggeeffama. Heerii fi seeronni biroo rogummaa qaban garuu gosaa fi cimina dhimmaa giddu galeessa godhachuuf beekamtii hin kennan. Kanaafuu, osoo dhaddachi mijataa jiruu waajjiratti falmii dhagahuun iftoomina manneen murtii kan daangessu waan ta'eef hafuu qaba. Haaluma walfakkaatuun, ijaarsi ykn suphaan manneen murtii aanaa godhamu dhaddacha ifaatti falmii gaggeessuu danda'uu haala giddu galeessa godhateen ta'uu qaba.
- ii. Murtiin tokko murtaa'ee erga dubbifamee booda akka sanada uummataatti ilaalamu. Waan ta'eefuu, miidiyaan qilleensarra ooluu danda'a;namni barbaades waraabbii murtichaa fudhachuu danda'a. Dhimmoota kana irratti haala qabatama manneen murtii Oromiyaa yoo ilaalle, miidiyaan qilleensa irra

oolchuu irratti hanqinni hin jiru. Waraabbi murtii ilaalchisuun hubannoon jiru garuu, nama kamiif kenuun akka danda'amu osoo hin taane, gareewwan walfalmaniif, inispekshinii, fi namoota hojii qorannootiif barbaadan qofaaf kan kennamu akka ta'e dha. Hojjettooni mana gal mee cufamaniis hubannoo akkasii qabu. Kun ammoo dogoggoraa fi iftoomina dagaagsuu keessatti dhiibbaa mataa isaa kan qabu dha. Kanaafuu, dhimma kana irratti hawaasa mana murtii biratti hubannoo uumuun barbaachisaa dha.

d. Kaka'umsa Hojii Abbootii Seeraa

Kaka'umsa osoo hin qabaatiin itti gaafatamummaa baachuun ulfaataa dha. Akkuma sana mara, itti gaafatamummaa malee hojii bu'a qabeessa ta'ee fi itti fufiinsa qabu hojjechuun hin yaadamu. Haa ta'u malee, yeroo kana keessa kaka'umsi hojii abbootiin seeraa Oromiyaa bira jiru gadi bu'aa dha. Kanaafis sababni, mindaa fi faayidaan kennamaafii jiru ciminaa fi ulfina hojii isaanii waliin, akkasumas qaala'insa jirenyaan wal simuu dhabuu dha. Kanaaf, Gumiin abbootii seeraa fi qaamoleen mootummaa biroo akkaataa mindaa fi faayidaalee biroo abbootii seeraa fooyeessuun danda'amu irratti hojjechuu qabu. Kana gochuun, kaka'umsa hojii qofa kan dabalu osoo hin taane, faayidaan hojjechuu abbootii seeraa xiqqeessuu keessatti gahee mataa isaa qaba.

5.4. Yaaddoowwan

Sagantaalee fooyyaa'insaa hojiirra oolchuun si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa dhugoomsuuf tattaaffii manneen murtii godhaa turanii fi jiran keessatti yaaddoowwan turaniiru;jirus. Haaluma kanaan, qaamoleen ragaa kennan ragaa haqa qabeessa ta'e kenuu dhabuu, seeronni tokko tokko afaan hojii naannichaan qophaa'uu dhabuu, calallii, hordoffii fi to'annoon abukaattotaa laafaa ta'uu, baajata gahaa dhabuu, hojimaata mana murtii irratti hubannoон hawaasaa laafaa ta'uu, fi abbootiin seeraa muuxannoo horatan baay'inaan gadhiisuun yaaddoowwan adda duraan caqasamanidha. Yaaddoowwan kunniin si'oominni, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan akka hin dhugoomneef dhiibbaa cimaa dhaqqabsiisu. Waan kana ta'eef, MMWO qaamolee mootummaa biroo, keessumaa Caffee Bulchiinsa Mootummaa naannoo Oromiyaa waliin atoomuu akkaataa yaaddoowwan kunniin maquu itti danda'an irratti hojjechuu qaba.

Walumaagalatti, hojiirra oolmaan sagantaalee fooyyaa'insaa kallattiwwan madaallii sadaniinuu, keessumaa, si'oomina irratti jijiirama gaarii argamsiisaniru. Haa ta'u malee,

hojiwwan hojjettamuu qaban ammallee hedduu dha. Kanaafuu, kallattiwwan furmaataa qorannoon kun agarsiise irratti hundaa'uun tarkaanfii fudhachuun hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa caalaatti bu'a qabeessa taasisa. Kanaafis, baajata manneen murtii daran dabaluu, fi hooggansa isaa daran cimsuun murteessaa ta'a amantaa jedhun qaba.

Wabiwwan

A. Kitaabilee, Sanadoota Riiformii fi Maddawwan Elektiroonikii

Christie S. Warren, Court Administration as A Tool for Judicial Reform: An International Perspective (Institute for Court Management, Court Executive Development Program Phase III Project, April 2001

Ministry of Capacity Building, FDRE Comprehensive Justice System Reform Program, Baseline Study Report, February 2005

Tadesse Memberetsehai, The Three Basic Issues of Judicial Reform Program in Ethiopia, Ph.D Thesis, <http://www.cba.org/SAJEA/en/pdf/events> forumreport.pdf.

Appellate Judicial Efficiency, <http://law.marquette.edu/facultyblog/2009/08/21/appellate-judicial-efficiency>

Richard Y.Schauffler, Judicial Accountability in the US State Courts Measuring Court Performance, Utrecht Law Review, http://www.utrechlawreview.org/volume_3, Issue 1(June),2007

Professor Mohan Gopal, Evaluating Judicial Performance, National Judicial Academy, <http://www.njca.com.au/IOJT%20conference/G>

Research Institute of Economy, Trade &Industry, Toward Enhancing Judicial Efficiency-Role of ADR as Engine of Judicial Reform, <http://www.reit.go.jp/en/special/economics-review/016.htm>

Maria Dacolias, Court Performance around the World: A Comparative Perspective (World Bank Technical Paper) July 1999

Dr.Pim Albers, Performance Indicators and Evaluation for Judges and Courts (Council of Europe), <http://coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/ev,28/1/2003>

Black's Law Dictionary, 8th ed.(2004)

Background Paper on Access to Justice Indicators in the Asia-Pacific Region (2003), <http://asia.pacific. undp.org/Practices/.../a2j/.../Access to Justice Indicators.pdf>

Justice F.B. William Kelly, An Independent Judiciary: The Core of the Rule of Law:
http://www.icclr.law.ubc.ca/Publications/Reports/An_Independent_Judiciary.pdf

Kristy Richardson, A Definition of Judicial Independence: <http://www.scribd.com/doc/7262131/definition-of-Judicial-Independence>

World Bank, What It Is, How It Can Be Measured, Why It Occurs in legal Institutions (2001)
(<http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/JudicialIndependence.pdf>)

The Newsroom Guide to Judicial Independence, An Initiative of the Constitution Project, pdf
Hon.Satya Brata Sinh, Judicial Independence, Fiscal Autonomy, and Accountability (2005)
[jrn21.judiciary.gov.ph/forum.../ICSJR India%20 \(SB%20 Sinha\).pdf](http://jrn21.judiciary.gov.ph/forum.../ICSJR India%20 (SB%20 Sinha).pdf)

Richard E. Messick, Co-Director World Bank Thematic Group on Legal Institutions, Judicial Reform: The Why, the What, and the How (Marrakech,Morocco,2002)

Legal Vice Presidency, The World Bank Ethiopia Legal and Judicial Sector Assessment, 2004

Nefis,Terry,One Hundred Years Since Pound: Has the Court Reform Mattered? http://findarticles.com/p/articles/mi_qa4043/is_200601/ai_n16608721

Alamaayyoo Taganee,Qajeeltoowwan Bu'uuraa Manneen Murtii ittiin Qajeelfaman, Bilisummaa Abbaa Seerummaa, Itti Gaafatamummaa fi Iftooma,Moojuulii Leenjii Hojin Duraa,Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaa (2001)

Cyrus Das & Chandra, Judges and Judicial Accountability (2004)

Rogell Preze Perdomo, Independence and Accountability (2006), <http://www.worldbank.org/legal/efop/Judicial/jiconf-paper.pdf>

Judicial Accountability in India, <http://legalservicesinindia.com/article/article/judicial-accountability-in-india-538-1.htm>

Kearney, Richard and Painter, Sharon, Judge Not That Ye Be Not Judged: Evaluating the Performance of Judges http://www.allacademic.com/meta/p-mala-apa-research-citation_2/0/9/16/1

Sanada Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii (Court Administration Reform Program)

Sanada Jijiirama Bu'uura Adeemsa Hojii Manneen Murtii Oromiyaa

Sanada Sirna Madaallii Bu'aa Karoora Tarsimowaa Mana Murtii Oromiyaa

Dokimantii Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa Naannoo Oromiyaa (Woorkishooppii Eksipertoota SFSH Godinaalee fi Aanaaleef Qajeelcha SFSHn Gabaabbatee Dhiyaate), Mudde 1999

Miisxiraa Girmaa, Rakkowan Gurguddoo Sirna Haqaa Biyyatti. Qabiyyee SFSH Naannoo Oromiyaa fi Haala Amma Irra Jiru (2002), Mana Kitaabaa ILQSO

Taaddalaa Nagishoo, Sadarkaa Naamusni Abbootii Seeraa Oromiyaa Yeroo Ammaa Irra Jiru, Moojuulii 3ffaa, Amajji 2000, Mana Kitaabaa ILQSO

Bojaa Taaddasaa fi Mokonnon Dirribaa, JBAH fi Jijiirama Manneen Murtii Oromiyaa Keessatti Dhufe, Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qo'annoo Seeraa Oromiyaa, Moojuulii Leenjii Hojiirraa

Sanada Karoora Waadaa TOR Adeemsa Hojii Ijoo Kenninsa Tajaajila Abbaa Seerummaa Manneen Murtii Oromiyaa, Gulantaa tokkoffaa

Sanada Karoora Ijoo Manneen Murtii Oromiyaa Kan Bara 2004, MMWO.

The Nine Steps to Success –Balanced Scorecard Institute, www.balancedscorecard.org /BSC Resources/The Nine Steps to Success

B. Seerota

Heera mootummaa Rippabilika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa, Negaarit Gaazzexaa Federaalaa (1987)

Heera mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee Bahe, Magalata Oromiyaa (1994)

Seera Deemsaa Falmii Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa, Negaarit Gaazzexaa Federaalaa (1965)

Labsii Manneen Murtii Federaalaa Hundeessuuf Bahe, Lab.Lak.25/1988, Negaarit Gaazzexaa

Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe, Labsii Lak. 141/2000,
Magalata Oromiyaa

Danbii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa, Danbii
Lak.2/2001.

Danbii Ittiin Bulmaata Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii Mootummaa
Naannoo Oromiyaa, Danbii Lakk. 1/2001

Danbii Naamusa Abbootii Seeraa fi Muudamtoota Gumii Naannoo Oromiyaa,Danbii
Lak.2/2001

Danbii Sirna Qorannoo fi Falmii Hanqina Naamusaa Hawaasa Manneen Murtii Oromiyaa,
Danbii Lakk.3/2001

Qajeelfama Raawwii Faayidaa Yaalumsaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen
Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk.5/2001

Qajeelfama Raawwii Fo'annoo fi Filannoo, Qacarrii fi Muudama Abbaa Seeraa fi Muudamaa
Gumii Maneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 1/2001

Qajeelfama Raawwii Guddina Sadarkaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Manneen Murtii
Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 2/ 2001

Qajeelfama Raawwii Hayyama Boqonnaa Waggaa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii
Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk.4/ 2001

Qajeelfama Raawwii Ramaddii fi Jijiirraa Abbaa Seeraa fi Muudamaa Gumii Mana Murtii
Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Qaj. Lakk. 3 / 2001

Qajeelfama Sirna Dhaddachaa Manneen Murtii Oromiyaa Qaj. Lakk. 8/2004

Qajeelfama Raawwii Kaffaltii Durgoo Oolmaa fi Siree Abbootii Seeraa fi Muudamtoota
Gumii Manneen Murtii Oromiyaa

C. Tarree Maqaa Namoota Af-Gaaffii Deebisanii

i. Pirezidaantotaa fi Abbootii Seeraa

1. Ob. Taaddalaa Nagishoo, Pirezidaantii MMWO, Bitootessa 7, 2004 A.L.I.

2. Ob. Sayid Jundii, Pirezidaantii Itti Aanaa MMWO, Mudde 24,2004 A.L.I.
3. Ob. Naasir Faaris, Abbaa Adeemsa Hojii KTAS MMWO, Mudde 25,2004 A.L.I.
4. Ob. Addisuu Qabbaneessaa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Wallagga Bahaa, Sadaasa 7,2004 A.L.I
5. Ob. Xilaahun Birruu, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Shawaa Kibba Lixaa, Sadaasa 15, 2004 A.L.I
6. Ob. Dajanee Ayyaansaa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 2, 2004 A.L.I
7. Ob. Shuuraa Bakaraa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 10,2004 A.L.I
8. Ob. Nuur Busharaa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 25, 2004 A.L.I
9. Ob. Kaffaaloo Abbabaa, Gaggeessaa Garee Dhimma Yakka, Mana Murtii Ol Aanaa Godina Wallagga Bahaa,Sadaasa 7,2004 A.L.I
10. Ob.Gurmeessaa Dirribsaa, Bakka Bu'aa Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Guutoo Giddaa,Sadaasa 8,2004 A.L.I
11. Ob. Waaqumaa Damisee, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Saassigga, Sadaasa 12, 2004 A.L.I
12. Ob. Mokonnin Kudhaamaa, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Wollisoo, Sadaasa 14, 2004 A.L.I
13. Ob. Shaaloo Odaa, Itti Gaafatamaa Garee Inispekshinii Mana Murtii Ol'anaa Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 15. 2004 A.L.I
14. Ob. Daaruu Mokonnin, Inispektera Mana Murtii Ol Aanaa Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 15, 2004 A.L.I
15. Ob. Darajjee Mokonnin, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Iluu, Sadaasa 19, 2004 A.L.I
16. Obbo Hirphoo Irreessoo, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Shaashamannee, Sadaasa 25, 2004 A.L.I

17. Ob. Girmaa Taabor, Bakka Bu'aa Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Arsii Negellee, Sadaasa 26, 2004 A.L.I
18. Ob. Toofiq Naadii, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Ciroo, Mudde 2, 2004 A.L.I
19. Ob. Rattaa Baacaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 3, 2004 A.L.I
20. Ob. Kabbadaa Qophisaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Anaa Mi'eessoo, Mudde 4, 2004
21. Ob. Geetaachoo Galataa, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Adaamaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
22. Aadde Lalisee Dassaaleny, Pirezidaantii Mana Murtii Ol Aanaa Godina Adda Adaamaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
23. Ob. Maqaasaa Taajjabaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Ada'aa, Mudde 13, 2004 A.L.I

ii. Ogeessa biraan MMWO

24. Ob. Namoo Addunyaa, Abbaa Adeemsa Hojii Karoora, Baajata, Hordoffi fi Gamaaggama MMWO, Mudde 24, 2004 A.L.I.

iii. Abbootii Alangaa

1. Ob. Caalaa W/Mikaa'el, Gaggeessaa Adeemsa Hojii Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisaa BHO, Mudde 18, 2004 A.L.I
2. Ob. Tolosaa Nigaatuu, Bakka Bu'aa Qajeelcha Haqaa Godina Wallagga Bahaa, Sadaasa 8, 2004 A.L.I.
3. Ob. Tsaggaayee Nagaasaa, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 14, 2004 A.L.I
4. Ob. Qaasim Galgaloo, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 21, 2004 A.L.I
5. Ob. Gaashawoo Katamaa, B/B Itti Gaafatamaa Qajeelchaa Haqaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 3, 2004 A.L.I
6. Ob. Darajjee Mokonnin, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 10, 2004 A.L.I

7. Ob. Fayisaa Abdiisaa, Abbaa Alangaa Qajeelcha Haqaa Godina Wallagga Bahaa,Sadaasa 8,2004 A.L.I.
8. Ob. Fayyeeraa Abbashuu, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Guutoo Giddaa,Mudde 8,2004 A.L.I.
9. Aadde Almaaz Dhibbisaa, Itti Gaafatamtuu Waajjira Haqaa Aanaa Saassigcaa, Sadaasa 13, 2004 A.L.I
10. Ob. Dirribaa Baqqalaa, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Wollisoo, Sadaasa 14, 2004 A.L.I
11. Ob. Tasfaayee Dagguu, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Magaalaa Wollisoo, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
12. Ob. Bulchaa Bareechaa, Abbaa Alangaa Aanaa Iluu, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
13. Ob. Abbabee Dajanee, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Iluu, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
14. Ob. Shimallis Gammachuu, Abbaa Adeemsa Qorannaayakkaa Waajjira Haqaa Aanaa Shaashamannee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
15. Ob. Dirribaa Kabbadaa, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Arsii Nagellee, Sadaasa 27, 2007 A.L.I
16. Ob. Idiris Amaan, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Mi'eessoo, Mudde 4, 2004 A.L.I
17. Ob. Dabalee Baqqalaa, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Aanaa Adaamaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
18. Ob. Dabalaa Kaasaa, Abbaa Alangaa Waajjira Haqaa Aanaa Ada'aa, Mudde 13, 2004 A.L.I

iv. Poolisoota

1. Inispekter Tegeny Raggaasaa, Ittaanaa Qajeelcha Poolisii Godina Wallagga Bahaa,Sadaasa 7,2004 A.L.I.
2. Inispekter Takiluu Tafarraa, Bakka Bu'aa Garee Qorannaayakkaa Poolisii Godina Wallagaa Bahaa,Sadaasa 7,2004 A.L.I.

3. Komaander Tashoomaa Fayyeeraa, A/A/H/Qo/Y fi Kenninsa Murtii Haqaa Poolisii Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 14, 2004 A.L.I
4. Komaander Tacaanee W/Sillaasee, Itti Gaafatama Qajeelcha Poolisii Godina Arsii, Sadaasa 22, 2004 A.L.I.
5. Konander Itti Aanaa Dambal Bobbaa, A/A/H/Qo/Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa Qajeelicha Poolisii Godina Shawaa Bahaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
6. Inispekter Daggafaa Margaa, Ajajaa Poolisii Aanaa Guutoo Giddaa, Sadaasa 11, 2004 A.L.I
7. Inispekter Abarraa Dhaabaa, Ajajaa Poolisii Aanaa Saassiggaa, Sadaasa 13, 2004 A.L.I
8. Inispekter Tasfaayee Tafarraa, Ajajaa Poolisii Aanaa Wallisoo, Sadaasa 16, 2004 A.L.I
9. Inispekter Tsaggaayee Tasfaayee, Ajajaa Poolisii Aanaa Iluu, Sadaasaa 19, 2004 A.L.I
10. Saajin Ol Aanaa Joffee Qixxeessaa, Dursaa Garee Murtii Haqaa Kennisiisa Poolisii Aanaa Shaashamannee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
11. Saajin Gargaaraa, Kaasahun Xilaahun, Ajajaa Poolisii Aanaa Arsii Negellee, Sadaasa 27, 2004 A.L.I
12. Saajin Ol Aanaa Hamid Aratoo, A/Adeemsa Hojii Murtii Haqaa Kennisiisa Poolisii Aanaa Ciroo, Mudde 2, 2004 A.L.I
13. Inispekter Darajee Mulugeetaa, A/A/H/Qo/Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa Poolisii Godina Harargee Lixaa, Mudde 2, 2004 A.L.I
14. Inispekter Mulugeetaa Shaawol, A/A/H/Qo/ Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa Waajjira Poolisii Aanaa Mi'eessoo Mudde 5, 2004 A.L.I
15. Inispekter Fiqiree Sanyii, A/A/H/Qo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa Waajjira Poolisii Aanaa Adaamaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
16. Komandar Itti Aanaa Abarraa Baqqalaa, A/A/H/Qo/Y/ fi Murtii Haqaa Kennisiisa Waajjira Poolisii Magaalaa Adaamaa, Mudde 11, 2004 A.L.I

17. Inispekter Geetuu Daani'el, A/A/H/Qo/Y/ fi Kennisiisaa Murtii Haqaa Poolisii Aanaa Ada'aa, Mudde 13, 2004 A.L.I

v. Hooggantoota Bulchiinsa Manneen Amala Sirreessaa

1. Komaandar Xilaahun Kibiree, Komishinera Itti Aanaa Komishinii Manneen Amala Sirreessaa Oromiyaa, Mudde 18, 2004 A.L.I
2. Komaandar Addunyaa Namarraa, Itti Gaaftamaa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Shawa Bahaa Mudde 11, 2004 A.L.I
3. Komaandar Itti Aanaa Abarraa Galataa, Itti Gaafatamaa Manneen Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 2, 2004 A.L.I
4. Inispekter Darajjee Dirribsa, Gageessaa Adeemsa Hojii Ijoo Sirreeffamtoota Seeraa Bulchiinsa Amala Sirreessaa Godina Arsii Lixaa Sadaasa 25, 2004 A.L.I

vi. Sirreeffamtoota Seeraa

1. Ob. Gannannoo Tasfaayee, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 25, 2004 A.L.I
2. Ob. Muddin Nuuree, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelcha Mana Amala Sirreessaa Godina Arsii Lixaa Sadaasa 25, 2004 A.L.I
3. Ob. Leencoo Dame, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelcha Mana Amala Sirreessaa Godina Arsii Lixaa Sadaasa 25, 2004 A.L.I
4. Ob. Taarikuu Amaanaa, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelcha Mana Amala Sirreessaa Godina Arsii Lixaa Sadaasa 25, 2004 A.L.I
5. Ob. Asreggidoo Wardaa Sirreeffamaa Seeraa Qajeelcha Mana Amala Sirreessaa Godinaa Arsii Lixaa Sadaasa 25, 2004 A.L.I
6. Ob. Husen Aliyyii, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 3, 2004 A.L.I
7. Ob. Yoosuuf Muhaammad, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa Mudde 3, 2004 A.L.I
8. Ob. Shamsuu Xaahiree, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa Mudde 3, 2004 A.L.I

9. Ob. Taajuu Huseen, Sirreeffamaa Seeraa, Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa Mudde 3, 2004 A.L.I
10. Ob. Wubshet Dixahoo, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 3, 2004 A.L.I
11. Ob. Taammiruu Gurmuu, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
12. Ob. Abbuu Burtaa, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
13. Ob. Bewunetu Aweqee, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
14. Ob. Lishaan Abarraa Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mama Amala Sirreessaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 11, 2004 A.L.I
15. Ob. Darrasaa Isheetuu, Sirreeffamaa Seeraa Qajeelchaa Mana Amala Sirreessaa Godina Shawaa Bhaa, Mudde 11, 2004 A.L.I

vii. Abukaattoota

1. Ob. Mohaammad Nuuree, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa, Mudde 14, 2004 A.L.I
2. Ob. Tasfaayee Amanuu, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa Sadaasa 7, 2004 A.L.I
3. Ob. Margaa Goobanaa, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa Sadaasa 11, 2004 A.L.I
4. Ob. Fiqiruu Jibaati, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
5. Ob. Cheerinet Fiixee, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Kibbaa Lixa Shawaa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
6. Ob. Asaffaa Warqinaa, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
7. Ob. Girmaa Nadoo, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa, Sadaasa 26, 2004 A.L.I
8. Ob. Dajanee Abdiisaa, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa, Mudde 2, 2004 A.L.I
9. Ob. Abbabaa Galataa, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 2, 2004 A.L.I
10. Ob. Marsha Tarrafaa, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Shawaa Bahaa Mudde 10, 2004 A.L.I

11. Ob. Tasammaa Shukkuu, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Shawaa Bahaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
12. Ob. Nagaraa Qanaatee, Abukaattoo Ittisaa Mana Murtii Ol Aanaa Godina Addaa Adaamaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
13. Gammadaa Saafa'oo, Abukaattoo fi Gorsaa Seeraa, Mudde 19, 2004 A.L.I

viii. Ogeessa Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa

Ob. Muluken Gabre Mikaa'el, Ogeessa Seeraa Sagantaa Fooyyaa'insa Sirn Haqaa, Mudde 19, 2004 A.L.I

ix. Abbootii Dhimmaa

1. Ob. Mokonnon Alamaayyoo, Qonnaan Bulaa Ganda Fayyineerra, Sadaasa 11, 2004 A.L.I
2. Ob. Shambal Bashaa, Jiraataa Magaalaa Naqamtee, Ganda 02, Sadaasa 11, 2004 A.L.I
3. Ob. Bantii Badhaasaa, Jiraataa Magaalaa Naqamtee, Ganda 03 Sadaasa 11, 2004 A.L.I
4. Ob. Birraatuu Gaashawoo, Qonnaan Bulaa Ganda Siree Guddinaa, Sadaasa 12, 2004 A.L.I
5. Ob. Irrattii Lataa, Qonnaan Bulaa Ganda Loomica Guddisaa, Sadaasa 12, 2004 A.L.I
6. Ob. Habtaamuu Ukaa, Qonnaan Bulaa Ganda Waraaboo Bari'oo, Sadaasa 14, 2004 A.L.I
7. Ob. Tafarraa Baqqalaa, Qonnaan Bulaa Aanaa Hammayyaa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
8. Aadde Dammituu Taaddasaa, Jiraattuu Magaalaa Tajii, Sadaasa 18, 2004 A.L.I.
9. Obbo Asaffaa _____, Qonnaan Bulaa Ganda Wasarbi, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
10. Ob. Alamuu Gammachuu, Qonnaan Bulaa Ganda Wareersoo, Sadaasa 18, 2004 A.L.I
11. Ob. Warquu Saafa'oo, Qotee Bulaa Aanaa Wandoo, Ganda Intaayee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
12. Ob. Gammachuu Raggaa, Qonnaan Bulaa Ganda Buuraa Addellee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I

13. Aadde Faanosee Raggaasaa, Qonnaan Bultuu Ganda Buuraa Addellee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
14. Ob. Hayilee Suufaa, Jiraataa Aanaa Shaashamannee, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
15. Barattuu Furii Bawwee, Magaalaa Shaashamannee Ganda 02, Sadaasa 22, 2004 A.L.I
16. Ob. Tashoomaa Daqqabii, Jiraataa Magaalaa Shaashamannee, Sadaasa 25, 2004 A.L.I
17. Ob. Jaabir Usmaan, Qonnaan Bulaa Aanaa Masalaa, Ganda Walta'insaa, Mudde 2, 2004 A.L.I
18. Ob. Tasarrraa Ingidaa, Qonnaan Bulaa Aanaa Odaa Bultum, Mudde 2, 2004 A.L.I
19. Ob. Usumaan Habraam, Jiraataa Aanaa Mi'eessoo, Mudde 5, 2004 A.L.I
20. Ob. Andaargee Katamaa, Jiraataa Magaalaa Adaamaa, Mudde 10, 2004 A.L.I
21. Ob. Shuumii Gammachuu, Qonnaan Bulaa Ganda Xaddacha Fiyyatoo, Mudde 13, 2004 A.L.I
22. Ob. Dassaaleny Wadaajoo, Abba dhimma MMWO, Mudde 19, 2004 A.L.I

Miiltoo 1: Gaaffilee Bar-gaaffii

Seensa

Hojiiwan ijoo Inistiitiyuutiin keenya hojjetu keessaa tokko dhimmoota seeraa fi sirna haqaan walqabatan irratti qorannoo gaggeessuun yaadota furmaataa burqisiisuu dha. Yeroo ammaas mata-duree “*Bu'aawwan Sagantaalee Fooyyaa'insaa Manneen Murtii Oromiyaa:Kallattii Si'oominaa, Dhaqqabamummaa, fi Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaan yoo Madaalamu*” jedhu irratti qorannoo geggeessuu irratti argama. Rakkoo jiru adda baasuun furmaata sirrii ta'e akeekuuf ammoo, dursa odeeffannoo qulqullina qabu mala adda addatiin guuruu barbaachisa. Malawan qorannoon kun itti adeemsifamu keessaa tokko,bar-gaaffiitti (Questionnaire) fayyadamuun odeeffannoo guuruu dha.

Kanaafuu, isinis kanuma hubachuun, xiyyeffannoo guddaadhaan gaaffii kana akka nuuf guuttaan isin gaafachaa, gargaarsa nuu gootaniif dursinee isin galateeffanna.

A. Qajeelfama Gaaffileen Itti Guutaman

- i. Gaaffileen armaan gadii kutaalee lama of keessaa qabu- gaaffilee odeeffannoo dhuunfaa fi gaaffilee qorannoo. Haaluma kanaan, qorannoo guutuun dura, gaaffilee odeeffanoo dhuunfaa guutaa.
- ii. Gaaffileen tokko tokko fuuldura isaaniitti ti taa'ee jira. Gaaffilee kanneen yommuu deebistan filannoo keessan isa sirrii dha jettanii amantan adda baasuudhaan mallatoo “✓” saanduqicha keessa kaa'aa.
- iii. Gaaffilee tokko tokkoo deebisuuf ammo bakki duwwaa laatamee jira. Gaaffilee kana yommuu deebistan deebii keessan bakka duwwaa kennametti barreessuun agarsiisaa.

Kutaa 1:- Gaaffilee Odeeffannoo Dhuunfaa

Hojii fi Bakka Hojii :

A/seeraa MMWO A/seeraa MMO A/seeraa MMAanaa

A/Alangaa BHO A/Alangaa Godinaa A/Alangaa Aanaa

Kutaa 2:- Gaaffilee Qorannoo

Sagantaaleen fooyyaa'insa adda addaa erga hojiirra ooluu jalqabanii as,

1. Bulchiinsa manneen murtii keessatti jijjiiramni dhufe jira jettuu?

Eyyee Lakkii

2. Gaaffii 1ffaarratti deebiin keessan "eyyee" yoo ta'e, gama kameen ibsama?

Si'oomina qofa

Dhaqqabumummaa qofa

Bilisummaa fi Itti gaafatamummaa qofa

Si'oomina, dhaqqabaamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa

3. Manneen murtii Oromiyaa keessatti si'oomina tajaajila haqaa fooyyeessuuf hojiwwan hojjetaman jiruu?

Eyyee Lakkii

4. Gaaffii lak.3ffaarratti deebiin keessan "eyyee" yoo ta'e, hojiwwan kanniin osoo tarreessitanii?

- 4.1. JBAHn Mana Murtii isin keessa jirtan keessatti hojiirra ooleeraa?

Eyyee Lakkii

- 4.2. Sababa deebii gaaffii 4.1 osoo ibsitanii

- 4.3. Dhimmi tokko giddu galeessaan (averagely) yeroo hangam keessatti furmaata argachaa jira? Yeroon kun SFSH hojiirra oolchuun dura yeroo fudhachaa ture wajjiin yoo ilaalamu garaagarummaa qabaa?

- 4.4. Mana murtiin alatti dubbiin ADRn akka dhumuuf manni murtii ni jajjabeessaa?

Eyyee Lakkii

- 4.5. Gaaffii 4.4 irratti deebiin keessan "Eyyee" yoo ta'e, hojiwwan mana murtiin gama kanaan hojjetaman osoo caqastanii

- 4.6. Teekinoolojii odeeffannoo diriirsun itti fayyadamuurratti manni murtii hoji hojjete qabaa?

Eyyee Lakkii

- 4.7. Sababa gaaffii 4.6 osoo ibsitanii

4.8. Bulchiinsa dhimmoota manneen murtii (case management) fooyeessuuf hojiwwan hojjetaman jiruu? Nuuf ibsaa

5. Manneen murtii dhaqqabamoo ta'aniiru jettanii amantuu?

Eyyee Lakkii

6. Sababa deebii gaaffii 5^{ffa} osoo ibsitani.

6.1. Tuulama dhimmootaa salphisuuf manni murtii tarkaanfiiwwan fudhate qabaa?

Eyyee Lakkii

6.2. Gaaffii 6.1 irratti deebiin keessan "eyyee" yoo ta'e, tarkaanfiiwwan kanniin osoo ibsitani

6.3. Gargaarsa seeraa (legal clinics) kenuun walqabatee manneen murtii Oromiyaa hojii hojjetan qabuu? Haa ibsamu.

6.4. Seerota haaraa yeroo yerootti bahan abbootiin seeraa akka argataniif hojii hojjetame jiraa? Yoo jiraate haa ibsamu.

6.5. Uummanni hubannoo seeraa akka qabaatuuf manni murtii hojii hojjete qabaa? Nuuf ibsaa!

Qaba Hin qabu

6.6. Manni murtii keessan deeskii odeeffannoo qabaa?

Eyyee Lakkii

6.7. Unkaaleen qophaa'anii taa'uun akka abbaan dhimmaa itti fayyadamuuf tola kennaman jiruu?

Eyyee Lakkii

7. Manneen murtii Oromiyaa keessatti bilisummaa fi itti gaafatamummaan waldaaleera jettuu?

Eyyee Lakkii

8. Hojiwwan bilisummaa fi itti gaafatamummaa abbaa seerummaa walmadaalchisuuf hojjetamanoo jiruu?

Eyyee Lakkii

9. Gaaffii lak.8ffaarratti deebiin keessan "eyyee" yoo ta'e, hojiwwan kana osoo ibsitani?

9.1. Gahumsa abbootii seeraa mirkaneessuuf hojiwwan hojjetaman jiruu? Kan jiran yoo ta'e hojiwwan kun qabatamaan bu'a qabeessa ta'aniiru jettuu?

9.2. Murtiin manneen murtiin kennamaa jiru qulqullina qaba jettuu?

Eyyee Lakkii

9.3. Sababa deebii gaaffii 9.2 osoo nuuf ibsitani

9.4. Manni murtii haalawwan hojiif barbaachisan tokko tokko, mijeffachuuf baajata eessaa argata?

Bajajata isaaf ramadaameen

Qaamolee mootummaa biroo kadhachuun

Madda biraa

Haaibsamu _____

9.5. Baajati argamu kun gahaa dhaa?

Eyyee gahaa dha Lakki gahaa miti

9.6. Sababa deebii gaaffii 9.5 osoo ibsitani

9.7. Madda galii manneen murtii fooyyeessuuf hojiin hojjetame jiraa? Haa ibsamu

9.8. Adeemsa fo'anno, guddinaa, fi jijiirraa abbootii seeraa ilaalchisuun hojiwwan hojjetaman jiruu? Osoo ibsitani

9.9. Dhimma qabattan tokko bilisa taatanii akka hin murteessineef dhiiibbaan isinirra gahee beekaa?

Eyyee Lakkii

9.10. Deebiin keessan gaaffii 9.4 "eyyee" yoo ta'e karaa maalii?

Pirezidaantii m/murtii

Abbaa seeraa ani waliin hojjedhuu

Qaama raawwachiiftuu

Kan biraa Haa ibsamu _____

9.11. Naamusa abbootii seeraa irratti hojiin hojjetame jiraa? Hojiirra oolmaa SFSH dura haala ture wajjiin yoo walbira qabnu garaagarummaan ni jiraa? Haa ibsamu.

9.12. Sirni madaallii raawwii hojii abbootii seeraa ni jiraa? Diriirsuuf hojiin jalqabame maalirrra gaheera?

9.13. Iftoominni manneen murtii keessatti akka dhugoomuuf hojiwwan hojjetaman jiruu? Haa ibsamu

a. Namni tokko murtii manneen murtii ilaaluu yoo barbaade “copy” ta’ee ni kennamaafi? Maaliif?

Eyyee Lakkii

b. Miidiyaan murtii manneen murtii qilleensarra oolchuuf yoo barbaade ni hayyamamaafi? Maaliif?

Eyyee Lakkii

c. Manneen murtii dhimmoota dhaddacha banaatti dhagaha jiruu? Maaliif?

Eyyee Lakkii

10. Akka waliigalaatti, bulchiinsa manneen murtii Oromiyaa fooyyeessuuf SFSH hangam hojiirra ooleera jettu?

Baayee xiqqoo

11. Sababa deebii gaaffii 9ffaa osoo ibsitani

Galatooma!

Tafarii Baqqalaa, Qorataa Seeraa ILQSO

Miiltoo 2: Gaaffilee Af-gaaffii

1. Manneen murtii keessatti hojiirra oolmaa Sagantaalee fooyaa'insaa qorannoona madaalu gaggeeffamee beekaa? Kan beeku yoo ta'e argannoona isaa maal ture?
2. Eerga sagantaaleen fooyaa'insaa hojiirra oolanii as bulchiinsa manneen murtii Oromiyaa keessatti qabatamaan jijiiramni dhufe jiraa?
 - a. Kallaattii si'oomina
 - b. Kallattii dhaqqabamummaa
 - c. Kallattii bilisummaa fi itti gaafatamummaa
3. Manneen murtii Oromiyaa keessatti Sagantaalee fooyaa'insaa hojiirra oolchuuf hojii hojjetamuun walqabatee,
 - a. waantonni danqaa ta'an jiruu? maalfa'i? Haala kamiin furuuf yaaltan?
 - b. waantonni akka haala mijeessitootaatti lakkaa'amanoo?
4. Manneen murtii Oromiyaa keessatti sagantaaleen fooyaa'insaa hojiirra yeroo oolan akkaataa duraa duuba isaanii eeggataniin? Jechuunis, dhimmi dursa argachuu qabu argatee jiraa? Fakkeenyaaaf, abbootii seeraaf leenjii kenuun dhimma dursa argachuu qabu akka ta'e sagantaan kun ni ibsa.
5. Baay'ina tuulama gal mee mana murtii salphisuuf tarkaanfii attamii fudhachaa turtan? Ammoo jirtu?
6. Toorawwan xiyyeffannoo BSC MMWO bulchiinsa manneen murtii fooyyeessuuf tarkaanfiwwan fudhatamuu qabu jedhamanii SFSHtiin taa'an waliin walitti hidhata attamii qabu?
7. Tajaajilamuuf yommuu gara mana murtii dhuftan ifannaan, dunnii fi arrabsoon isinirra gahee beekaa? Eenyuun ? Abbootii seeraanimoo hojjettoota deeggersaan?
8. Eerga Sagantaaleen fooyaa'insaa hojiirra oolanii as, naamusa,gahumsaa fi kaka'usa hojiin walqabatee abbootii seeraarratti jijiiramni dhufe jiraa?
9. Qulqullinni hojii abbaa seerummaa akka waliigalaatti maal fakkaata?

Miiltoo 3: Gaaffilee Marii Garee

1. Manneen murtii keessatti hojiirra oolmaa sagantaalee fooyyaa'insaa qorannoон madaalu gaggeeffamee beekaa? Kan beeku yoo ta'e al meeqa? Argannoон isaahoo maal ture?
2. Erga sagantaaleen fooyyaa'insaa hojiirra ooluu jalqabaniи as bulchiinsa manneen murtii Oromiyaa keessatti qabatamaan jijiiramni dhufe jiraa?
 - a. Kallaattii si'oomina (Indicative theories):
 - i. Baajata ramaduun baay'ina manneen murtii, abbootii seeraa, ogeeyyii seeraa, leenjii kompuuteraa kennuu
 - ii. Adeemsota manneen murtii akka malee dhaqqabamoo taasisuu danda'an xiqqeessuu
 - iii. Malawwan biroo waliddaa ittiin hiikan akka jiraataniif jajjabeessuu
 - iv. Adeemsota walxaxoo ta'an salphisuu
 - b. Kallattii dhaqqabummaa
 - Tuulama dhimmootaa (backlogs) salphisuun hojii duraa ta'uу
 - Gargaarsa seeraa (defense counsel, legal clinics at all law faculties)
 - Uummatarraa fagaachuu manneen murtii
 - Kaffaltii abbaa seerummaa ol kaasuu
 - Adeemsi jiru Birokiraatawaa ta'uу
 - Afaan hojii
 - Mirgaa fi furmaata seeraa jirurratti hubannoон gadi bu'aa ta'e jiraachuу
 - c. Kallattii bilisummaa fi itti gaafatamummaa
 - Calallii fi guddina abbootii seeraa
 - Sirna MRH abbootii seeraa ifa ta'ee fi ulaagaa baay'inaa fi qulqul'ina irratti hundaa'e diriirsuu
 - Leenjiin walirraa hin cinne jiraachuу (more for Independence)
 - Sirni bulchiinsa abbootii seeraa itti gaafatamummaa isaanii cimsuu fi iftoomina manneen murtii dabalu diriiruu.
 - d. Murtiin kennamu hangam qulqullina qaba? Raawwiin murtii kennamoo maal fakkaata?
3. Manneen murtii Oromiyaa keessatti sagantaalee fooyyaa'insaa hojiirra oolchuuf hojii hojjetamuun walqabatee waantonni danqaa ta'an jiruu? Yoo jiraatan, haala kamiin furuuf yaaltan? Waantonni akka haala mijeessitootaatti lakcaa'amanoo?

Miilttoo 4: Qaphxiwwan Daawwannoон Qulqullaان (Observation Checklist)

	Eyyee	Lakkii
1. Manni murtichi deeskiin odeeffannoo qabaa?	☐	☐
2. Abbootiin seeraa dhaddacha banaatti hojjetuu?	☐	☐
3. Mana galmeetti abbootiin dhimmaa haala Namuusawaa ta'een keessummaa'aniiruu ?	☐	☐
4. Dhaddacharratti abbaan seeraa namoota Haala naamusawaa ta'een keessummeessaa?	☐	☐
5. Beellamni sa'atiimoo guyyaadhaan beellamamaa Jira?	☐	☐
6. Bakki abbootiin dhimmaa taa'an jiraa?	☐	☐

Wabiwwan

Miiltolee

Miilttoo 1: Gaaffilee Bar-Gaaffii

Miilttoo 2: Gaaffilee Af-Gaaffii

Miilttoo 3: Gaaffilee Marii Garee

Miilttoo 4: Qaphxiwwan Daawwannoون Qulqullaان (Observation Checklist)

Miilttoo 5: Tarree Maqaa Abbootii Seeraa Marii Garee Irratti Hirmaatan